

ISSN 1728-8940

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
Series of «Sociological and Political sciences»
№1(49)

Алматы, 2015

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

УДК 316.334.3

ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ ЖӘНЕ АНЫҚТАМАСЫ: САЯСИ ТАЛДАУ

Р.Б. Әбсаттаров – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, ҚРҰлттық Ғылым академиясының корресподент-мүшесі, филос.ғ.д., проф.

Мақалада қоғамдық-саяси прогресс тұрғысында әлеуметтік саясаттың мәні мен анықтамасы қарастырылады. Мақалада саяси мәселе ретінде «әлеуметтік саясат» ұғымы тереңірек қарастырылған. Сонымен бірге пікірталас тудыратын сұрақтарға да көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: саясат, әлеуметтік сала, мемлекет, қоғам, тұлға, әлеуметтік топ, халық, әлеуметтік игілік, әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік тәлім-тәртіб, мүдде, материалдық және рухани қажеттілік

Әлеуметтік саясат қоғамдық өмірдің маңызды ауданы, сонымен қатар мемлекеттік саясаттың негізгі бағыт-бағдарының бір саласы болып табылады. Қазіргі замандағы мемлекеттерде оның қызметінің ауқымы айтарлықтай молайған. Ол білім беруді дамыту үшін жағдайлар жасап, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды жүзеге асырады, экономиканың қоғамдық саласын дамытады. Мұнда қоғам мүшелерінің бәрі бірлесіп өздері тұтынатын «қоғамдық игіліктер» жасайды: нақты айтқандакөлік қатынасы, байланыс саласы, көшелерді абаттандыру, өрт сөндіру қызметі, құтқару қызметі және т.с.с.барша адамдарға ортақ қажеттіліктер. Ал, мемлекет болса қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық тәртіпті қорғау органдарын құрып, оның жұмысын реттеп, адамдардың құқығы мен мүддесін заң жүзіндеқорғау үшін мүмкіндіктер туғызады. Бұл қызметтің бәрі «әлеуметтік» деп аталады. Мемлекеттің «әлеуметтік қызметі» жөніндегі түсінік «әлеуметтік саясат» ұғымынан барынша ауқымды болып келеді. Алайда әлеуметтік саясатта бұл ұғымдардың көпшілігі жүзеге асырылады. Оның жүзеге асырылуы барысында экономиканың және қоғамның саяси жүйесінің әлеуметтік бағытықамтамасыз етіледі.

Әлеуметтік саясат қоғамдық санада қашанда адамдардың, таптардың және әлеуметтік топтардың өмір сүру жағдайындағы теңдік пен теңсіздік өлшемдері ретінде әлеуметтік әділеттікпен байланысты болады. Әлеуметтік саясатта адамгершілік және құқықтық мәселе зор рөл атқарады [1]. Бұл мәселе ауқымында әділеттілік қоғамдық санада міндетті деген ұғым болып табылады.

Әділеттілік жекелеген адамдардың, сондай-ақәлеуметтік топтардың нақты маңызы арасындағы, олардың әлеуметтік жағдайлары арасындағы талаптарды, құқықтар мен міндеттер арасындағы, еңбек пен сый-құрмет арасындағы,қылмыс пен жазаарасындағы талаптарды құрайды. Әлеуметтік саясат басқару жүйесінде пайдаланылып, ғылыми еңбектерде қолданылады. Алайда қазіргі кезеңде мұндай мәселе жөнінде түрлі пікірлер айтылып, пікірталастар туындап келеді.

Шетелдердегі және өз еліміздегі отандық ғылымда әлеуметтік саясаттың көптеген әдіс-тәсілдері мен айқындамасы бар. Осы әдіс-тәсілдердің, айқындамалардың бәрін бірнеше топтарға бөлуге болады. Бұл топтардың әрқайсысы бір-бір ұқсас концепцияға бірігеді.

Біріншісі, барынша көлемді топ әлеуметтік пен қоғамдық мәселелер бірдей теңдеген ұғым мен әлеуметтік саясат мәселелердізерттеп, зерделеп шешуде қоғамдық іс-қимыл ретінде қарастырылып, бүкіл қоғамдықамтиды. Мұнда тәсіл бойынша әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаты қоғамды өздерініңмақсатына жетуіне бейімдеу.

Екінші топ, жоғарыдағы бірінші концепцияда баяндалған мәселелерден ең бірінші әлеуметтік-еңбек қатынастарынан туындап, бұл қатынастардың тұрақты болуына бағытталып, еңбек пен капитал қатынастарын реттейді.

Концепцияның үшіншітобы, әлеуметтік саясат қоғамдық қызмет ретінде ең бірінші қарастырылып,барынша қауіпті, зиянды топтарды қамтуға бағытталады. Ал қауіпті, зиянды топтар дегеніміз еңбекке жарамсыздар мен маргиналдар, ешқандай тапқа жатпайтындар деуге болады. Мұнда әлеуметтік саясат мемлекет тарапынан көмек көрсету мен қоғамның қайырымдылық жасау жүйесі арқылы олардың қажетін қанағаттандыруды барынша аз мөлшерде ыңғайлы етіп қаматасыз етеді.

Төртінші концепция әлеуметтік саясат қоғамды технологиялық басқару ретінде қарастырылады. Мұндай ұстаным бойынша әлеуметтік саясат жекелеген адамдар мен қоғамдық теңсіздіктің жағымсыз зардаптарын, редистрибутты (қайта бөлу арқылы) жеңілдету құралы болып табылады. Мұны жүзеге асырудағы ең басты құрал салық саясатын жүргізу.

Ақырында әрекет концепциясының бесінші тобы қазіргі кезеңдегі азаматтық қоғам мен әлеуметтік мемлекеттің жинақталған құндылықтары ретінде әлеуметтік әділеттілік пен әлеуметтік серіктестік ұстанымынан туындайды.

Шетелдерде, сондай-ақ кейінгі жылдары біздің елімізде кеңінен таралған Р.Баркердің «Әлеуметтік жұмыс сөздігі» еңбегінде әлеуметтік саясатқа берген анықтамасы мынандай: Әлеуметтік саясат дегеніміз әдіс-тәсілдерді қалыптастыру арқылы жекелеген адамдар, топтар, қауымдар, әлеуметтік мекемелер арасындағы қатынастарды реттейтін қоғамның қызметі мен ұстанымы. Бұл ұстанымдар мен іс-қимыл қоғамның дәстүрлері мен құндылықтарының нәтижесі және қазына-байлық пен адамдардың игілігінің бөліну деңгейін барынша жоғары дәрежеде айқындайды.

Барлық ғалымдар түрлі өлшемде әлеуметтік саясатты мемлекеттің әртүрлі әлеуметтік бағдарламалары мен іс-тәжірибесіндекөрініс табатын ішкі саясаттың бір бөлігі деп қарастырады. Мұның өзі қоғам мүддесіне орай қатынасты реттейді, осы мүдделер арқылы әлеуметтік топтарына қарым-қатынасын реттейді.

Мемлекеттің әлеуметтік саясаты қоғамның әлеуметтік дамуын оңтайландыруы бойынша жүргізілетін белгілі бір шарасы, әлеуметтік топтармен арақатынасы, олардың өкілдерінің өмір сүру қажеттерін қанағаттандыру үшін белгілі бір жағдайлар жасау.

Сонымен қатар, әлеуметтік саясатты мемлекеттің немесе қоғамның (қоғамдық институттардың) қызметі ретінде түрлі әлеуметтік топтар мен әлеуметтік-аумақтық ортақөндіріс саласында, олардың бөлу мен тұтыну мәселесінде келісім табуы бойынша айқындайды.

Алайда, ғалымдар мен жұмысты іс жүзінде атқарып жүргендер әлеуметтік саясатқа қандай анықтама берсе де, оның басты нысаны қоғамның әлеуметтік саласы болып табылады.

Қоғамның әлеуметтік өрісіне қоғам мен тұлға арасындағы қатынас, қоғамда қалыптасқан әлеуметтік топтар арасындағы қатынас қамтылады: әлеуметтік-таптық топтар, этникалық, кәсіби, діни, демографиялық мәселелер және т.с.с. Әлеуметтік салада әрбір субъектінің өзіндік ерекше мүддесі болады. Оның жағдайы өзге көптеген мәселелерден айырмашылықтары болады. Әлеуметтік өрісте қарым-қатынастар дегеніміз субъектілердің қоғамдағы маңызды орнының сақталынуы мен өзгеруі бойынша болатын қарым-қатынастар. Сондықтан, көптеген ғалымдар мемлекеттік саясатта оның негізгі өзегі деп азаматтық үміт-сенім – әлеуметтік үміт-сенім деп есептейді. Бұның бәрінің жиынтығы жұртшылық болып әлеуметтік өрістің негізін құрайды.

Осыған байланысты «әлеуметтік саясат» ұғымы кең және тар мағынада да қолданылады. Кең мағынада әлеуметтік саясаттың мәні қоғамның әлеуметтік саласын дамыту бойынша мемлекеттік қызмет болып табылады. Осылай қарастырғанда әлеуметтік саясаттың басты міндеті барлық қоғамдық топтардың дамуы үшін, олардың өзара қарым-қатынасы үйлесімді болуы үшін қоғамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолайлы жағдайды қамтамасыз ету болып табылады. Қазіргі заманғы мемлекеттің мұндай қызметі оның тұрақтандырушы рөлі ретінде көрініс табады. Әлеуметтік саладағы мемлекеттің қызметі қоғам жағдайының тұрақты болуына ықпал етеді. Әлеуметтік саясаттың мақсаты қоғамдағы «әлеуметтену үдерісінің» өсуі болады. Бұның өзі барлық жекелеген адамдардың, олардың шығу тегіне, әлеуметтік дәрежесі мен жағдайының ерекшелігінен немесе интеллектуалды қабілетіне қарамастан әлеуметтік қызмет мүмкіндігінің артуын білдіреді. Мұндай жағдайда әлеуметтік саясат «әлеуметтенудің» көрсеткішін қалыптастырады, мұның өзі жеке адамдардың еркіндік дәрежесінің өсуіне, олардың таңдау жасау мүмкіндіктерінің кеңеюіне, өзідігінен даму әлеуетін жүзеге асыруына бағытталы-нуы тиіс.

«Әлеуметтік саясат» ұғымының тар мағынада айтылғанда бұл сөздің мәні адамдардың өмірінің барынша ауыр жағдайға душар болған кезде (ауруы, мүгедек болу, жұмыссыз қалу, қартаю, асыраушысынан айрылу, табиғат апатына ұшырау) адамды қорғауға бағытталған мемлекет қызметі ретінде қолданылады. Бұл терминнің тар мағынадағы мәні «әлеуметтік саясат» ұғымы «әлеуметтік қорғау» және «әлеуметтік қауіпсіздік» түсінігімен тығыз байланысты.

Әлеуметтік қорғау заң шығару, экономикалық, әлеуметтік-психологиялық жөніндегі тұрғындарға кепілдік ретінде қарастырылып, түрлі деңгейде әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етеді. Мемлекеттің «әлеуметтігі» «әлеуметтік кепілдік беру» мәселесінде көрініс табады. Мұндай жағдайда қоғам мемлекеттік жауапкершілікті өз мойнына алады. Бұл міндеттер мемлекет жүзеге асыратын белгілі бір шаралар мен әрекеттердекөрініс табылады. Сонымен қатар, бірқатар мемлекеттік емес институттар мен ұйымдар адамдардың өмірдің белгілі бір саласында қоғамның мүмкіндіктері мен күш-қуатына сүйенетін болады.

Мұндай ұстанымда әлеуметтік саясаттың басты міндеті адамдарды қорғау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады [2]. Мұндай бағыттағы мемлекеттің қызметі әлеуметтік саясаттың «қорғаныс» қызметі болып көрінеді.

Сонымен, әлеуметтік саясаттың ауқымы жекелеген адамдар мен қоғамның тұрмыс-тіршілігінің барынша кең көлемдегі мәселелерін қамтиды. Әлеуметтік саясаттың негізгі бағыты оның өзіндік ерекшелігінен көрінеді:

- тұрғындардың табысы саясаты (өмір сүру деңгейі, тұтыну мөлшері, тұрмыс-тірлігі);
- еңбек және еңбек қатынастары саласындағы саясат (еңбекақы төлеу, еңбекті қорғау және әлеуметтік қамсыздандыру, адамдарды жұмыспен қамту және т.б.);
- әлеуметтік саланың дамуының негізгі бағыттары (денсаулық қорғау, білім беру, ғылым, мәдениет, дене шынықтыру және спорт);
- әлеуметтік экологиялық саясат;
- қазіргі заманғы инфрақұрылым саласындағы саясат (тұрғын үй, көлік, жол, байланыс, сауда және тұрмыстық қызмет көрсету);
- тұрғындардың жекелеген топтарына қатысты саясат (отбасылық, жастар саясаты, қарттар мен мүгедектерге байланысты саясат, сондай-ақ көш-қон саясаты).

Әлеуметтік саясаттың ауқымы өте кең, қоғамның ең әлсіз мүшелерінің өмір сүруін және өмір сүру қабілетін қолдауды қамтамасыз етуден бастап, нақты айтқанда мүгедектер мен қарттар, қорғансыз, жалғыз басты қалғандар, әсіресе жалғыз басты көп балалы аналар, босқындар, елді мекендеген өзге ұлт өкілдері секілді топтарға қамқорлық жасаудан бастап, бүкіл қоғамның қызметі мен дамуын қамтамасыз етуге дейін. Қоғамның әлеуметтік жағдайын айнадағыдай нақты көрсетіп отыратын арнайы есеп жүйесі (әлеуметтік статистика) жасалады. Мұнда тіпті адамдардың орташа өмір сүру көрсеткішінен бастап, балалардың өліміне дейін, қоғамдағы табысы ең төмен адамдар тобы мен табысы ең жоғары адамдардың арасындағы алшақтыққа дейін, еңбек ақының орташа мөлшері, ең төменгі еңбекақы мен бюджеттің ең аз жұмсалатын тұтыну мөлшері, жалпы тұтыну қажеттілігінің деңгейі, жан басына шаққандағы азық-түлік мөлшері, сондай-ақ тұрғын үймен қамтамасыз ету, телефон мен ұзақ уақыт пайдаланылатын заттарға дейін – бәріне де есеп жүргізеді. Осы есеп көрсеткішіне орай мемлекет әлеуметтік саланың дамуын қадағалауды, әлеуметтік саясаттың бағыттарының білгілі бір саласына орай өзгертулерді енгізу қажеттігі жөнінде шешімдер шығаруды жүзеге асырады.

Мұндай жұмыстар тек жекелеген елдерде ғана емес, жалпы әлемнің барша мемлекеттерінде жүргізіліп, мұның өзі БҰҰ-да қорытындыланып отырады. БҰҰ-да мынандай әлеуметтік статистиканың көрсеткіштері болады: ел тұрғындары, қоғамның әлеуметтік құрылымы, отбасы және тұрмыс-тірлік, отбасының табысы және оның үнемделуі мен жұмсалуды, өмір сүру деңгейі, денсаулық сақтау, азық-түлікті пайдалану, тұрғын үй жағдайы, білім беру мен мәдениет, еңбек ету жағдайы және жұмыспен қамту, ауыл тұрғындарының өмір сүру жағдайы, әлеуметтік қамсыздандыру, балаларды асырау және тәрбиелеу, мүгедектер, қарттар мен зейнеткерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру, адамгершілік тұрғысындағы жасалған қамқорлық түрлері мен мөлшері, қоғамдық қорлар.

Сонымен қатар, әлеуметтік саясаттың мынандай салада түрлі өлшемдері болады: экономикада, ұйымдастырушылықта, заң жүйесінде, нақты әлеуметтік салада, мәдениетте, экологияда, жеке тұлғаларда. Мұндай өлшемдерге объективті көрсеткіштер, қоғамда жүзеге асырылатын әлеуметтік саясаттың сапалық және сандық сипаттамалары сәйкеседі. Олардың арасынан басым мән-маңызға ие болатын көрсеткіштер мынандай: адамдардың түрлі топтарының әлеуметтік мүддесі және олардың рационалды қажеттіліктерін қанағаттандыру, адамдардың әлеуметтік қорғалуы, әсіресе, тұрмысы төмен топтар, балалар, зейнеткерлер, жұмыссыздар, ауыр науқасқа ұшырағандар және т.с.с.

Сондай-ақ, әлеуметтік саясат қала мен ауыл арасындағы қарым-қатынасты, адамдардың ой еңбегімен және қол еңбегімен шұғылданатындар арасындағы ерекшеліктерді, түрлі ұлт өкілдері, түрлі таптар, тіпті мемлекет пен жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуді қамтиды. Сөйтіп мұның өзі адамдардың өмір сүруінің барлық салаларын (еңбек, тұрмыс-тірлік, мәдениет), соның өзінде олардың ішіндегі жекелеген салалардың өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес (мәселен, өндірістегі) қарым-қатынастарды қамтиды. Сөйтіп тікелей реттеушілік қызмет атқарады. Сонымен қатар, кейбір салаларда (мәселен, демографиялық қатынас саласында) мұндай ықпал ету жанама түрде жағдай туғызу жолымен жүзеге асады. Тіпті кей жағдайларда адамдардың немесе қоғамның әлеуметтік қалауы үшін мүмкіндігінше олардың талап-тілегін туындатуға әсер етеді.

Әлеуметтік саясаттың мұндай ықпал етуі тіпті қоғам мен тұлға арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуын реттеуге десептігі болады. Мұндай жайт қоғамдар арасындағы және олардың ішіндегі әлеуметтік топтар мен тұлғалардың әлеуметтік қажетін білдіреді. Сөйтіп әлеуметтік саясаттың ең басты міндеті адамдар мен қоғамның игілікке бөленуі болып табылады. Мұндай жағдайда тұлғалардың дамуын қамтамасыз етуге қолайлы жағдайлар туғызу мәселелері де қозғалып отырады.

Осындай жағдайларды ой елегінен өткізсек, әлеуметтік саясатты бүтіндей алғанда, әлеуметтік ілгерілеу деген ұғымға да сыйдыруға болады. Өйткені ол қашанда адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейін білдіріп отырады. Ақыр соңында, белгілі бір елдерде әлеуметтік саясаттың тиімділігі белгілі бір мөлшерде адамдардың өмір сүру дәрежесін оңалтып, олардың еңбегі мен демалысын, тұрмыс-тірлігін қорғап, денсаулығын жақсартып, сана-сезімі мен мәдениетін өсіреді. Этникалық топтар, ұлттар арасындағы және тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты жетілдіріп, әлеуметтік құқықтар мен кепілдіктердің жасалуына әсер етеді. Осындай жайттердің бәрін пайымдай келгенде, әлеуметтік саясат бүтіндей алғанда экономикалық саясаттың нәтижелерінде тәуелді болатынын ұғуға болады. Сондықтан да, қазіргі замандағы әлеуметтік саясаттың негізгі мақсатары мынандай деп жіктейміз:

- елдегі еңбек етуге тиістілердің, интеллектуалдардың, рухани этикалық әлеуетінің барынша сақталуы;
- заң шеңберіндегі талаптарға сәйкес елдегі нарықтың талаптарына елдегі «адам капиталын» қалыптастыру бағытын ұстанған еңбек етудің берік дағдылар мен жаңа талаптарын қалыптастырады, мұнсыз экономика жақсаруға бағыт алмайды, тиімді экономика болмайды, толыққанды нарық қалыптаспайды;
- азаматтардың, қоғамдағы түрлі топтардың және халықтың белсенділігін оятып, азаматтардың өздерін тұлға ретінде танытатындай құлшынысқа түсіру арқылы қажеттіліктері мен мүдделерін жүзеге асыруының институтционалдық және әлеуметтік-экономикалық алғышарттарын қалыптастырады. Мұнсыз азаматтық қоғамның, адамдар еркіндігінің, нақты демократияның алғышарттары жасалмайды [3].

Баршаға мәлім, әлеуметтік саясаттың қызметі шығынды қажет етеді және ол бұл жөнінде ұзақ мерзімді қамтиды. Әлеуметтік дамудың әрбір бағыты қомақты қаржыны қажет ететін талаптарды туындатады. Ол алдына қаншалықты маңызды мақсат қойса, оны жүзеге асыру үшін соншалықты көп қаржы бөлінуді талап ететіні түсінікті. Алайда ақыр соңында әлеуметтік саясатқа инвестиция салу қоғамдық байлықты жұмсауда барынша өнімді болмақ.

Жоғарыдағыдай мәселелердің негізінде әлеуметтік саясат қоғам мүшелерінің «жағымды» қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, әрбір адамның әлеуметтік ілгерілеу жолында құқығы мен мүддесін қорғауға жетелейді. Сонымен әлеуметтік саясат дегеніміз әлеуметтік саланы және әлеуметтік қарым-қатынасты реттейтін мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметі болып табылады. Мұның өзі тұлғалар мен әлеуметтік топтардың, жалпы қоғамның әлеуметтік мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады.

1 Бачинин В.А. Политология. Энциклопедический словарь.-СПб., 2005.-С.149, 189-190.

2 Аверин А.Н. Социальная политика. Теория и методология.-М., 2009.

3 Калиева М.Ш. Социальная политика в системе гражданского общества // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия социологические и политические науки. 2006, - №2.-С.16-18.

Резюме

В статье рассматриваются сущность и определение социальной политики в контексте общественно-политического прогресса. В статье более подробно рассматривается понятие «социальная политика» как политическая проблема. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, социальная сфера, государство, общество, личность, социальная группа, народ, социальное благо, социальное обеспечение, социальное поведение, интерес, материальная и духовная потребность

Summary

In article the essence and definition of social policy in the context of political progress are considered. In article the concept "social policy" as a political problem is in more detail considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.

Keywords: policy, social sphere, state, society, personality, social group, people, social benefit, social security, social behavior, interest, material and spiritual need

УДК 329 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА Саяси партия институтымен көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен дамуының ерекшеліктері

А.Д.Жүсіпова – с.ғ.к., Т.Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университетінің доценті

Мақалада қазіргі таңдағы қоғамның саяси жүйесіндегі саяси партия институтының алатын орны мен ролі қарастырылып, әлем көлемінде саяси партия институтына деген қажеттіліктің әлі де болса сақталып отырғандығы дәлелденіп, посткеңестік қоғамдар мен батыстық демократия елдеріндегі саяси партия институтының қалыптасуы мен дамуына салыстырмалы талдау жасау арқылы посткеңестік елдердегі партиялардың даму динамикасының ерекшеліктері көрсетілген.

Тарихи және саяси тұрғыдан ҚР-да саяси партия институтының қалыптасуы мен даму сатылары беріліп, елдегі көппартиялық жүйенің қалыптасу ерекшеліктері анықталған; саяси партиялардың сайлау кезіндегі қызметтеріне талдау жасалып, елдегі партиялық-саяси жүйе моделінің болашағы мен тиімділігін арттыруға байланысты ұсыныстар жасалған.

Тірек сөздер: саяси жүйе, саяси партия, көппартиялық жүйе, азаматтық қоғам, саяси плюрализм, қоғамды демократияландыру процесі, пропорционалдық сайлау жүйесі, оппозиция, саяси менеджмент

Қоғам өмірін демократияландыру процесінде саяси жүйенің тұрақтылығы мен оның қызметінің тиімділігіне қол жеткізу саяси институттарға, әсіресе, солардың ішінде қазіргі таңда маңызды рөлге ие болып отырған саяси партияларға байланысты. Демократиялық елдерде саяси партиялар мемлекет пен азаматтық қоғамды байланыстырудың механизмі ғана емес, сонымен қатар, азаматтық қоғам тарапынан мемлекетке бақылау орнатудың маңызды құралы болып табылады.

Саяси партиялар әлеуметтік өмірдің феномені ретінде саясат сахнасынан орын алып, қоғам өмірінде ықпалды саяси күшке айналу барысында партиялардың рөліне байланысты көзқарастар мен пікірлер де өзгеріп отырды. Бастапқы кезде партияларды қоғамда жік туғызып, қақтығыстардың орын алуына әкеледі деп бағалау орын алса, кейіннен партиялар әрбір қоғамда түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін қорғайды және оларсыз өкілдік билікті қалыптастыру мүмкін емес деген пікір орныға бастады.

Ал, XX-ғасырдың 70-80-жылдарынан бастап саяси кеңістікте «қысым топтары», бұқаралық қозғалыстар, БАҚ сияқты күштердің саяси рөлінің арта түсуі партиялардың саяси жүйе мен билік органдарында азаматтардың аттарынан саяси өкілдік ету монополиясынан айрылуына әкелді. Осы проблемаға байланысты саясаттанушылар арасында «партиялық саясат дағдарысқа ұшырады» деген тұжырымдама қалыптасып, саяси партия институтының болашағына сенімсіздік білдіру орын алуда [1].

Алайда, бүгінгі таңда саяси партиялардың құлдырауға ұшырауы байқалмайды. Керісінше, партиялар постиндустриалдық, постмодерндік қоғамдардағы өзгерістер мен қалыптасқан саяси жағдайларға бейімделе отырып, өздерінің саяси жүйедегі орны мен рөлін сақтап отыр.

Ғылыми әдебиеттердің беттерінде саяси партияға бір қатар анықтамалар берілген. Олардың басым көпшілігі саяси партияның басты мақсаты - еркін сайлау нәтижесінде, өзге партиялармен сайысқа түсу барысында қол жеткізілген қоғамдағы қолдауға сүйене отырып, өзінің өкілдерін мемлекеттік билік органдарына ұсыну жолымен билікті алу, оны ұстау және жүзеге асыру болып табылатындығын алға тартады. Партия мәнін анықтайтын барлық жолдарды біріктіретін тағы бір маңызды ерекшелік - Конституцияның азаматтық қоғамда және саяси жүйеде де партияларға негізгі рөлді беруі. Соның нәтижесінде Қазақстанда партияның қызметі демократиялық өзгерістердің қозғаушы күші болуда.

Партиялар тарихы демократия тарихымен тығыз байланысты. Демократиялық мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі күшті саяси партияларсыз биліктің демократиялық жолмен қалыптасуы мүмкін емес деген тезисті растай түседі. Партиялар әртүрлі топтардың мүддесін мемлекет саясатында таныту қызметін атқарады, халықтың саяси еркін қалыптастыру барысында идеялар мен пікірлер плюрализмін ұсынуды ретінде танылады. Мемлекеттің басқару органы ретіндегі және қоғамның басқарылатын нысан ретіндегі өзара байланысын жүзеге асырады, азаматтардың саяси санасын қалыптастыру, олардың бірлігін нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бұл тезисті өркениетті елдердің даму тарихынақты дәлелдеп береді.

Француз саясаттанушысы Р.Ж. Шварценберг: «Партия - үздіксіз қызмет ететін ұйым, ол ұлттық та, жергілікті деңгейде де әрекет етеді, билікті алуды, оны жүзеге асыруды мақсат тұтады және осы мақсат негізінде халықтық қолдауға ұмтылады» [2], - дейді. Бұл қағиданы Саяси партиялар туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі №344-ІІ Заңында растайды. Заңда «Қазақстан Республикасы азаматтарының, әртүрлі әлеуметтік топтарының саяси еркі мен мемлекеттік билік, жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті және атқарушы органдарын да танытатын, оларды қалыптастыруға қатысатын азаматтардың өз еркімен біріккен бірлестігі саяси партия ретінде анықталады» [3], - делінген.

Саяси партиялармен партиялық жүйелердің қалыптасуы және эволюциясынақты бір елде қалыптасқан қоғамдық-тарихи жағдайға, нақтырақ айтқанда, сол елдің экономикалық даму деңгейі, халқының таптық құрамы, саяси дәстүрлері, этникалық құрамы мен саяси мәдениетінің деңгейі негізгі байланыс-тып процесс.

Қазіргі кезде посткеңестік қоғамдардағы саяси партиялардың институционалдану процесі саясаттану ғылымында өз алдына жеке проблемалар ретінде қарастырылуда. Өйткені, посткеңестік елдердегі саяси партия институтымен партиялық жүйенің қалыптасуының батыстық модельгесәйкес келмейтін өзіндік ерекшеліктері байқалып отыр. Оның басты ерекшелігі –

қоғамды демократияландыру процесінде бұлаталған елдердің бір партиялық жүйеден көппартиялық жүйеге көшуінде.

Посткөшпенді қоғамдардағы партия институты құрылысының жиырма жылдан астам тәжірибесін ешолу жасай отырып, бұл процесітегі сол қоғамдарға тән келесі деірекшеліктерді атап өтуге болады:

- батыс Еуропа елдеріндегі партиялық жүйелер мен салыстырғанда өтпелі қоғамдарда көппартиялық жүйенің қалыптасуының барынша қысқа мерзімнің ішінде жүзеге асырылуы;
- көппартиялық жүйенің қалыптасу процесінің күрделі және қайшылықты түрде өтуі және оның барысына соліктездегі саяси-экономикалық, идеологиялық, мәдени факторлардың қалынып қушыты болуы;
- партиялардың қалыптасып, дамуында ілгері жылжуға на емес, сонымен қатар стагнация кезеңі, кері кетуде деградацияға ұшыраудың да орыналуы;
- партиялық жүйенің қалыптасуының басқадасаяси институттардың құрылуы мен қатар жүзеге асырылуы;
- жалпы қоғамда, соның ішінде саяси салада демократиялық дәстүрдің жоқтығы;
- саяси көшбасшылықтың харизматикалық типінің басым болуы;
- саяси партиялардың институционалдану процесінде мемлекеттің кеі жақты саясатының орыналуы, дәліре кайтқанда, мемлекет көппартиялық жүйенің дамуына заңдық кепілдеме беру мен қатар авторитарлық шектеуші рөлін де атқаруда.

Әрине, посткөшпенді келдердегі көппартиялық жүйенің дамуында жоғарыда айтылған нұқсас жақтары мен қатар бір өтпелі қоғамға тән өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Мәселен, зерттеуші Н.И. Харитонованың пікірі бойынша, партиялық плюрализмді қалыптастыруда Россия демократияландырудың классикалық және классикалық емес модельдерінің үлестіре қолданса, Қазақстан Республикасы «плюралистік авторитаризм» бағытын ұстануда [4].

Егеменді Қазақстан Республикасындағы қоғамдық-саяси бірлестіктердің қалыптасу тарихы 1986 жылдан бастау алады. Атап айтқанда, 1986 жылы желтоқсанда Алматы қаласында қазақ жастары «орталықтың» отаршыл саясатына ашық қарсылық білдіріп, батыл түрде шеру етті. Алматыда басталған Желтоқсан оқиғасы еліміздің бір қатар облыстарында жалғасын тапты. Бүл тек біздің елімізге ғана емес, Кеңес Одағының құрамындағы басқару республикаларды да дүрсіл кіндірген оқиға болды. Тіпті КСРО-ныңыдырау процесі осы оқиғадан басталды десек, артық болмас. Қазақ жастарының Кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы бас көтеруі азаматтардың саяси және ұлттық сана-сезімнің дамуына барынша ықпал етті. 1987 жылы шілдеде СОКПОК-нің қазақ халқына ұлтшыл деп айыптаққан қалысы елдегі жағдайды одан әрі шиеленістіріп жіберді. Осы кезде ұлттық мүдделері деясының негізінде топтасқан саяси партиялар да құрыла бастады. Мәселен, 1990 жылы мамыр айында «Желтоқсан» қозғалысы дүниеге келіп, кейін соның негізінде осы аттас партия құрылды. Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ұлттық мүддені ұстанған партиялардың бір шамасы біртіндеп демократиялық қоғам платформасына бет бұра бастады.

Жалпы, 1986-

2002 жылдар аралығында Қазақстанда қоғамдық мәртебеге ие болған екі мыңнан астам әртүрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер құрылған және олардың 1300-і облыстық әділет басқармалары деңгейінде тіркелген дер болды.

Қазақстандағы қоғамдық қозғалыстар мен саяси партиялар өздерінің қалыптасуы мен дамуында шартты түрде мынадай алты кезеңнен өтті деуімізге болады:

- 1986 жылдың күзінен 1989 жылдың басына дейінгі кезең (бейресми бірлестіктер мен клубтық құрылымдардың дамуы);
- 1989 жылдың басынан 1991 жылдың тамызына дейін (көп ұлттық және бір ұлттық партиялар мен қозғалыстардың, ұйымдардың құрылуы);
- 1991 жылдың қыркүйегінен 1998 жылға дейін (СОКПО-ның таралуы және КСРО-ныңыдырауы, тәуелсіз Қазақстан Республикасының құрылуы, қоғам мүшелерінің саяси белсенділіктерінің артуды және партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің тіркелуі кезеңі);
- 1998 ж. –

2002 жылдың шілдесіне дейін (партиялық жүйенің дамуы, жаңа қоғамдық бірлестіктердің құрылуы);

- 2002 жылдың шілдесінен – 2007 жылға дейін (партиялар туралы жаңа заңның қабылдануына байланысты партиялардың қайта тіркелуі және жаңаша партиялық жүйенің құрылуы);
- 2007 жылдың шілдесінен қазіргі уақытқа дейін (ҚР-ы Конституциясына өзгертулер мен толықтырулардың негізілуіне байланысты сайлау жүйесінің өзгертуі, осыған байланысты партиялық саяси аландық қайта құру

у).

Осылайша, елімізде партия институтының қалыптасу процесі тек ілгері жылжу бағытында ғана емес, күрделі, әрі қайшылықты жағдайда жүреді. Тәуелсіздіктің жиырма жыл дана ста му ақы таралығында елімізде тіркеуден өткен 28 партиядан қазіргі таңда өз қызметтерін жалғастырып жатқан 8 партия бар, олар: «Нұр Отан» партиясы; «Ақжол» демократиялық партиясы; «Азат» жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы; Қазақстан Коммунистік халық партиясы; Қазақстан Коммунистік партиясы; Қазақстан патриоттар партиясы; «Ауыл» Қазақстан социал-демократиялық партиясы; «Бірлік» саяси партиясы.

Партиялардың қалыптасуының бастапқы кезеңдерде саяси партиялар «төменнен» құрылса, кейінгі кезеңдерінде партиялардың көпшілігі «жоғарыдан» құрылған.

Қазіргі таңда ҚР-

да бір партияның басымдылығы, яғни, «Нұр Отан» партиясының басымдылығы бар, көп партиялық жүйе моделі қалыптасты. Мұндай жүйе Жапонияда-Либералдық-демократиялық партияның, Ұлыбританияда-1970-1980 жылдары Консервативтік партия, ГФР-да 1970-

1990 жылдары Христиан демократиялық партиясы және Азияның, Латын Америкасының бір қатар елдерінде орнына алған. Сол сияқты Ресейде де осы модель бойынша көп партиялық жүйе қалыптасқанын білеміз. Ресейде басымдылыққа ие биліктің партиясы «Единая Россия» болып табылады.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, саяси партияның түпкілікті мақсаты – билік үшін күрес және оған қолжеткізген жағдайда билікті жүзеге асыру болып табылады. Бұл тұста Парламенттің төменгі палатасы – Мәжілісесі сайлаудың нәтижелерін еталау жасай келе мынаны байқаймыз:

Нұр Отан ХДП өзіннің құрылған 1999 жылдан бастап тұрақты түрде Парламент мандатына ие болып келе жатар.

1990 жылдарда Қазақстан Коммунистік партиясы өкірет сайлаудың нәтижесінде Мәжілістен орныналды.

- Ақжол демократиялық партиясы, Әділет демократиялық партиясы, Ауыл Қазақстан социал-демократиялық партиясы бір реттен сайлау кезінде жеңіске жетіп, мандатқа ие болса, қалған 5 партия Мәжіліс сайлауы кезінде шірорына ала алған жоқ.

2007 жылы ҚР-сының Конституциясына енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға байланысты Парламент Мәжілісіне сайлау пропорционалдық сайлау жүйесі бойынша жүзеге асырылды. Осы жүйе бойынша 2007 жылдың 18 тамызында Мәжілісесі сайлау кезінде 98 мандат қатек «Нұр Отан» ХДП ғана ие болды. Соның нәтижесінде Мәжіліс бір партиялық палатаға айналғаны белгілі. Қалған 9 партия 7% -дық жеде не те ал мауына байланысты Парламенттен тыс қалды. Әрине, бұл жағдай елішінде біраз пікір таласта рын туғызды. Парламент палатасының тек бір партия өкілдерінен құралуы, әрине, көп партиялық жүйеге қайшы жағдай. Сол себепті де болар Мәжіліс 2011 жылы мерзімінен бұрын өз-өзін тарату туралы шешім қабылдағаны белгілі [5].

Ал, 2012 жылы 15-

қаңтарда өткен сайлаудың нәтижесінде «Нұр Отан ХДП» сайлаушылардың 88,99% дауысына ие болып, 83 мандат алса, «Ақжол» демократиялық партиясы сайлаушылардың 7,47% дауысын жинап, 8 мандатты иеленді; Қазақстан Коммунистік халық партиясы сайлаушылардың 7,19% дауысына ие болып, 7 мандат алды. Ал басқа тіркеуден өткен партиялар 7 пайыздық жеде не те ал мады [6].

Сонда өкіл партия өкілдерімен Қазақстан Халық Ассамблеясы сайлайтын 9 депутат Мәжіліс құрамының 22,4% -ын ғана құрайды да, «Нұр Отан ХДП-ның» үлесіне 77,6% тиесілі болып отыр. Бұл қалыптасқан жағдайдан біз ҚР-дағы көп партиялық жүйенің әлі де болса, жетілмеген жақтары бар екенін, оның қалыптасу үстінде екендігін байқаймыз.

Әрине, 8 партияның ішінде әлі де болса қоғамдаық палдық күшке айнала қоймаған партиялар баршылық. Бір қатар саясаттанушы ғалымдар мен сарапта машылардың пікірлерінше «Нұр Отан ХДП», Ақжол демократиялық партиясы, «Азат» Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы партия институтына қойылатын критерийлерге сай, ал қалғандары протопартиялар сатысында де ген пікірде. Бір сөзбен айтқанда, олар әлі қалыптасу үстінде де ген сөз.

Нақ қазіргі кезде еліміздегі көп партиялық жүйенің дамуында бір қатар кемшіліктер орнына луда. Саяси жүйе де басымдылыққа ие билік партиясы мен бәсекеге қабілетті партиялардың қалыптасуы мен даму процесі баяу жүреді, тіпті тоқырау жағдайында десек артық болмас. Партиялар қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік топтардың мүдделері үшін күресіп, азаматтарды саяси өмірге жұмылдырып отыр деу киын. Қоғамда тұрақты жұмыс істейтін, азаматтардың мақсат-мүдделерін нақты қорғайтын саяси партияға де ген қажеттілік бар. Әзірге мұндай қажеттілікке жауап беріп отырған-

«НұрОтан» партиясығана. Біздің еліміздегі саяси партияларға сайлау науқаны кезінде ғана белсенділікті таныту ба-
сым. Сондықтан да болар, ресми тіркеуден өтіп, бағдарламалық құжаттары болғанымен саяси партиялардың бас-
ым көпшілігі санда барда, санатта жоқ. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, кейбір дамыған елдер тәжірибесінен бас-
ым партиясы бар партиялық жүйенің тиімді екенін көруімізге болады. Алайда, күнікешегана бір ғана партияның
үстемдігі орнаған тоталитарлық саяси режимді басынан кешірген қоғамдар үшін саяси жүйеде басымды-
лыққа ие партиясы бар модельдің орыналуы, партиялар арасында шынайы бәсекелестіктің болмауы қауіпті жағд-
ай. Бұл жағдай еліміздегі демократияландыру процесінде тежеп, қоғамның ілгері дамуына кері ықпалын тигізуі әбд-
ен мүмкін.

Біздің елде халықтың сенімі неіе, беделі мен саяси салмағы бар, толыққанды, нағыз оппозициялық саяси парт-
ияның қалыптасу процесінде қайшылықты жағдайда өтуде. Соңғы кезде оппозициялық ЖСДП мен «Азат» парти-
яларының ортақ ұйымда басқосып, бірігуінен нәтижесі шықпай, керісінше, олардың арасында ауызбірліктің бо-
лмай, жіктің тууы соның дәлелі.

Қоғамда партиялардың қпалдық күшеі айналуын қамтамасыз ету үшін саяси партиялармына мәселе-
лерге назар аударулары керек:

біріншіден, саяси партиялар ішкі ұйымдық құрылымдарының сапасын арттырып, сайлау аралық кезеңде саяси м-
енеджментті дамытуға, саяси маркетинг құралдарын шеберлікпен қолдануға, тиімді ақпараттық және коммуни-
кативтік технологияларды ұтымды пайдалануға маңыз бергендері жөн;

екіншіден, партиялар өз қатарларынан саяси элита құрамына ұсынатын кадрлардың кәсіби саясаткер ретінде
егіше берліктері мен моральдық сапаларын жақсарту мақсатында іс-шараларды жүзеге асырулары қажет;

үшіншіден, мемлекеттік билікпен бірлесе отырып, саяси партиялар азаматтық қоғам мүшелерінің саяси процес-
терге, әсіресе сайлауға белсенді қатысуларына қолжеткізулері керек. Ол үшін әлемдік демократиялық стандартқа
сай, шынайы, әділ сайлау өткізу жолы мен азаматтардың сайлауға деген сенім-
дерін арттыруға маңыз берілген жөн. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жы-
лдың 17-

қаңтарында Қазақстан халқына Жолдауында «Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге адал б-
әсекелестік, әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет» [7], -
деп атап көрсеткенін баса айтқанымыз жөн.

төртіншіден, оппозициялық партиялар билік партиясы мен бәсекедесалмақтанығатын саяси күшеі айналу үшін
өзбастарын біріктіріп, жаңа бағдарлама мен идеологиялық тұғырға азырлеп, электоралдық менеджмент техно-
логияларын шебер пайдалану арқылы электораттарынан барынша қолдауға ие болу мүмкіндігін қарастыруы
қажет. Сонымен қатар, мемлекеттік билік оппозицияның демократиялық саяси жүйенің маңызды және заңды ин-
ституты ретіндегі ролі мен мәртебесін толық мойындау және олардың пікірлері мен санасулары керек. Әрине, о-
л үшін, екі жақтың тарапынан да қоғам пайдасы үшін пікір алмасуға деген мүдденің болуы қажет.

1 Перегудов С. П. *Партии и группы интересов: новая модель взаимодействия* // *Полис*. - 2014. - №1. - С. 45-59.

2 Шварценберг Р. Ж. *Политическая социология* // *Пер. с фр.* - М., 1992. - С. 27-28.

3 *Қазақстан Республикасының «Саяси партиялар туралы» Заңы* // *Егемен Қазақстан*. - 19 шілде, 2002 ж.

4 Харитонова Н. И. *Демократический выбор для России и Казахстана* // *Опыт демократических реформ на евразийско-
м пространстве: сравнительные модели и практические механизмы. Сборник материалов международной научной конференции*. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. - С. 28-31.

5 Будуктаев Ю. А., Бокаев С. О. *Электоральная демократия в Республике Казахстан* - Алматы, 2011. - С. 116-139.

6 *Бесінші шақырылатын ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаттарын кезектен тыс сайлау қорытындылары туралы х-
абар* // *Егемен Қазақстан*. - 18 қаңтар 2012 ж.

7 *Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы-
2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы* // *Егемен Қазақстан*. - 18 қаңтар 2014 ж.

Резюме

В статье рассматриваются место и роль современного института политических партий в политической системе общества,
аргументирована необходимость института партий в современном мире, проведен сравнительный анализ формирования
и развития института политической партии в постсоветских странах и странах Западной демократии, выделены особенности
и партийной динамики постсоветских стран.

Дана политико-

историческая периодизация становления и развития института политической партии в РК, раскрыты особенности формиро-
вания и развития многопартийной системы РК, анализируется электоральное поведение политических партий в РК, в заключ

ени статья делается вывод о возможных направлениях дальнейшего развития модели партийно-политической системы и сформированы рекомендации по дальнейшему развитию многопартийности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: политическая система, политическая партия, многопартийная система, гражданское общество, политический плюрализм, процесс демократизации общества, пропорциональная избирательная система, оппозиция, политический менеджмент

Summary

In this article the place and role of a modern political party institution in the political system of the state has been considered, the relevance of a party institution in the modern world has been substantiated, a comparative analysis of the formation and development of a political party institution in the post-Soviet countries and in the countries of Western democracy has been conducted, also specific features in the dynamics of parties in the post-Soviet countries have been highlighted.

The political and historical periodization of the formation and development of a political party institution in the Republic of Kazakhstan has been provided, specific features of the formation and development of a multi-party system of Kazakhstan have been disclosed, the electoral behavior of political parties in the Republic of Kazakhstan has been analyzed; possible trends of the further development of the model of party-political relations have been revealed in the end of the article, also recommendations for the further development of a multi-party system in the Republic of Kazakhstan have been drawn up.

Keywords: political system, political party, multi-party system, civil society, political pluralism, the process of democratization of society, a proportionate electoral system, opposition, political management

УДК 323.1-047.44:008(574)

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

А.Ж. Мукажанова – д.полит.н., доцент кафедры политологии и СФД КазНПУ им. Абая

Существенной закономерностью современного общества является рост масштабов межнационального общения и потребность в воспитании культуры межнационального общения имеет важное значение для сохранения стабильности и целостности любого многонационального государства. В данной статье рассматриваются правовые основы воспитания культуры межнационального общения как имманентно правовой системы, являющейся основным механизмом регулирования взаимоотношений граждан, народов, этносов многонациональных государств. Ведущей функцией правовой системы является поддержка и защита прав народов, этносов, прав свобод граждан независимо от расы, национальности, языка, происхождения, места жительства, отношения к религии. В связи с этим политологический анализ правовых основ воспитания культуры межнационального общения предполагает определение основных проблем и приоритетных направлений в этой сфере, что автор пытается осуществить в рамках данной статьи.

Ключевые слова: этнос, нация, многонациональное государство, общество, межнациональное общение, право, свобода, равенство, политика, нравственность, гуманизм

Формирование культуры межнационального общения – сложный, многоаспектный, длительный процесс, на основе которого лежат определенные базовые принципы. Наряду с национальными и общечеловеческими ценностями, являющиеся основополагающими в межнациональном общении, имеют важное значение также и имеют правовые нормы и законы. Поэтому деятельность по формированию и воспитанию культуры межнационального общения в Казахстане должна опираться на важную международную правовую основу, которая признана мировым сообществом.

В Уставе ООН, во всеобщей Декларации прав народов, в международном пакте об экономических, социальных и культурных правах, а также в международном пакте о гражданских и политических правах, в заключительном акте совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, в итоговых документах Мадридской, Венской и Страсбургской конвенций утверждены самые важные международные правовые принципы как уважение прав и свобод человека, равенство, недопущение дискриминации по каким-либо признакам, правонаци на самоопределение и самоуправление и т.д. В них также утверждены права национальных меньшинств, принципы взаимоотношения с диаспорой, законные пути защиты индивидов при ущемлении прав и свобод, обязанности государств, направленные на запрет в рамках закона любых заявлений и действий порождающих национальную, расовую или религиозную вражду и ненависть. Напротив, требуется «действовать в духе братства народов по отношению друг к другу» [1].

По отношению к отдельным личностям не являющимся гражданами страны проживания утверждены определенные международные правовые стандарты. В них отражены принципы равенства по отношению к переселенцам

их семьей помногим жизненно важным проблемам. Вместе с тем, иностранцы проживающие на законном основании на территории той или иной страны должны быть защищены от посягательства местной власти.

Рассмотренные выше международные правовые нормы и принципы в своей совокупности формируют инстинкт прав человека. Это одновременно обязанности государства, строящего общественную жизнь на принципах гуманизма и демократии, а также требования, предъявляемые членам международного сообщества.

В основе прав человека международное сообщество предусматривает естественно-историческую обусловленность, связанная с природой самого человека. Права человека исходят из присущего каждому человеку чувства чести и достоинства. Занимая центральное место среди других социально-политических норм и типов социально-политического регулирования, права человека провозглашают принцип равенства людей действительно разных по многим признакам, в том числе и по национальному признаку. Такая разность проявляется в определенных отношениях, где каждый участник выполняет какую-то роль. Совершенство гуманистического содержания, собственная обусловленность прав человека ставит их в один ряд с основными общечеловеческими ценностями.

По нашему убеждению безусловное уважение прав человека в независимости от расы, национальности и религии является основой деятельности по формированию и воспитанию культуры межнационального общения в Казахстане. Усилия субъектов управления – государства, политических партий, общественных структур и т.д. должны быть направлены на установление контроля за обеспечением прав человека, на создание условий для их развития. Очень важно и необходимо отметить, что это касается не только национальных меньшинств и представителей титульной нации. Формирование общественного сознания и понятия безусловной ценности каждого человека как присущими ему свободами и правами, о принципе равноправия всех людей порождает свою очередь атмосферу толерантности, а также уважение любой формы «неодинаковости», оригинальной идентичности человеческого «я». Одновременно порождается и моральное правосознание из защиты этой оригинальной идентичности, которая воспринимается как законная в соответствии с формирующейся традицией.

Приоритет человеческих прав выделяет величие его гражданский статус, социальное положение и основы ваясь на этом ставит всех в равное положение перед государством в отношениях друг с другом [2]. Общественные движения отдельные личности, уделяющие особое внимание национальным проблемам являются сторонниками объективного, справедливого решения этих проблем в рамках концепции прав человека. Если отрицательные эмоции направлены на кого-то конкретно, то противопоставляемые представителю той или иной национальности будут восприниматься как потенциальные враги.

Общечеловеческий характер основных прав человека составляет их объективную основу. В связи с этим признанием преобладания общечеловеческого над классовым, национальным и т.д. является первоосновой всей концепции прав человека. На сегодняшний день это имеет важное теоретико-методологическое значение для понимания актуальных проблем национальных и межнациональных отношений со стороны, а также в связи с правами человека и развития свобод личности с другой стороны.

В некоторых бывших советских республиках действительно провозгласивших свое независимости и ратифицировавших многие международные правовые акты ограничиваются правами свободы человека, например, в получении гражданства, в использовании родного языка как по своему желанию, в поступлении на государственную службу, в выборе профессии, а также места жительства. Также наблюдается отрицательное отношение к межнациональным, смешанным бракам и т.д. В результате такого приукрашивания национальных факторов открыто или негласно нарушается гормональное соотношение межнациональной принадлежности и личностной свободой человека, так как вольно или невольно ограничиваются свободы выбора личности, ее духовные, социально-политические стремления.

С точки зрения концепции прав человека идея преимуществ коренной нации предложенная и осуществляемая в странах Балтийского побережья – очень пагубная идея. В соответствии с этой идеей, государство – это результат самоуправления наций, состоящих в гармоничных взаимоотношениях между собой и основанная целым государством защита титульной нации, давшей название государству, на самоуправление и сохранение ее национальной идентичности [3].

Если государство воспринимается как гарант национальной идентичности, национальной независимости коренной нации, то по этой логике государство превращается в средство осуществления принципа независимости, стоящее выше общества, выше его членов и неподвластно никому.

Перенос идеи преимуществ на национальный уровень запускает механизм превращения изначальной сущности идеологии национального возрождения в ее противоположность. Существо-

вания таких взглядов можно объяснить, даже можно понять сточки зрения психологии как эмоциональная реакция после многолетнего забвения национального. Но в любом случае нельзя брать их за основу национально-государственного устройства.

Превосходство одной нации над другой минимально на любой основе, например, как численность, уровень развития, срок проживания, определенность исторических отношений и т.д. невозможно и недопустимо. В общечеловеческом, высоко измерении «есть приоритет существующих ценностей и они должны быть сохранены, развиты» [4].

В любом случае, на уровне государственной политики и организации общественной жизни происходит деление, разобщение людей на «своих» и «чужих». На первый взгляд такое деление происходит вроде бы по этническому признаку, но по сути, по политическим последствиям – это деление по политическому признаку. Стремление обосновать такое деление сточки зрения нравственных, моральных и эстетических понятий, являющихся понятиями общечеловеческими, но в то же время имеющими свою национальную специфику, на наш взгляд нелогично, недоказательно. Если действительности у каждой нации существует своя собственная нравственность, то в целом сложилась бы ситуация всеобщей безнравственности и народы не пришли бы к вечным ценностям, являющимся духовным богатством всего человечества. На самом деле все не так. Понятия о добре и зле, о прекрасном, о совместной, общественной жизнедеятельности людей, связанные с формами проявления, соответствием элементов, а также конкретные исторические и особенные, духовной практикой каждого народа отличаются. Однако, понятия о нравственности, особенно связанные с резким ростом межнациональных взаимоотношений, взаимобновления и интеграции, в своем самом главном сущностном аспекте для всех одинаковы. Вместе с тем, у нравственных, моральных, эстетических понятий народов проживающих в одном культурно-цивилизационном пространстве, например как Европа, общие корни – христианство, эпохи античности, возрождения и просвещения.

Государственная политика на основе идеологии превосходства коренной нации весьма противоречива и проблематична. Она непродуктивна, невыигрышна, так как на начальном этапе развития вновь завоеванных независимых государств объединяет членов общества для выполнения необходимых, созидательных задач, на против разобщает. Объединение людей во круг общего, значимого для всех дела, привлечение к аждого в независимости от национальности для участия в общем деле способствуют совершенствованию воспитания культуры межнационального общения, тем самым ускоряют процесс достижения поставленных целей.

Национальность –

это признак не всегда присущий человеку с рождения и предопределяющий уровень его духовности. Нет строгой зависимости между биологической наследственностью человека и его будущим характером, мировоззрением, поведением. Как отмечает А.Б. Понкратов: «Личность человека, как его сознание в любой мере не является предшествующим его поведению, нооборот поведению порождает личность» [5].

Это правило имеет большую теоретико-методологическую значимость, так как позволяет четко определить всю цепь проблем воспитания культуры межнационального общения или же ее значительную часть. Созданы благоприятные условия для развития равноправных, доброжелательных, уважительных и доверительных отношений в производственно-экономических, политико-социальных, духовно-идеологических, культурно-бытовых, военно-административных и других видах деятельности является важнейшим направлением управления национальными отношениями, в том числе в воспитании культуры межнационального общения казахстанцев. Целостность бытия человечества видоизменяется той или иной определенной мерой в каждом человеке, проявляет себя в виде внутренних присущих ему интересов, стремлений, надежд. Как справедливо отмечает С.П. Бурлаков, из соответствия «маленького» внутреннего мира этого отдельного человека «большому» социальному миру упоявляется возможность вывести понятие одностороннего общения [6].

Прочной основой взаимопонимания, сотрудничества людей, народов при решении конфликтных проблем в разных сферах является ценности и идеалы гуманизма, отражающие сущностные, общеродовые признаки, характеристики человека. Гуманизм – это исторически меняющаяся система взглядов, признающая ценность человека как личность, его право на свободу, счастье, на признание и развитие своих способностей, благополучие человека как критерий оценки социальных институтов, а также рассматривающая принципы равенства, справедливости, человечности соответствующей нормой человеческого общения. В научной литературе последних лет кроме понятия «гуманизм» широко распространены

нени не получило мысли о превосходстве понятии, касающиеся глобального философского и социологического контекста. Гуманизм – это не только внешний показатель, но и внутренняя существенная мера человеческой жизнедеятельности и воспитания культуры межнационального общения. В основной жизнедеятельности человеческого субъекта гуманизм, чаще всего, проявляется не как бездеятельное свойство, а «как потенциал, требующий реализации и действия» [7]. Из этого следует необходимость целенаправленного воздействия на общественные отношения, политико-социальные и духовные сферы жизнедеятельности общества, а также на все виды человеческой деятельности и общения для обеспечения условий гуманизации самого человека. Итог да человек включенный в эти сферы и виды деятельности сознательно, по своей воле, учитывая свои интересы выбирает ориентиром гуманистические ценности всех народов.

Несомненно, в связи с историко-социальными, индивидуально-личностными условиями и уровнем общности этих потенциалов может быть разнообразным, а в некоторых случаях они могут быть не востребованы или даже не признаны. Однако это не умаляет значения такой гуманизации в всей общественной жизни, взаимоотношений людей в воспитании культуры межнационального общения как предпосылки, центрального направления гармонизации и регулирования системы национальных отношений.

Большая трудность связана с глобальными процессами и коренными изменениями в национально-государственной структуре, а также с преодолением глубокого духовного кризиса, в связи с чем осложнились процессы гуманизации. Этому процессу препятствуют старевшие понятия и догмы все еще укоренившиеся в сознании большинства людей, низкий уровень культуры, отсутствие демократических традиций, обострение национализма, рост преступности, противоморальные действия. Очень не хватает людей с большим воспитательным потенциалом, с позитивной моделью межнационального взаимодействия в духе истинной дружбы. Невозможно бессмысленно определить конкретные сроки и ответственных субъектов гуманизации этого или иного аспекта воспитания культуры межнационального общения. Гуманизация – это не сумма арифметических величин, а непрерывный процесс. Если учесть масштаб и глубину системного кризиса охватившего общество, то его результат не проявится в ближайшее время. Однако, по нашему мнению, нет другого выбора и другой возможности.

Гуманизация должна охватить семью, школу, военно-воспитательную систему, сферу управления, сферу реализации политико-социальных потребностей и интересов жителей и их политическую деятельность. По видимому основным критерием позволяющий говорить о степени развития может быть рост количества людей разных национальностей довольных своей жизнью, субъективно чувствующие себя счастливыми, уверенные в завтрашнем дне, готовые помочь близким и не принимающие национализм.

Культура межнационального общения в Казахстане является необходимым элементом любых национальных отношений, по своей природе является феноменом общественной жизни и отражающий в специфической форме политико-моральную, нравственно-духовную сущность национальных отношений. Воспитание культуры межнационального общения является одним из основных элементов культуры межнационального общения, а также путают с природой социально-экономических и духовно-политических формации нации. Когда гармоничное взаимодействие и взаимное проникновение национально-общечеловеческого межнациональных отношений в рамках базисных и надстроечных отношений соответствуют приведенным выше принципам, то может формироваться деятельность.

Если в основе таких отношений будут так называемые пережитки национализма, извращенные интернациональные принципы узкоклассовых позиций, то это значительно ограничит межнациональные отношения, нанесет им урон, способствует росту противоречий и в конечном счете, «пророждает противоречивые, кризисные и конфликтные ситуации и отрицает культуру межнационального общения и воспитания межнационального согласия» [8].

Межнациональное общение по своей сути возможно только на основе совместной деятельности, поэтому субъекты управления должны обеспечить условия для совместного обучения, работы, отдыха, занятия спортом, общественной работой и т.д. с целью достижения межнационального согласия и дружбы. Подлинная культура взаимоотношений и сотрудничества народов в воспитание культуры межнационального общения могут возникнуть только на основе раскрытия духовно-нравственного потенциала каждой нации, обмена политико-социальной, культурно-творческой практикой, справедливости, равенства и свободы, в том числе на основе реализации идеалов национального самоуправления.

Высокая культура общения казахстанских народов и ее воспитание – это одновременно средство и результат формирования и функционирования новой системы отношений в полит

ической, экономической и других сферах деятельности наций и государств в целом. Такая система может быть сформирована только тогда, когда каждая нация будет строить процесс взаимодействия с другими нациями и национальностями на основе принципов равноправия, учета интересов другой стороны, взаимопомощи и обмена во всех областях материального и духовного производства.

Формирование равноправных отношений и воспитания культуры межнационального общения необходимо и неотъемлемая теоретическая концепция. Созданию такой концепции связано с некоторыми теоретико-методологическими проблемами, в том числе с преодолением трудностей в рамках культуры межнационального общения. В связи с этим необходимо учесть следующие принципы:

- конкретно-исторический уровень развития нации и национальных отношений;
- богатство многообразия проявления культурной идентичности, традиции общения;
- порядок размещения классовых сил внутри национального общества и вокруг него;
- исторический укоренившаяся традиция и практика взаимодействия наций и народностей (ближние соседи и дальние);

- политико-

идейные ориентиры заложенные в основу установления и функционирования культуры, обычая и традиции;

- духовный облик, культура, психология, особенности нравственно-человеческих качеств отдельных личностей и вступающих во межнациональное общение. Демократические, последовательно-гуманистические традиции воспитания культуры межнационального общения должны быть обоснованы, развиты [9].

Интернациональное взаимодействие наций осуществляется через деятельность человека находит свое отражение в политико-социальном, духовном мире конкретной личности являющегося «основным стержнем» и побудительной причиной культуры межнационального общения и ее воспитания. И поэтому рассматривая проблему воспитания культуры межнационального общения, в первую очередь, необходимо учитывать важность обеспечения необходимых условий для формирования таких качеств как духовность, интеллигентность, которые оказывают благотворное влияние на причины побуждающие к действию, к нравственному постоянству, к доброжелательности. Вместе с важностью создания условий для формирования духовно-

нравственных качеств личности как носителя определенной культуры необходимо обеспечить возможность реализации этих качеств на всех уровнях социальной дифференциации как государственной, этнической, профессиональной и т. д.

Осмысление всего вышесказанного позволяет нам сделать вывод о том, что цели, условия и принципы организации деятельности по формированию и воспитанию культуры межнационального общения Казахстана в своей сути и в силу своей природы включены в процесс создания правового государства и гражданского общества. А они со своей стороны являются структурами занимающиеся организацией жизнедеятельности общества, групп и индивидов, где на основе принципов гуманизма, демократии и справедливости происходит воспитание культуры межнационального общения.

По представлению современных исследователей основными признаками правового государства являются:

- разделение властей;

- приоритет органов правового государства;

- наличие механизмов контроля и надзора за соблюдением прав и за осуществлением законов [10, 11, 12].

Деятельность правового государства в сфере регулирования и защиты прав граждан должна возвестовать на формирование правовой, политической стабильности, которая обеспечивает веру граждан в существующую власть независимо от ее национальности, в способность власти защитить его чувства национальное достоинство, в его способность предотвратить любые разногласия и дискриминацию по национальному признаку. Отсюда следует, что компетенции правового государства должны быть реальными действующими законодательными, правовыми механизмами процедуры защиты прав граждан. В связи с этим, подлинное изучение идеи общеевропейского и всеобщего правового пространства как показывает ее практическое применение в странах-членах СНГ, эта идея имеет важное значение для воспитания культуры межнационального общения Казахстана.

Как нам известно, Европейская конвенция по правам человека, Европейская комиссия и Европейский суд по правам человека занимают важное место в системе механизмов защиты прав человека. Судебная компетенция является обязательной со стороны государств подписавших Конвенцию. Любое государство-член может обвинить подать обоснованную жалобу на другого государства-

члена нарушения прав человека. Атакже предусмотрена подача жалобы со стороны отдельной личности. Такая подача жалоб-заявления возможна когда исчерпаны все средства национальной защиты.

В правовом государстве должно быть эффективно выражение социального недовольства в рамках закона. Когда эти пути закрыты, то социальная мощь ищет и находит другие пути выхода.

Признание государством приоритета прав законности своей деятельности не является основой определения его как правового государства, если граждане государства не принимают и не признают главенство прав закона в. Только соблюдение законов, осознание гражданами социальной законодательной ответственности перед обществом и государством может быть гарантией стабильности национальных отношений, усиливает чувство правовой защищенности от массового посягательства. Это несомненно очень важно для национальных меньшинств. В итоге общество формирует ся атмосфера взаимотерпимости, происходит осознание и признание прав любых национальных меньшинств и его представителей на защиту своей идентичности социально-приемлемыми средствами.

Из этого исходит, что перед субъектами воспитания культуры межнационального общения стоит задача формирования правовой культуры, преодоления правового нигилизма.

Правомерность взаимосвязи строительства правового государства и гражданского общества очевидна. Современные исследователи рассматривают данные категории и основываясь на научной традиции и идущей от Д. Локка, Ш. Монтескье, А. Токвиля. Гражданское общество можно определить как отделенную от государства структуру состоящая из различных ассоциаций, объединений свободных людей.

Сформированное, развитое гражданское общество без вмешательства и ограничения со стороны государств создает условия для самореализации инициатив, свободного действия всех членов общества в сфере национальных отношений, таким образом укрепляет естественные ростки и искренних чувств, доброжелательности в межнациональном общении.

Важнейшим элементом, скрепляющим гражданское общество и правовое государство в единую целостность, является зрелая в духовном, нравственном, политическом плане личность. Так как нет возможности дать всестороннюю характеристику такой личности, мы ставим такую задачу, мы рассмотрим более значимую для воспитания культуры межнационального общения характеристику. Это должна быть личность обладающая демократическим типом сознания, мышления и поведения, которой не чужды либеральные ценности. Это расширяет спектр мнений; увеличивает поле восприятия «чужого» и самоглавно личность ограничивая свои потребности стремится быть соучастником, сотрудничать в сфере межнациональных отношений. Толерантная идеологическом, национальном, религиозном плане и демократически ориентированная личность берет на себя ответственность за направление национальных взаимоотношений, за «возвышенность» и «благородства» целей, за духовно-нравственную основу своего поведения при общении.

Насе сегодняшний день очень актуальна проблема воспитания высокой культуры межнационального общения казахстанцев. И подводя итоги, можно определить задачу воспитания культуры межнационального общения следующим образом: для успешного решения задачи формирования и развития культуры межнационального общения необходимо направить все усилия на строгий учет национальных и региональных особенностей всех этносов, проживающих в разных регионах страны, на осмысление реальных экономических, духовных интересов и потребностей каждого народа и их отдельных групп, а также на целенаправленную пропаганду практики поиска конкретных путей и средств воспитательной работы соответствующих местным условиям и основанная на передовых исторических традициях этих народов. В этом заключается соответствие национальнообщественного воспитания культуры межнационального общения в Казахстане.

1 Поршнев Г. В. *Права человека*. – Махачкала, 2007. – С. 36.

2 Шермухамедов А. С. *Права и свобода личности в Центральной Азии*. – Душанбе, 2008. – С. 63.

3 Шевцов А. А. *Общественное сознание: состояние и перспективы развития*. – Пермь, 2003. – С. 77.

4 Глинский А. И. *Социально-политические ценности*. – Пермь, 2002. – С. 65.

5 Понкратов А. Б. *Социальная психология*. – М., 2009. – С. 57.

6 Бурлаков С. П. *Проблемы формирования мировоззрения человека*. – Томск, 2004. – С. 161.

7 Гусев Б. Н. *Гуманизм и общечеловеческие ценности*. – Минск, 2008. – С. 28.

8 Маслюк Г. И. *Межнациональные отношения и воспитание населения в духе дружбы народов*. – Минск, 1991. – С. 86.

9 Бурлыков Г. Н. *Межнациональные отношения в регионах России*. – Владивосток, 2002. – 238 с.

10 Степанян Г. С. *Правовое государство*. – Махачкала, 2007. – 146 с.

11 Цой А. И. *Формирование правового государства*. – Хабаровск, 2008. – 201 с.

12 Батищев И. Н. *Правовое государство и гражданское общество*. – М., 2007. – 217 с.

Резюме

Қазіргі заманғы қоғамға тән заңдылық – ұлттаралық қарым-қатынастар ауқымының өсуі, сондықтан да кез-келген

көпұлты мемлекеттің тұрақтылығы мен тұтастығын сақтау үшін ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің маңызы зор. Бұл мақалада ұлттық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің құқықтық негіздері қарастырылады, өйткені құқықтық жүйе көпұлтты мемлекеттер азаматарының, халықтары мен этностарының өзара қатынасын реттейтін жетекші механизм болып табылады. Құқықтық жүйенің негізгі функциясы - нәсіліне, тіліне, шығу тегіне, тұратын орнына, дінге қатысына тәуелсіз халықтар мен этностардың құқықтарын, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғау және қолдау. Осыған орай автор мақала шеңберінде осы саладағы негізгі мәселелер мен басым бағыттарды айқындауды ұйғаратын ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің құқықтық негіздерін саясаттану тұрғысынан талдауды жүзеге асыруға тырысты.

Тірек сөздер: этнос, ұлт, көпұлтты мемлекет, қоғам, ұлтаралық қарым-қатынас, құқық, еркіндік, теңдік, саясат, ізгілік, гуманизм

Summary

Essential regularity of modern society is growth of scales of international communication and therefore education of culture of international communication is important for preservation of stability and integrity of any multinational state. In this article legal basics of education of culture of international communication are covered as legal system is the main mechanism of regulation of relationship of citizens, people, ethnoses of the multinational states. The leading function of legal system is support and protection of the rights of the people, ethnoses, the rights and freedoms of the citizen irrespective of race, a nationality, language, an origin, a residence, the relation to religion. In this regard the political analysis of legal bases of education of culture of international communication assumes definition of the main problems and the priority directions in this sphere that the author tries to carry out within this article.

Keywords: ethnos, nation, multinational state, society, international communication, right, freedom, equality, policy, moral, humanity
УДК(324)574

МЕМЛЕКЕТПЕН ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІБАСҚАРУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК- САЯСИДАМУЫНДАҒЫ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Г.И. Досмағамбетова

*ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының «Мемлекеттің саяси стратегиясы» жа
федрасының профессор м.а.с.ғ.к.,*

А.К. Садвокасова – *ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Орталық Азия
өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық орталығының жетекшісі, э.ғ.д.*

Мақалада түп негізінде жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен орталық билік органдары арасындағы қатынас таржатқан жергілікті жерлердегі билікті ұйымдастырудың үлгілері талданған. Жергілікті өзін-өзі басқарудың мемлекетпен, орталық билікпен өзара қарым-қатынасындағы маңызды сипаты негізделген, ол мемлекеттіліктің тарихына ықпал еткен және әлі де әсер етуші осы феноменнің стратегиялық мәнін көрсетеді. Мемлекеттік өкілеттіктердің табыстау процесі өкілеттіктердің қайта бөлудің тәсілі ретінде және мемлекеттік билікпен жергілікті билік органдары арасындағы билік өкілеттіктерін орталықсыздандырудың тиімді тәсілі ретінде қарастырылды.

Түйін сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, англосаксондық үлгі, континентальдық үлгі, мемлекеттік функциялардың көшуі, жергілікті органдардың өкілеттіктері

Қоғамның тұрақты дамуының қажетті шарты жаһандық басқару институттарының қарқынды дамуы болып табылады. Тұрақтандырудағы шешуші тұрақтандырушы рөл атқаруға тартылған фактор жергілікті өзін-өзі басқару болып табылады. Атақты экономист Ф.А. Хайска патентке дей, «өмір қызметінің сол және бір саласын ұйымдастыра отырып, біз қоғамның спонтандық күшіне сүйенуіміз керек және мүмкіндігінше мәжбүрлеуді аз пайдалануымыз керек». Осындай ұстаным саналы әлеуметтік өздігінен реттелудің заманауи технологияларын, қоғамды демократиялыққағидаттарға сәйкес ұйымдастыруға тырысуды сипаттайды. Осы саладағы шектеулер әлеуметтік басқару объектісінің қаншалықты маңызды «субъектіленетініне», әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделері, қажеттіліктері мен құндылықтары саласында консенсусқа қол жеткізілме, соған байланысты.

Жергілікті өзін-өзі басқару – бірлестіктің, ең алдымен, жергілікті қоғамдастықтың, халықты билеудің бастапқы деңгейінің ұйымдасқан нысаны. Ол қоғамдастықтардың қатысты қауымының дамуына қамтамасыз етеді және оған әрқашан шектеулі аумақта іске асырылатын тандаулық қағидат, қаржыландыру көздерінің дербес жүйесі жалғасады.

Қазіргі заманғы Қазақстандағы өзін-өзі басқарудың әртүрлі формаларына деген қарқынды қызығушылық: конституциялық құрылым мен азаматтық қоғамға дұрыс ұйымдастырылған жергілікті өзін-өзі басқару арқылы жолтабуға болатынын дәлелдеп отыр.

Жергілікті өзін-

өзі басқару өз табиғатында тұрғындармен мемлекеттік құрылымдар арасындағы байланыстырушы звено болып табылады және өңірлік саясаттың тиімді құралы бола алады. Жергілікті өзін-өзі басқару институтын нығайту арқылы қоғаммен мемлекеттің өзара іс-қимылының шынайы тетігін қалыптастыруға болады. Жергілікті өзін-өзі басқарудың осы мағынада дамуы мемлекеттің, оның аумақтық тұтастығының нығайуына, әлеуметтік кедергілер мен қақтығыстардың туындауы мүмкіндігінің төмендеуіне, жергілікті ерекшеліктерге бейім экономиканың қалыптасуына жәрдемдесуі мүмкін.

Қазіргі уақыттағылыми әдебиетте түп негізінде жергілікті өзін-өзі басқару (басқару) органдары мен орталық билік органдары арасындағы қатынастар жатқан жергілікті жерлердегі билікті ұйымдастырудың үлгілеріне ғұрлым жиі кездеседі. Аталған тәсілгес әйкес жергілікті өзін-өзі басқарудың төрт үлгісі натауға болады: англосаксондық, континентальдық, аралас және кеңестік.

Англосаксондық (классикалық) үлгі бірыңғай құқықтық жүйеге ие елдерде басым таратылды. Серіктестік үлгі деп те атайтын бұл тип қоғамдық теорияның идеалдарына жақын. Ол «жер-жерлерде сайланатын муниципальдық органдарға қамқорлық тегін орталық үкіметтің өкілетті органдары болмауын» болжайды [2]. Англосаксондық тәсіл жергілікті өзін-

өзі басқарудың ең алдымен басқару ретінде, яғни көпшілік билікті жергілікті деңгейде жүзеге асыру ретінде қарастырады. Заңшыға рушынның көзқарасы бойынша, орталық үкіметтің заң техникалық тұрғыдан барлық әкімшілік аумақтық бірліктерде өздігінен басқаруды жүзеге асыра алмайтындықтан ғана, жергілікті органдар жұмыс жасайды. Осылайша жергілік-

ті билік органдары жалпы ұлттық стандарттарға сәйкес және жалпы ұлттық басшылық пен тұрғындарға қызмет көрсететін орталық ведомстволардың өзінше «агенттері» тәрізді қарастырылады. Англосаксондық типке билікті ұйымдастыру қағидаттарының сипаттық жинағы тән. Бірінші қағидат – жергілікті билік органдары қызметінің «он реттеу қағидаты»: бұл жерде өкілеттіктер көлемі олардың құқықтары мен өкілеттіктерін нақты сана малау арқылы белгіленеді. Жергілікті билік органдары тек заңда тікелей жазылған әрекеттерді ғана жасауға құқылы. Бұл ретте қағидаты өзге құқықтық жүйелері бар елдерде кейбір таратылуға ие болды (Дания, Израиль).

Кейбір елдерде «теріс» реттеу қағидаты жүзеге асырылады, оған сәйкес жергілікті органдар заңдату ратыйы мсалын баған және қандай да бір өзге органдарға бекітілмеген әрекеттерді жүзеге асыруға құқылы (яғни жергілікті імаңызды бар мәселелерді заң шеңберінде шешудің жалпы құзыретіне ие). Осылайша, 1992 жылғы Чехия Конституциясының 104-бабы 2-тармағына сәйкес қауымдастықтардың өкілді органдары (өкілеттіктері) «өзін-өзі басқару мәселелері бойынша шешім қабылдайды, себебі олар заңмен жоғары аумақтық өзін-өзі басқаратын бірлікке жатқызылмаған».

Екінші қағидат жергілікті билік органдарының жүйесі әртүрлі типтердің ұйымдастыру ұяларын қамтуына негізделген, себебі қалалық және ауылдық жерлер үшін өкілеттіктерді бөлудің заңнамалық тұрғыдан ғұрлым нмесе заңғантай нақты өлшемдері белгіленген.

Үшінші қағидат төмен тұрған билік органдарының жоғары тұрған немесе жергілікті биліктің өкілетті органдарына тікелей бағынуының болмауын болжайды, олар өздеріне берілген өкілеттіктер шеңберінде формальды, авт ономық түрде әрекет етеді. Жергілікті биліктің өкілетті органдарының құрылымында жұмыс істейтін комиссиялар (комитеттер), шешімдер қабылдау саласында ауқымды өкілеттіктер мен құқықтарға ие. Бұл жер-жерлерде өкілетті орталық үкіметтің, яғни жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті органдарына қамқорлық жасайтын лауазымды тұлғалардың болмауынан көрінеді. Төртінші қағидат өкілетті жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен қатар тікелей халықкейбір лауазымды адамдарды сайлай алатынын бекітеді.

Англосаксондық елдерде жергілікті органдардың қызметін бақылау негізінен жанама жолмен жүзеге асырылады: орталық министрліктер арқылы, сондай-ақ сот арқылы –

бұл бесінші қағидаттың негізі. Классикалық муниципальдық қысандардың отаны –

Ұлыбританияда жергілікті өзін-өзі басқару органдарының құзыреті парламенттен шығады және олар парламенттің креатуралары (қолшоқпарлар, сыпайы ерікті органдары) болып табылады деген факт даусыз болып есептеледі.

Англосаксондық үлгіден жер-жердегі билікті ұйымдастырудың континентальдық үлгісі барынша ерекше. Классикалық үлгісі Франция болып табылатын жергілікті өзін-

өзі басқарудың континентальдық типі мемлекеттік теорияға жақын. Оның негізінде өзін-өзі басқарудың әкімшілік қамқорлығы, жер-

жерлерде орталық үкіметтің агенттерінің болуы жатыр. Ол тек қана континентальдық Еуропа елдерінде ғана емес, сонымен қатар Латын Америкасы, Таяу Шығыс және франкотілдес Африкада да қолданысынтапты. Жұмыс істеу құзыреттері мен шарттарынан ықпалға кезінде өзін-өзі басқарудың бұл типі орталық билік актілерінің «жасанды» құрылған құрылымдары мен орталық биліктертан ыған «табиғи» қалыптасқан құрылымдар (қауымдастықтар) арасындағы ерекшеліктерге негізделген, былайша айтқанда «табиғи-құқықтық» доктринасынан шығады.

Қарастырылған үлгілер мен қатар, осы үлгілердің әрқайсысының сипаттарын сол және бірдеңгей деиеленген және жеке аймақтық сипаттары бар жер-жерлердегі билікті ұйымдастырудың нұсқалары бар. Осындай үлгілерге Германиядағы, Австриядағы, кейбір социалистік және дамыған елдердегі жергілікті өзін-өзі басқаруды жатқызға болады. Аралас үлгілерге тән сипат төменгі аумақтық деңгейдегі жеткілікті автономды жергілікті өзін-өзі басқарудың неғұрлым жоғары мемлекеттік басқару мен үйлесімділігі деп санаға болады.

Жоғарыда санамаған дандардың барлығынан қағидатты түрде аймақтық болатыны жер-жердегі билікті ұйымдастырудың «кеңестік» үлгісі, оған алдымен, Кеңес Одағы үшін және «көлемдік социализм жүйесінің» басқа елдері үшін тән болды. Қазіргі уақытта ол тек көздерін социалистік деп септептейтін кейбір елдерде (Вьетнам, Қытай, ҚХДР, Куба) ғана сол және бірдеңгейде сақталуда. Кеңестік үлгінің жеке елеген сипаттары кейбір ТМД елдерінде де байқалауда. Бұл – өкілді органдардың төменнен жоғарыға дейінгі бірыңғай билігі, өкілді және атқарушы органдардың қатар орталықтандырылған жүйесі, оның барлық звеноларының иерархиялық қосабағын ұшылығы. Практикада кеңестік үлгінің негізінде биліктерді бөлу қағидатын құптамау, тиісті аумақтағы өкілді органдардың (кеңестердің) толық билігінде декоративтік жариялау жатыр.

Кеңестер теориялық тұрғыда толық билік кеіе органдар болып септелгенімен, шынайы билік әкімшілік-аумақтық бөліністің әртүрлі деңгейлеріндегі жұмыс істеген және барлық маңызды шешімдерді қабылдаған партиялық ұйымдарда болды. Қазіргі уақытта Шығыс Еуропа елдері кеңестік үлгіден біржола бастартып, құқықтық жүйелерге едәуір жақындығын ескере отырып, жергілікті өзін-өзі басқарудың континентальдық үлгісін басшылыққа алды.

Орталық пен жергілікті өзін-өзі басқарудың арасындағы өзара қарым-қатынастардың үлгілерін талдай келе, өзара қарым-қатынастың үлгісі анықталады. Муниципальдық биліктің қатыстық үлгісін де нақты айқындалған құқықтар мен міндеттер шеңберіндегі тәуелсіздік ұсынылады, бұл ретте мемлекеттің рөлі жоқ қашығарылмайды. Орталық пен жергілікті өзін-өзі басқару арасындағы реттеуші заң болып табылады. Тиісінше, мемлекет тарапынан бақылау заң мен регламенттеледі.

Агенттіктің үлгісінде муниципалитеттер орталықтың саясатын жүргізетін агенттіктер ретінде мүддесін білдіреді. Бұл ретте орталық пен жергілікті билік арасындағы өзара қарым-қатынастар заңнамада егжей-тегжейлі жазылады. Бюджеттік қамтамасыз ету субсидиялар мен жергілікті емес қаржыландыру көздерінен жүзеге асырылады, ал жергілікті салықтар, негізінен негізілмейді.

Өзара іс-қимылдар үлгісінде орталық және жергілікті билік органдарының іс-қимылдары саласынан ықпалға кезінде, себебі олар күрделі қарым-қатынастар жүйесінде жатыр. Проблема барлық деңгейдегі билік өкілдерін дискуссиялар процесін тарту арқылы шешілмек. Бірлескен қызмет пен шешімдер қабылдауға ерекше назар аударылады, тиісінше орталық және жергілікті билік арасында жауапкершілікті бірыңғай бөлуді жоқ. Қарастырылып отырған тұжырымдар мен үлгілер, мемлекеттік және өзін-өзі басқарушылық бастамалардың бірыңғай өрісті биліктің жазығында жатқаны туралы, өзгерістер басқаруды орталықсыздандыру мен олардың тиімділігін арттыру мүдделерінен сәйкес болып жатқанын куәландырады. Ерекшеліктер, басты жағдайда, аталған мақсаттардың іске асыру құралдарынан таңдаудан тұрады. Көпшілік биліктің сипаты мен деңгейлеріне көңіл қойылмайды.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару арасындағы қатынасындағы маңызды сипаты болып соның феноменінің мемлекеттіліктің тарихында атқарған және жалғасып отырған рөлі стратегиялық маңызды болып табылады. Осылайша, соңғысының пайдалануы мен қоғам өміріндегі жергілікті өзін-өзі басқарудың бастапқы және қарапайым нысандарының рөлі өзгерді: мемлекеттер мен оның соңынан берген билік өкілеттіктерінің шоғырлануы мен жоғары саяси билік органдарында жергілікті өзін-өзі басқару өзіндік дербестігінен айырылып, өз құзыретінің маңызды көлемін жоғалтты.

Алайда мемлекеттің орталық аппаратындағы өкілеттіктердің шоғырлануы, жалпы алғанда, бұл – биліктің орталықтандыру, әдетте оқоғаммен өзара қарым-қатынастарда және халықты бағынбауға мәжбүрлеген, олардың мүдделері мен үйлеспейтін шешімдер қабылдаудағы үйлесімділіктің бұзуға әкеп соқтырады. Осылайша әрекеттерге әкелген дағдарыс жергілікті билік өкілеттіктерін ұлғайту туралы мәселені мемлекеттік биліктің күн тәртібіне қояды. Өкілеттіктерді қайта бөлудің нәтижесінде мемлекеттің бұзылу процесінде әуір ұстап тұрды және дағдарыстан шығуға ықпал етті, осыдан кейін орталық билік өкілеттіктерді шоғырландыру практикасына қайтасоқты. Мемлекетпен қоғам мүдделері үйлесімділікті сақтап қана, жағдайдағы өкілеттіктерді орталықтандыру процесіне тоқтап қалатын, жергілікті өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесі мемлекетке «сиқырлы шеңбер бойынша» мығым жолды қайталауға жол бермеді.

Мемлекет құрылысының заманауи практикасында көпшілік билік субъектілері арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мен орталық билікпен жергілікті билік органдары арасындағы билік өкілеттіктерін орталықсыздандырудың тиімді нысаны ретінде жергілікті билік органдарының мемлекеттік өкілеттіктерді табыстауы пайдаланылады. Зерттеушілердің пікірі бойынша сол және бір мемлекеттік өкілеттіктердің жергілікті органдарға берілуі бір қатар маңызды проблемаларды болдырмауға мүмкіндік береді, оларды шешу – орталық деңгейдегі биліктің артық концентрациялауды болдырмау мүмкіндігіне, орталық үкіметтің барынша жергілікті істермен жүктемеуге; – тұрғындардың билік өкілеттіктерін жүзеге асыруға, саяси процеске қатысуына қамтамасыз етуге; – мемлекеттің азаматтық қоғаммен жақындасуына жәрдемдеседі.

Шындығында, тиісті муниципальдық бірліктерде істердің жағдайы мен жақсы таныс жергілікті өзін-өзі басқару органдары орталық үкіметке қарағанда, локальдық мәселелерді жиінеғұрлым тиімді және жедел шешуге қабілетті. Аталған жағдайда табыстау негіздерінің бірі болып табылатын субсидиарлық қағидатын да өзіннің сипатын тапты [1]. Аталған қағидат қасй кес басқарудың төменгі деңгейлерінде шешуге болатын мәселелерді басқарудың неғұрлым жоғары деңгейіне берудің қажеті жоқ. Бұл қағидат Еуропа-лық жергілікті өзін-өзі басқару хартиясының 4-бабында бекітілген [2].

«Пайда мен қажеттілік» мемлекеттік өкілеттіктерін жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүктеуді көптеген мемлекеттердің заңшы ғарушылары саналы тұрғыда қабылдады. Жалпы алғанда аталған қағидат Жергілікті өзін-өзі басқару туралы Еуропалық хартияда бекітілді, мұнда «жергілікті өзін-өзі басқару органдары заңмен белгіленген шектерде өздерінің құзыреттерінен алынып тасталмаған немесе өзге билік органына берілмеген кез келген мәселе бойынша өздерінің бастамаларын жүзеге асыруда еркін әрекеттерге ие» екені айтылады (42 бап).

Зерттеу әдебиетінде атап өтілгендей, «жергілікті өзін-өзі басқару органдары жүзеге асыратын функциялар мен өкілеттіктердің екі санатын бөліп ажыратқан жөн: – жергілікті маңызы бар жеке істерді шешу бойынша, яғни аталған қауымдастықтың өмірлік қызметі мен тікелей байланысты және оның басқа-рушылық және қаржылық мүмкіндіктерін ел аймақтары; – орталықтандырылған мемлекеттік басқаруға тән функциялар мен өкілеттіктер (сондықтан, барлық аумақта бір келкі)».

Осы жағдайда мемлекеттік өкілеттіктерді жергілікті өзін-өзі басқару органдарына табыстаудың мүмкіндігі мен мақсат қасай екендігі мәселесі күдік туғызбайды және негізгі болып табылмайды. Мемлекеттік өкілеттіктерді жергілікті өзін-өзі басқару органдарына табыстау рәсіміне қойылатын талаптардың маңызды сипаттары туралы мәселені неғұрлым маңызды болып табылады.

Осылайша, мемлекетпен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзара қарым-қатынастары жүйесінде оларға жекелеген мемлекеттік өкілеттіктердің жүктелуі мен жергілікті өзін-өзі басқарудың құзыретінің қандау, материалдық және қаржылық базаны қалыптастыру маңызды орыналады.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына өкілеттіктер берудің тәртібі әртүрлі елдерде бірыңғай емес. Қазіргі әлемнің көптеген мемлекеттерінің заңнамасы жергілікті органдардың өкілеттіктерін міндетті және факультативтік (еркін) деп бөледі. Міндетті өкілеттіктердің қатарына әдетте жалпы мемлекеттік мәні бар, жергілікті қоғамдастықтар үшін өмірлік маңызы бар мәселелер кіреді: қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қолдау, мектепке дейінгі, бастауыш, ал кейдетұрғындардың орта білімін ұйымдастыру, аумақтық жоспарлау, жер пайдалануды басқару, өртке қарсы қорғау, сумен жабдықтау, кәріз, ағынды суларлықсы-масы, коммуналдық қалдықтарды кәдеге жарату, қоршаған ортаның ластануын бақылау, денсаулық сақтау, санитарлық мекемелерді пайдалану, халықты электрмен, газбен және жылумен қамтамасыз ету, көшелерді жарықтандыру және жинау, көше қозғалысын реттеу, жолдарды, коммуналдық зираттарды ұстау, салттық қызметтерді ұйымдастыру, сауда мен нарықты дамыту және с.

Мемлекет әдетте осындай қызметтердің неастандарттарын белгілейді, олардың орындалуына қадағалайды, осылайша жергілікті биліктердің әрекеттері тиімсіз немесе олардың әрекетсіздігі жағдайында халықты белгілі бір қорғауға кепілдік береді. Жергілікті органдар өздерінің міндетті функцияларының орындалмаған кезде оларға қатысты мынадай шаралар қолданылуы мүмкін: жергілікті биліктерден сондай орындалмаулар үшін залал өндірілуі мүмкін; олар үшін субсидиялар данайырылуы мүмкін; сәйкес функцияларды жоғары тұрғандық егді биліктер жергілікті органдарға есебінен жүзеге асыруы мүмкін; кейбір жағдайларды жергілікті кеңестер атылуы мүмкін және т.б.

Факультативтік өкілеттіктерді жергілікті органдар өз қалауы бойынша іске асырады, қаржылық мүмкіндіктеріне қарай, әдетте әлеуметтік және мәдени саламен байланысқан басқалары. Факультативтік қызметтердің стандарттарын, әдетте, үстіңгі жақ белгілемейді, тікелей жер-жерде әзірленеді. Жергілікті өзін-өзі басқаруды зерттеуші А. Черкасов «бір қатар елдерде көрсетілген өкілеттіктердің кейбіреулері міндетті функцияларға қатыстылуы мүмкін және керісінше міндетті функциялар ретінде саналмаған жеке-жеке функциялар факультативтік функциялардың қатарына енгізілуі мүмкін» деп атап өтеді [3].

Мәселен, Латвияда өзін-өзі басқару функциялары негізінде топқа бөлуге болады: міндетті және еркін. Міндетті функциялардың үш түрі нақтырауға болады: - тұрақты функциясы, ол бір ғана өзін-өзі басқару туралы заңға негізделеді, осы функцияның өзін-өзі басқару үшін орындалуына жауап береді және аталған функцияның өзін-өзі басқару бюджеті қаржыландырады; - берілетін функциялар уақытында. Реформа өткізілу кезеңінде (мысалы, жер), қандай да бір функциялардың орындалуына белгілі бір уақыт қажеттілігі бар. Берілген функциялар уақытша басқаруға қарағанда мен белгіленеді, бұл функцияларға өзін-өзі басқарудың өзін-өзі жауап береді. Олар не өзін-өзі басқару бюджетінен қаржыландырылады, не заңда қаржы-ландыру көзі көрсетіледі; - Ережені қабылдаған соң, Министрлер Кабинеті берілетін бір реттік тапсырма-малар. Мұндай жағдайда өзін-өзі басқару аталған функциялардың орындалуына жауап береді, бірақ Министрлер Кабинеті қаржыландырудың емес мәмілеге келеді, Министрлер Кабинеті мен өзін-өзі басқарудың арасында келісім табылады [4].

Функциялардың келесі бірі тобы – еркін функциялар. Латвияда олардың үш түрі бар. Бірінші түрі – бүлөзіні немесе, басқа өзін-өзі басқарудың функциясы. Мысалы, өзін-өзі басқару аумағында орта мектеп жоқ. Білім беру функциясы екі өзін-өзі басқару функциясына жүктелген, себебі олардың аумағында орта мектепке баруы тиіс балалар тұрады. Алайда, өзін-өзі басқару аумағының бірінде мектеп болмаса, ал білім беруге ақша бар болса, олау аумағында мектебі бар өзін-өзі басқару аумағында тұратын балалардың оқыту туралы шарт жасасуы тиіс. Бұл функцияларға осы функцияларға азын-азынша жауап беруге міндетті, яғни төлейтін сол бір өзін-өзі басқару жауап береді [5].

Заң бойынша, өзін-өзі басқару мемлекеттік басқару органдарының жеке-жеке функцияларының орындалуына қажеттіліктері бар – бүлөкіні функциялардың екінші түрі. Аталған өкілеттіктерді іске асыру үшін өзін-өзі басқару мен жеке-жеке мемлекеттік органның арасында шарт жасау қажет. Бұл функцияға мемлекеттік басқару органы жауап береді [6].

Еркін функциялардың үшінші түрі – еркін бастамалар, «яғни саяси партиялар мен бірлестіктер белгілі бір аумақтардың тұрғындарын сайлау алдында орындауға әдеп бергеністер: қандай да бір денесалу, түзету, жөндеу». Осы функцияның іске асыру үшін негіз болып белгілі бір кеңестің шешімі табылады және қаржыландыруға жауапты – өз бюджетінен қаражат бөлуге тиіс өзін-өзі басқару болып табылады. Бірақ, практикада, өкінішке қарай, бұл функция сирек және қиындықпен іске асырылады, себебі, бюджетте, әдетте, еркін бастамалар үшін ақша қалмайды [7].

Бір қатар елдердің конституциялық заңнамасы жергілікті органдардың «табысталған (тапсырылған)» және «жеке» деп аталатын өкілеттіктерді анықтады. Ресей зерттеушісі А. В. Глуховтың пікірінше, «муниципальды биліктің «жеке» өкілеттіктерінде, және жоғарыдан «табысталған» мемлекеттік өкілеттіктер сөзін өкілеттіктерді белгілейтін (табыстайтын) мемлекеттік билік пен оның органдарының жеке-жеке құқықтық актілерінде заңнамалық тұрғыда баяндалуы тиіс» [8]. Мысалы, Финляндияда жергілікті өзін-өзі басқару органдары үшін заңмен белгіленген өкілеттіктер міндетті болып табылады, одан соңғыларының бастаруына құқығы жоқ, себебі осы өкілеттіктер арқылы халықтың өмірлік маңызды қажеттіліктері қанағаттандырылады.

Германияда және Финляндияда, мысалы жергілікті өзін-өзі басқару функциясы үш топқа бөлінеді: еркін, міндетті және тапсырылған. Үшінші топқа тікелей жергілікті бол

ыпесептелмейтін және ықпал етудің табысталған саласын құрайтын мәселелер жатады. Қауымға қандай да бір мемлекеттік міндеттерді жүктеу әрбір нақты жағдайда жердің заңнамалық актісі бойынша жүзеге асырылады, оны міндетті түрде қажетті қаржы мәселелері реттелуі тиіс. Қазіргі уақытта Германияда міндетті және тапсырылған анистер жергілікті органдар атқаратын істердің жалпы көлемінің 80-90% құрайтыны көрсеткіш болып табылады. Кейбір мемлекеттердің Конституциялық құқығы жергілікті органдардың орталық пен немесе федерация субъектілерімен бірлескен құзыретін көздейді. Мысалы, Голландия заңнамасына сәйкес муниципалитеттердің міндеттері автономды түрде, сондай-ақ «бірлесіп билік ету» жүйесіне сәйкес орындалуы мүмкін. Мексикада, сондай-ақ Бразилияның кейбір штаттарында, муниципалитеттер бір қатар мәселелер бойынша (ауыз су, көлік, саябақтар) федерация субъектілерімен бірлескен құзыретке ие.

Қазіргі әлемнің көптеген елдері үшін ортақ үлгісі жеке коммуналдық істерді қысқарту мен міндетті және тапсырылған функцияларды кеңейту енгізіледі. Мұндай жағдай жергілікті органдардың мемлекеттік механизмге ұлғайтылуына, олардың жалпы мемлекеттік маңызы бар міндеттерді шешуге бейімделуіне білдіреді.

Шетелдерде табыстау рәсіміне қаржы-материалдық сүйемелдеуді, бақылауды, жергілікті билік органдарына мемлекеттік өкілеттіктердің іске асырылуы үшін жауапкершілікті регламенттейтін едәуір қатаң талаптар қойылады. Расында, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мемлекет жүктеген өкілеттіктерді орындауы біраз шығыстармен байланысты. Осылайша, қаржы дербестігіне қауіп төнуі, қатыстық «коммуналдық автономия» бұзылуы мүмкін, бұл жеке, берілген функцияларды орындау мүмкін еместігіне әкеп соқтырады. Деректермен басқада қолайсыз салдарларды болдырмау үшін шет мемлекеттердің заңнамасында, халықаралық құқыққа тікелей жергілікті өзін-өзі басқару органдарына мемлекеттік билік өкілеттіктерін табыстау рәсімін міндетті сүйемелдеу туралы ереже, қажетті, сонымен қатар қаржылық, материалдық ресурстардың берілуі мен бекітіледі.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, мемлекеттік өкілеттіктерді жергілікті билік органдарына беру рәсіміне қойылатын мына талаптардың анықтауға болады:

- 1) беру субсидиялық қағидатына сәйкес жүргізіледі;
- 2) жекелеген мемлекеттік өкілеттіктерді беру мүмкін болатын қосымша келісімдерді және (немесе) шарттарды жасай отырып, арнайы заңнамалық актінің негізінде жүзеге асырылады;
- 3) рәсім мемлекет тарапынан жергілікті билік органдарына қажетті материалдық, қаржылық, ақпараттық ресурстарды берумен сүйемелденеді;
- 4) берілген өкілеттіктер мемлекеттік құқықтық табиғатын сақтап қалады, бұл ретте, мемлекеттік билік органдары берілген өкілеттіктерді орындауды, сондай-ақ берілген қаражат пен ресурстарды пайдалануды да бақылайды, іске асырылуы бойынша нұсқаулар (императивтік кеңестер) беру құқығын сақтайды;
- 5) жергілікті органдардың берілген қаржылық, материалдық және өзгедер ресурстар шегінде табысталған мемлекеттік өкілеттіктерді орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін мемлекет алдындағы жауапкершілігі белгіленеді.

Табыстау қағидатын қолдану зерттеушілер тарапынан әртүрлі бағаларға ие. Зерттеушілердің бір бөлігі, оң құбылыс ретінде, биліктің орталық деңгейде орталықсыздануын, орталық үкіметтің жергілікті істерден босауын және мемлекеттің азаматтық қоғаммен жақындасуына тәпәт еді. Басқалары, көптеген елдер үшін ортақ жеке коммуналдық істердің қысқаруы мен қоғамдық міндеттер құрылымындағы мемлекеттік өкілеттіктер (міндетті және тапсырылған істер) үлесінің сүюрдісін атай отырып, жергілікті өзін-өзі басқаруды тікелей бірыңғай мемлекеттік басқаруға қос туралы айтады.

Ғылыми әдебиетте орталық және жергілікті билік органдарының өзара қарым-қатынастарын талдауға әртүрлі тәсілдер орын алып отырғанына қарамастан, жергілікті өзін-өзі басқарудың үстінен орталықтың тиімді бақылау қажеттілігі туралы көзқарас бар. Мұндай қажеттілік, атап айтқанда «жергілікті биліктер жүзеге асыратын көптеген функциялар, өз мәні бойынша, жалпы ұлттық сипатқа ие және сондықтан олардың іске асырудың нағыз стандарттарының мейлінше қолдау қажеттілігіне» негізделеді [9]. Мемлекеттік бақылау нәтижесінде, ол бұл ретте «мемлекетте мемлекет болмай, керісінше өз міндеттерін жалпы мемлекеттік заңдар шеңберінде шешетін» жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына кепілдік беруге тартылды. [10]. Германия ғалымы Ф.Л.Кнеймайер билік құрылымының бірыңғайлығы көзқарасы бойынша, қадағалауды қауымдарға кепілдендірілген құқықтарға табиғи қарама-қарсылық ретінде қараған жөндеп атап өтеді. Бұл ретте аталған бақылау еналдымен коммуналар әрекеттерінің за

ндылығын қамтамасыз етуге бағытталған «олардың өзін-өзі басқаруға құқығын түзеу ретінде» және «коммуналардың ерекше мүдделеріне байланысты мемлекеттің тұтастық мүдделерінің кепілдік етуі» болады [10, 1186].

Жергілікті өзін-өзі басқару туралы Еуропалық хартияның 8-бабы 2-тармағында «жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін кез келген әкімшілік бақылаудың, әдетте, заңдылықпен конституциялыққа ғидаттарды сақтау мақсаты болуы тиіс» деп атап өтіледі. Сонымен қатар оларды пайдалану жергілікті өзін-өзі басқару органдарына табысталған міндеттер туралы сөз болған жағдайда «әкімшілік бақылау жоғары деңгейдегі билік органдары жүзеге асыратын бірізділікті бақылауды да өз міндетіне алуы тиіс» [10].

Жергілікті билік қызметін қадағалауды жүзеге асыруда жер-жердегі мемлекеттік әкімшіліктің өкілдері маңызды рөл атқарады, сондай-ақ жергілікті органдардың үстінен әкімшілік қадағалауды орталық үкімет, әдетте бір немесе бірнеше министрлер жүзеге асырады.

Жергілікті органдардың қызметін орталық биліктің әкімшілік бақылауы, ең алдымен олардың кейбір актілерді бекіту және оңғыларының жекелеген әрекеттерін мақұлдау, жергілікті өзін-өзі басқарудың лауазымды адамдарына ұсытыру құқығынан көрінеді. Жергілікті билік органдары дербес шешімдер қабылдауға құқығы болмайтын мәселелер қатарына, әдетте олардың қаржылық актілері, муниципальдық мүлікпен жасалатын мәмілелері және сол сияқтылар жатады. Ұлыбританияда, мысалы, орталық биліктердің бекітуіне жергілікті нормативтік актілердің жобалары, капиталдық салымдардың жоспарлары, елді мекендердің құрылыстары, жер учаскелерін сатып алу т.б. жатады. Жекелеген мемлекеттерде (Ұлыбританияда, Скандинавия елдерінде) жергілікті органдар қызметтерінің белгілі бір салаларын бақылау және бірінші кезекте қаржылық саласын бақылауды муниципалитеттердің лауазымды адамдарының қаржылық-бюджеттік және кейбір өзге де өкілеттіктерді дұрыс орындамағаны үшін жауапкершілігі туралы мәселені алғатару құқығына ие арнайы бақылаушылар (омбудсмендер) жүзеге асырады.

Әлбетте, Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқарудың жеке үлгісін жасау біздің еліміздің өзінетанерекшеліктерінен негізделе отырып, жүзеге асырылуы тиіс.

2012 жылы қабылданған «ҚР жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасына» сәйкес Қазақстан поляктардың тәжірибесін негізге алады [11]. Аталған таңдауды негіздей отырып, сарапшылардың басым көпшілігінің пікірі бойынша поляктардың жергілікті өзін-өзі басқару реформасыне ұрлым табысты реформаларының бірі болып табылады. Реформаның мәні мемлекетті орталықсыздандыру, яғни билікпен қаражатты, сондай-ақ жауапкершілікті орталықсыздандыру болды – адамдар өз дамуының басымдықтарын өздері анықтауға және өздерінің шамасы келетін проблемаларды шешуге мүмкіндік алды. Өзін-өзі басқару мемлекеттің элиталары үшін шынайы демократия мектебі болып табылды. Өзін-өзі басқарудың құру экономикалық және әлеуметтік дамудың түрткісі болды – тоқсаныншы жылдары алдағы он жылдыққа қарағанда суқұбырлары мен кәріз желісінен секөп салынды.

1 Хайек Ф. А. Құлдық қажол. - М., 1992. – 216.

2 Барабашев Г. В. Жергілікті өзін-өзі басқару. - М.: ММУ, 1996. 3

Черкасов А. И. Салыстырмалы жергілікті басқару. - М., 1998.

4 Мемлекеттік басқару және саясат. Л. В. Сморгунның редакциясымен - Санкт-Петербург университеті, 2002. - 564б. 5

Латин В. А. Жергілікті өзін-өзі басқарудың әлеуметтік мүмкіндіктері // Полития» 4(10) Қыс 1998-1999-32-33б.

6 Поплавска Э. Субсидиарлыққа гидаты және оның Польшаның жаңа Конституциясындағы орны // Ресей құқығы журн. - 1999. - №3/4. - 165-177б.

7 Еуропалық өзін-өзі басқарудың хартиясы // Халық депутаты. - 1993. - №11. - 57б. 8

Глухова А. В. Жергілікті өзін-өзі басқару және оның Ресейде қалыптасуы. -

Саранск: Мордовия университеті баспасы, 1999. - 168б.

9 Газарян Л. Еуропалық өзін-өзі басқарудың хартиясы: Литва мысалы // Санкт-Петербург пен Литвадағы жергілікті өзін-өзі басқару – екі жол / М. Б. Горный редакциясы. - СПб. С. - Петербург. «Стратегия» гуманитарлық-саясатна малық орталығы, 1999. - 91-100б.

10 Кнеймайер Ф. Л. Бавариядағы өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы // мемлекет және құқық. - 1995. - №4. - 107-121б.

11 «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 28 қарашадағы №438 Жарлығы.

Резюме

В статье проанализированы модели организации власти на местах, в основе которых лежат отношения между органами местного самоуправления и органами центральной власти. Обоснована важная черта местного самоуправления в его взаимоотношениях с государством, центральной властью, которое выражается в стратегическом значе-

нии этого феномена, сыгравшего и продолжающего играть в истории государственности. Рассмотрен процесс делегирования государственных полномочий как способ перераспределения полномочий и эффективная форма децентрализации властных полномочий между центральной властью и местными органами власти.

Ключевые слова: местное самоуправление, англосаксонская модель, континентальная модель, делегирование государственных функций, полномочия местных органов

Summary

The article analyzes models of local government organization which based on relationship between local government and center. Important feature of the local governance on its relationship with center is strategic importance of this phenomenon which played and continues to play significant role in the history of the state. The process of delegation of state authorities as a means of redistribution and effective form of decentralization between the central and local government is considered.

Keywords: local governance, Anglo-Saxon model, continental model, redistribution of government functions, local government authorities

УДК316.334.3

ӘЛЕУМЕТТІКСАЯСАТТЫҢДАМУЫМЕНКЕМЕЛДЕНУӨЛШЕМДЕРІ– ӘЛЕУМЕТТІКМЕМЛЕКЕТ

Р.Б.Әбсаттаров – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филос.ғ.д., проф.

Мақалада әлеуметтік-саяси әдебиетте әлі де жетерлік емес әлеуметтік саясаттың дамуы мен кемелдену өлшемдері қарастырылады. Мақалада әлеуметтік саясаттың даму өлшемі ретінде әлеуметтік мемлекеттер еңірек қарастырылған. Сонымен қатар пікірталастуды атын, азерттелген мәселелерге көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: саясат, әлеуметтік өмір, әлеуметтік мемлекет, өлшем, даму, әлеуметтік институт, құқық, заң, әлеуметтік технология, Конституция

Ең бірінші мынаны қадап айту керек. Әлеуметтік мемлекет дегеніміз әлеуметтік саясат пен елдің әлеуметтік прогресінің жетілуі мен кемелденуінің дамуының көрсеткіші өлшемі болып табылады. Ал әлеуметтік саясат термині кейінгі кезеңдерде ғана пайдаланылуына қарамастан, мемлекеттің ерекшелігі мен қоғаммен қарым-қатынасы жөнінде мәселелер ежелден-ақ ойшылдардың пайымдауларының негізі болып келді. Тіпті ежелгі кезеңдерде түрлі ғалымдардың мемлекеттің міндеті өздерінің азаматтарына қамқорлық жасауға тиісті деген пайымдаулары болып келді. Ежелгі грек ғұламасы Платон кез келген билік жүйесі билік еткенде өзінің қоластындағылардың игілігіне ғана дейтұжырым түйіндеген. Ал Аристотель болса, мемлекетте азаматтардың өмір сүруі үшін ғана емес, адамдардың бақытты өмір сүруі үшін құрылады, демек мемлекет бүтіндей алғанда көмек көрсету үшін қалыптасатын дақ деп көрсеткен.

Жаңа заман ойшылдары Т. Гоббс, И. Кант, Г. Гегель және басқалары да мемлекеттің азаматтары алдындағы міндеттері туралы мәселелерді қарастырғанда әділеттілікті ешқандай дауға тартпайтын әлеуметтік және ізгілікті құндылық деп есептеген.

Көптеген зерттеушілер мынандай пікірді ұстанған: егер азаматтардың бірлесіп өмір сүруі азамат болсын десек, онда олар біріншіден, құқық сипатын мойындауы тиіс; екіншіден, құқық дегеніміз әділеттіліктің өлшемі болуы тиіс; үшіншіден, әділетті құқық қоғамдық тәртіп пен қорғалуы тиіс – демек мұның өзінде әділетті мемлекеттің сипатына ие болады.

Әлеуметтік саясаттың кейінгі зерттеушілермен пайымдаушылар мемлекет пен қоғамның өзіндік қызметі заманына сәйкес болғанда ғана әлеуметтік мемлекеттің негізі қаланады дегендей пікірді білдіреді. Мұның алғы шарттары XIX ғасырда ғана туындай бастаған. Осы кезеңде бір қатар Еуропа елдерінде қамсыздандыру институттары пайдаланылды. Оның алғашқы нұсқалары Германияны Бисмарк билеген кезеңде қолданыла бастады. Ауылға жағдайда міндетті қамсыздандыру жүйесі жөнінде бір қатар заңдар (1883 ж.) қабылданды, өндірісте қолайсыз жағдайға ұшырағандарға байланысты заң (1884 ж.), сондай-ақ мүгедектер мен қарттыққа байланысты заң (1889 ж.) қабылданды. Кейіннен мұндай заңдар өзгелдерде қабылданған болатын.

«Әлеуметтік мемлекет» деген ұғымның өзін ғылыми айналымға XIX ғасырдың соңында белгілі неміс ғалымы Людвиг фон Штайннгізді. Ол әлеуметтік мемлекеттің барлық азаматтарын экономикалық және қоғамдық

рогресске ұмтылуға жетелеуге міндетті-дейді. Бұлақыр соңында баршаның дамуының басты шарты болып табылады және осы мағынада әлеуметтік мемлекет туралы сөз қозғауға болады дегендей тұжырым түйді ол. Мұнан кейін XX ғасырдағы аса көрнекті саясаткер, социал-демократтардың көсемі Вилли Брандт әлеуметтік мемлекет туралы мынандай тұжырым жасады: «Қоғам барлық азаматтардың жақсы өмір сүруге деген ұмтылысын қалай да толық қанағаттандыра алатын болса, онда мұны әлеуметтік мемлекет деп айтуға болады. Әлеуметтік мемлекет дегеніміз адамдардың нар-ожданын қорғаудың институттық кепілі». «Әлеуметтік мемлекет» термині 1949 жылы ФРГ Конституциясында заңды түрде бекітілгеннен кейін кеңінен таралды.

Әлеуметтік-құқықтық мемлекет дегеніміз өзінің қызметінде әлеуметтік талапты ұстанатын мемлекет [1]. Бұның өзі барлық азаматтардың жақсы өмір сүрудеңгейін қамтамасыз етуге бағытталып, қоғамның барлық әлеуметтік топтарының негізгі өмір сүру қажеттіліктерін қанағаттандыруға аяды. Нақосы ұстаным әлеуметтік мемлекет тұжырымдама сының негізі болып табылды. Әлеуметтік мемлекеттің басты рөлі әлеуметтік кепілдікті барынша қамтамасыз ету үшін және әлеуметтік саясатты дамытып, жетілдіру үшін жағдай жасау болмақ.

Соңғы жылдары әлеуметтік саясат ұғымы әлеуметтік мемлекет туралы тұжырым дартұрғысында зерттелді. Өйткені мұндай мемлекет түрлерінің идеологиялық негізінің өзара айырмашылығы болады. Өйткені әлеуметтік саясат қоғамдық ойдың әртүрлі мектептерінің түсінігінде және әлеуметтік саясат әжірі бесіндетүрлі ше болады.

Соның өзінде әлеуметтік саясат термині Еуропадағы Швеция, Германия, Дания секілді мемлекеттерге қатысты жиі қолданылады, көптеген қазіргі заманғы демократиялық сипаттағы мемлекеттерде де «әлеуметтіктің» қандай да бір белгілері бар. Оларда мақсатты мемлекеттік әлеуметтік саясат жүргізіліп, әлеуметтік үдерістерді саналы түрде басқару қажеттілігі жөнінде түсініктер орнығып, әлеуметтік технологиялар қолданылады. Бұндай мемлекеттер өз азаматтарының алдында табысты салық және әлеуметтік бағдарлама лар арқылы қайта бөлуді қажет екендігі жөніндегі міндетті мойындайды.

Бүгінгі күндері кез-келген әлеуметтік мемлекеттің негізгі өлшемі мынадай деп пайымдалады: қамсыздандыруда әлеуметтік салаға қаржы бөліп отыру жүйесін әртөп қалайықтап жіктеу, салықтың жоғары дәрежесі және бюджеттік қалыптастырылу мен әлеуметтік салаға бюджетті бөлуді мөлшері; тұрғындардың барлық топтары үшін қызмет көрсету жүйесі мен әлеуметтік қызметті лайықтап бөлу; билік тармақтарының бөлінуі жүзеге асырылған жағдайда соған лайық құқықтық жүйе жасау, сөйтіп, билік тармақтарының әрбіреуінің қызметін нақты жүзеге асыру; әлеуметтік құмыстың нормативтік құқықтық базасы, мемлекеттік органдардың өзара қарым-қатынас жасауы; азаматтық қоғам мен жеке келеген бастамалардың арақатынасын реттеу.

Әлеуметтік мемлекет дегеніміз – адамдардың лайықты өмір сүруін қамтамасыз ету және адам дамуының еркіндігі үшін жағдай жасауға бағытталған саясат ұстанған мемлекет. Мемлекеттің әлеуметтік саясатының идеологиялық негізі оның мақсатына орай қалыптасады. Сөйтіп, әлеуметтік саясаттың негізгі бағытын көрсетеді. Мұның өзі әрбір жеке келеген мемлекеттің әлеуметтік-мәдени және діни дәстүрлерінен бастауалады.

Әлеуметтік мемлекеттің мақсатын жүзеге асыру механизмі билеуші идеологияға тәуелді болады және ол әлеуметтік саясатқа кірігеді. Әлеуметтік мемлекет саясидоктринасыз, экономикалық үлгісі және оның қаржылай қамтамасыз етпей мүмкін болмайды дегенге болады. Әлеуметтік саясат әрбір елден нақты тарихи есеп жасау арқылы қалыптасады [2].

Мемлекет жүргізетін әлеуметтік саясаттың сипаты көптеген жайттарға байланысты. Біріншіден, мемлекеттің өзінің сипаты, табиғаты, құндылықтарының базалық жүйесі мемлекеттің идеологиясы мен кірігіп жатады. Екіншіден, әлеуметтік салада жүргізілетін жұмыстардағы әлеуметтік құрылымның ерекшелігінен болады. Үшіншіден, ұлттық экономиканың қорларынан, яғни, кез-келген елде экономикалық дамудың нәтижесінде қамтамасыз етілетін мүмкіндіктерден.

Қазіргі әлемде әлеуметтік саясат түрлі субъектілер мен салалар арқылы, әсіресе, бәрінен бұрын мемлекет арқылы жүзеге асырылады. Алайда, қазіргі дамыған демократиялық мемлекеттерде әлеуметтік қызмет ауқымы мемлекеттен өзге басқада «ойыншылардан» – мемлекеттік емес салалардан яғни, қоғамдық белгілі бір топтардың, қоғамдық қозғалыстардың және бірлестіктердің, сондайақ, азаматтардың өздерінің (азаматтық белсенділік) мүддесін білдіреді.

Дамыған елдерде «үшінші сектор» арқылы (бірінші сектор – коммерциялық, жеке сектор, екіншісі – мемлекеттік) арқылы мемлекет көптеген әлеуметтік мәселелерді шеше алады. Көптеген елдерде жылдан жылға коммерциялық емес және мемлекеттік емес ұйымдар қатары өсетүсуде. Бұлар қоғамдық мүддені қалыптастырып жүзеге асыруға бағытталған.

Әлеуметтік саясат нысандарының арасында саяси партиялар ерекшеленеді. Жалпы саяси партиялардың пайдалануымен әлеуметтік саясат олардың бағдарламаларының маңызды бөлігі болды. Мәселен, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін «солшыл» күштер, әсіресе, социал-демократиялық партия билікте орнығып алды. Олар өздерінің басқару кезеңінде еңбекшілердің өміріне әлеуметтік-саяси және экономикалық тұрғыдан нарық қатынасының бей-берекет жағдайында қорғау жөнінде көптеген істер атқарды. Бұл партияның билікте қанжылдарында өмір сүруді әрежесінің қалыбы және әлеуметтік тұрақтылық қайтарлықтай жоғары көрсеткіштерге жетті. Бұған мысал ретінде, Австрия, Германия, Норвегия, Финляндия, Франция, Швейцария, Швеция және басқа Еуропа мемлекеттерінде әлеуметтік саясат пен әділеттіліктің жүзеге асырылуына нұсқау болды.

XX ғасырдың 80-жылдары Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада жаңа неоконсервативті партиялар билікке келгенде басқаша әлеуметтік әділеттілік көлшемін ұстанды. Сөйтіп олар көптеген елдерде социал-демократиялық бағыттағы партияларды, солардың ішінде социал-демократиялық ұстанымды берік ұстанған партияларды (Германияда, Францияда және басқа елдерде) дағыстырды. М. Тэтчер мен Р. Рейган өз елдерінде әлеуметтік саясат қойысқан тұңғыш саясаткерлер болды. Жаңа неоконсервативті партиялар билікке келгенде қоғамдағы әлеуметтік мемлекеттің орны мен рөлін қайта қарастырды. Олар қоғам үшін жаппай жұмыспен қамтуға қарағанда жұмыссыздардың да бәсеке болуы тиімді деп білді. Олар жұмыссыздықпен өмірдің інін арттыруын тұрақтандырады, еңбек нәтижесінде ген қызығушылығын арттырады, сөйтіп, еңбекке деген құлшынысты оятайып, арам тамақтық жоюға ықпал етеді. Сондықтан неоконсерваторлар әлеуметтік бағдарламамен әлеуметтік қажеттілікке бөлінген бюджет шығынына ықпал қайта азайтты. Нақты айтқанда, зейнетақы, жұмыссыздарға, көпбалалы отбасыларға, тағы сол секілділерге жасалатын қамқорлық мөлшерін қысқартты. Ал білімге, медицинаға, әлеуметтік қамсыздандыруға және өмірдің өзгедесаларына қамқорлық жеке бизнесті артып алды. Әлеуметтік саясаттың еңбекшілердің пайдасына орай жүргізу үшін мемлекетке аса зор ықпал етін кәсіподақтар, социал-демократтар құқығы шектелді.

Мынадай жағдайтың қадап айтқанда керек. Мұндай өзгерістерде әлеуметтік бағыттың тарылуы сайлаушылар тарапынан ішкі саясаттағы неоконсерваторларға сенімсіздік білдіребастады. Өйткені бүгіндей алғандан неоконсерваторлар бағытында жұмысшылардың мүддесі мүлде ескеруісіз қалған жоқ. Мемлекеттің экономикалық секторын жеке шектендіру акционерлік кәсіпорындар арқылы жүргізілді. Пәтерлерді жеке шектендіру жұмысы кеңінен өрістеп, жаңадан тұрғын үй салу құрылысы (көптеген елдер мен имараттар) үшін жеңілдік тарауы кеңейді. Шағын және орта бизнес жеңілдетілген есілер мен салықтар арқылы көтермеленді, яғни олар жоғарыдан (мемлекеттен) және «төменнен» (кәсіподақтар, еңбекшілер) қысым көрсетілуінен қорқанды. Жеке меншік иелерінің қатары барынша өсуі үшін арнайы саясат жүргізілді. Мәселен, АҚШ-та қазіргі уақытта тұрғындардың 2/3 бөлігі акцияның иелері болып отыр. Мұнда бизнес дегеніңіз тұрғындардың арлық топтары үшін тартымды және қолайлы болып әркімнің табысқа жетуіне жол ашты.

Осындай шараларды жүзеге асыру нәтижесінде неоконсерваторлар жүргізген саясат қажұртшылықтың көзқарасы өзгерді. Солай болса да қоғамның кейбір топтары бұрынғыдай олардың саясатына қарсы шығуда. Мұндай жүргізілген шараларды әлеуметтік әділетсіздік деп есептейді. Неоконсерваторлардың әлеуметтік саясаты эгоизмді туындатады. Олар тұрмысына шарт топтармен қайырышыланған топтарға деген «салқын» көзқарасты білдіреді деп сынап-мінеумен болып жүр. Соның нәтижесіне XX ғасырдың 90-жылдары Батыстың бір қатар елдерінде жұртшылықтың ілтипаты «солға» ауыды. Сөйтіп, социал-демократтар бір қатар елдерде нақты айтқанда Англияда, Грецияда, Норвегияда, Португалияда, Финляндияда саясатты қайта белгілейтін болды. Орталық және Шығыс Еуропада (Венгрияда, Польшада, Литвада, Молдовада) нарыққа бейімделу барысында билікке социалистер келді.

Әлеуметтік саясаттың либералдық түрі де болады. Либерализмнің маңызды саяси құндылығы адамдардың жеке басының еркіндігі мен құқығы. Либералдар әлеуметтік саясатты жүргізгенде оның шектен тыс асырылуына қарсы болмағанынан сақтанады. Мәселен, социал-демократтар мемлекеттің билігін күшейткенде адам құқығын «кіріптарлыққа» ұрындыруы мүмкін. Сонымен қатар, олар өмір сүрудің жоғары дәрежесін қамтамасыз етуді іс жүзінде қолдағанда қайырышылықпен жұмыссыздықты, баспанасыздарды, адам құқығы бұзылғанын ескере алмады. Олар тұрғындардың әлеуметтік тұрғыдан қорғалмаған топтарына деген мемлекеттің «қатыгездігі» қолайсыз болғанын сезіне алмады. Сөйтіп, адам құқығын кемітуге жол берді [3]. Солай болса да азаматтардың экономикалық салада және одан тыс жағдайларда жеке лейтабысқа жетуі үшін жұрттың жаппай құлшынысын туындатуды жоғары бағалады.

Дүниежүзілік социалистік жүйе елдерінде және Кеңес одағында әлеуметтік саясаттың ерекшелігі сипатталып, жүзеге асырылды. Мұны, социалистік әлеуметтік саясат немесе Кеңестік үлгі деп жиі айтатын болды. Бұл жүйе де жеке меншік қатынастарды таратушылар (капиталистер, жериеленушілер, банкирлер, саудагерлер және осы екі кәсіпкерлер) яғни, әлеуметтік топтар мен таптарды жою секілді ерекшеліктері болды. Сөйтіп, дамудың басты сапалық қарқындылығы әлеуметтік құрылымы бір келі болуы басты мақсатқа, басты құндылыққа айналды. Мұндай қоғамның басқа да әлеуметтік және экономикалық мүдделерін қанағаттандыра алмады. Сөйтіп, шындықты идеологиялық тұрғыдан бүркемелеп қоғамның нақты әлеуметтік-экономикалық әртүрлі болуына ескеру сіз қалдырды. Экономика саласында мемлекеттің идеологиясына сәйкестенген меншік түрі қалыптасты. Сөйтіп, бәріде мемлекеттікі, «бүкілхалықтыкі» болды. Мұндай саясат экономиканың командалық-әкімшілік басқарудың тетігіне айналдырылды. Бүкілхалықтың бекке деген және шығармашылыққа деген құлшынысы жойылды. Билік ағамды мемлекеттің машинаның «тетігіне» айналдырды. Қоғамдық ұйымдар билік пен мемлекеттің құрамында өзіннің қызметін деңгейіне қарай тауар өндіру тұрақты түрде артқа қалуы қалыптасты. Нәтижесінде аса зор табиғи байлығы мен тұрғындардың ғылыми күш-қуаты мен құлшынысы жоғары болуына қарамастан Кеңес халқының баршасына ортақ еңбек үдерісі өмір сүрудің жоғары деңгейін және сапасын қамтамасыз ете алмайтындай жағдайға ұшырады.

Зерттеушілер қазіргі жағдайдағы қоғамның негізгі екі партияға – «солшыл» және «оңшыл» болып бөлінуі тұрғысынан әлеуметтік саясатты қарастыруға болады деген пікірді қайта айтады. Мұндай көзқарасты ұстанушылар әлеуметтік стратегияның бірінші саяси-экономикалық доктрина тұрғысынан қарастыруды жөн деп есептейді.

«Солшылдардың» саяси-экономикалық доктринасы дегеніміз теңдік саясатын игілікті, қызмет көрсету және мүмкіншілік бәрінен тең бөлуді алабынан қалыптасады деген ұғымды білдіреді. Мұның өзі әлеуметтік әділеттілік үшін өмір қажетін бәрінен тең бөлу мақсат ету болады.

«Оңшылдардың» саяси-экономикалық доктринасы дегеніміз өнімділік саясаты. Ол экономикалық өсімнің барынша жоғары болуын бол ашақтап, индустриалды және технологиялық дамуға қолжеткізетін саясат. Жекелеген адамдардың өмірлік қажеттіліктеріне қарай, сауда-саттық қарқынды бекөнімділігін арттыруға ынталандырады. Мұның өзі әлеуметтік әділеттілікке қарағанда әлде қайда маңызды болмақ. Зор игілікті жасау үшін және мемлекет өнімділігін арттыру үшін қоғам өнімділікті арттырып, индустриалды және техникалық өнімді қамтамасыз етуге қоғамдық ұйымдастыра білу керек. Мұндай саясат қоғамда теңсіздік-тісәктай отырып, барынша мол табыста будық өтермелеуге байланысты. Мұның басты тұжырымы мынадай: өнімділіктің өсуі байларға да, кедейлерге де тиімді.

Бұл саланы зерттеу «солшылдардың» саяси бастаушылығы әлеуметтік қысығандардың жоғары деңгейі үшін міндетті жағдай бола бермейді. Алайда, «оңшыл» партиялардың бастаушылығы әлеуметтік қажеттілікке жұмсалатын шығындар ең төмендетеді деп түсіндіреді.

Көптеген ғалымдар көптеген жағдайда еңген партиялардың немесе партиялар коалициясының саясаты сайлау алдындағы өздерінің уәделеріне сәйкес, сондықтан олардың сайлау алдындағы бағдарламалары бойынша әлеуметтік саясатты жүргізу сипатын ұғынуға болады дегендей пайымдау жасады.

Бір қатар ғалымдар саяси партиялардың әлеуметтік саясаты мен стратегиясы арасындағы өзара байланысты қарастырып, партиялардың негізгі саясатын басқаша пайымдап, оған иләнә қоймады. Мұндай ғалымдардың пікірлерін жақтайтын дар мемлекеттің саяси бағытын анықтау үшін партиялардың сайлау алдындағы бағдарламасы немесе, түрлі саладағы экономикалық және әлеуметтік даму жөніндегі мемлекеттің саясатына сәйкес деп пайымдайды. Нақты айтқанда, мұның әлеуметтік-экономикалық көлшемдердің дамуы партияның жеке кейісі-қимыл жасауына мәжбүрлейді.

Мұндай сын пікірлерге қарамастан осы секілді бағыттың қалыптасуымен мемлекетті басқару теориясында сақталып келеді. Өйткені, әлеуметтік саясатты жасау үшін әлеуметтік және экономикалық жағдайды ескеру мүмкін емес. Шын мәнінде саясат бос кеңістікте, яғни өмір жағдайларына ескермей құрдым бармен құрғақ қиялар қылы жасалмайды ғой. Кімде-кім әлеуметтік мақсатты қалыптастырығанда, белгіленген және саяси шешім қабылдағанда қоғамның мүмкіндіктеріне, оның материалдық ресурстарына сүйенеді. Қазіргі кезде әлемде әлеуметтік саясаттың мәні мен маңызының көрсеткіштерінің басым көпшілігіне негізгі халықаралық құжаттарда қамтылған. Нақты айтқанда, бұлар Жалпыға ортақ адам құқы Декларациясын

й жағынан болмасын зерттеу, сонымен бірге әлеуметтік салаларын талдау – өмірдің өзін талап етіп отырған объективті құбылыс. Қазақстан Республикасының «Инвестициялар туралы Заңы» 2002 жылы қабылданған болатын. Заман талабына сай жылдан жылға бұл заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі туындап отыр. Шетел инвесторларын тарту – Қазақстан капиталының сыртқы рыноктағы имиджін нығайтуға, әсіресе ел экономикасының өркендеуіне өзіндік үлес қосады. Анықтамалық әдебиеттердегі инвестиция ұғымына берілген түсіндірілуіне сүйенетін болсақ «инвестиция» ұғымы мүлктің құндылық немесе мүлктің иелік дегенді білдіреді [2]. Оған ақша, құнды қағаздар, бағалы мүліктер, жылжымайтын мүлік және құқықтық иеліктер жатады.

Сондай-ақ, инвестицияға банктік салымдар, пай, акциялар, технологиялар, машина, зауыт, фабрика, ғимараттар, құрал-жабдықтар интеллектуалдық құндылықтар жатады. Инвестициялық саясат – инвестициялардың неғұрлым басым бағыттарына ийкәнді анықтайтын шаралар жүйесі, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының ажырама сқұрамдас бір бөлігі. Теориялық тұрғыдан жасалынған зерттеулерге сүйенсек көптеген анықтамалық әдебиеттерде инвестицияға әрғылым саласы өз қырынан әртүрлі анықтамалар берілген. Мысалы, үлкен экономикалық сөздікте, инвестиция – пайда көру мақсатында қойылған кіріскөзі немесе құнды қағазды, ақшаны өсім арқылы пайдалану деп түсіндіріледі. Қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласында инвестицияға әр салада қолданылуына қарай әртүрлі пайымдаулар айтылған. Бірақ олардың жалпы мазмұны ортақ бір ұғымға сәйкес келеді. Кәсіпкерлік қызметтегі мүлктің рұтабыстау мақсатында, белгілі бір мерзімде иеленуге ақытша жалға беріледі деген ұжырым жасауға болады. Осындай жолдар қылышкі және сыртқы инвестицияларды тарту жүзеге асырылады. Кез-келген мемлекет сырттан инвестиция тартуға мүдделі болады, себебі бұл мемлекеттің жүргізіп отырған ішкі және сыртқы саясаты мен тікелей байланысты.

Жалпы алғанда инвестициялық саясат экономикалық өркендеудің кешенді жиынтығы, мемлекеттік саясаттың ажырама сқұрамдас бөлігі. Инвестициялық саясат инвестициялардың басым бағыттарына ийкәнді анықтайтын шаралар жүйесі. Өндірісті, кәсіпкерлікті дамыту, пайданемесе басқа да түбегейлі нәтиже алу мақсатында шаруашылық жүргізуші немесе басқа да субъектілерінің кәсіпорының, фирманың, компанияның т. баймақтық елдің ішінде де, сондай-ақ одан тыс қаржылерде қаражат инвестиция салудың көлемін құрылымы мен бағытын белгілейтін шаруашылық шешімдерінің жүйесі. Қазіргі кезеңде Қазақстандағы инвестициялық саясатты дамытудың жана бағдарлама сы қабылданып, үкімет тарапынан жүзеге асырудың негізгі тетіктері қарастырылып жатыр. Экономикалық жүйенің бір саласы ретіндегі инвестициялық процесс ішкі және сыртқы факторлардың күрделі өзара ықпалдастығы жағдайында жүреді. Қазіргі кезеңдегі мемлекеттің инвестициялық саясатты қалыптастырудағы негізгі міндет шетелдік инвестицияның ұлттық экономиканың өркендеуіне жұмылдыру керек. Бұл күрделі де құбылмалы үрдіс елдегі тікелей инвестициялық қызмет арқылы жүзеге асырылады. Инвестициялық қызметке жетілген немесе заңды тұлға да қатыса алады. Кез келген адам өзінің мүлктің иелігі арқылы кіріскөзіне көбейту мақсатында бұл қызметке алғышарттар қалыптастырып оны заңдастыру арқылы инвестор бола алады. Инвестициялық қызметті жүзеге асыратын басты элементтері инвестициялық жобаның инвестициялық ресурстар болып табылады.

Инвестициялық ресурстарға заңды тұлғалар, ұйымдар, фирмалар, компаниялар, кәсіпкерлер, акционерлер кіреді. Оның ішінде қаржылық ресурстарға бағалы қағаз, мүлік, материалдық активтер, транспорт, мекеме, жериеліктер жатады. Инвестициялық қызмет арқылы артық өнім көру, кіріскөзің ұлғайту көзделеді. Бүгінгі таңда Қазақстан экономикасына сырттан тартылған шетелдік инвесторлар ел экономикасына инвестиция тарту арқылы өз қаражатында көбейтеді және елдің әлеуметтік дамуына өзіндік ықпалын тигізеді, жалпы экономикалық тұрғыдан инвестиция екі жаққа да тиімді болуы шарт.

Мемлекет қабылдаған инвестициялық бағдарламаларға сәйкес инвестициялық саясаттың мақсатына ийкәнді жолдар арқылы жүзеге асырылады, мемлекеттің инвестицияларды тікелей басқару, салықтық жеңілдіктер беру немесе міндетті түрде сертификаттар ережесіне бақылау жасау арқылы. Әлеуметтік-экономикалық дамудың бір саласы ретінде инвестициялық қызмет көптеген факторлар әсер ететін күрделі әрі ақытпен кеңістік теүздіксіз жүретін процесс. Демек, инвестициялық қызметті функционалдық, аумақтық бағыттағы жүйе ретінде қарастыру қажет. Сонымен қатар, әлемелдерінің тәжірибесін талдау жаңа инновациялық технологияларды тарту, ғылыми өндірістерді дамытуға өзіндік ықпалын тигізеді.

Қазақстанда инвестициялық саясатты дамыту бүгінде өзекті мәселелердің бірі. Мемлекеттің инвестициялық саясатты дамыту үшін аналды менен инвестициялық саясаттың құқықтық-экономикалық іргетасы қалануы тиіс. Келесі міндет құқықтық негізде инвестициялық қызметтің қолданысқа енуі тиіс. Бұл қызметтің жүзеге асырылуы мемлекеттің органдар тарапынан қадағаланып жыл сайын мониторинг

жаса-луыда басты шарттардың бірі болуы керек. Сондай-ақ, елімізде инвестициялық саясат теориялық тұрғыдан толыққанды зерттеліп оның қолданыстыққа жеттілігі айқындалып, тұжырымдамасы қалыптасуы керек. Соңдан кейін ғана инвестициялық саясатты практикалық тұрғыдан қысқа мерзімге (1 жылға), орта мерзімді (5-10 жылға), ұзақ мерзімді (15-20 жылға) арналған стратегиялық жоспарлар жасалынып жүзеге асырылуына қажетті шаралар белгіленуі тиіс. Экономикасы дамыған елдердің инвестициялық саясат тәжірибесін зерттеп, оған барлық саланың мандары қатастырылып әр аспектіде тәжірибесі жан-жақты қарастырылуы керек. Осындай кешенді түрде ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан зерделеніп барып, мемлекетінің инвестициялық саясатты жүзеге асырудың шешуші тетіктерінің кеңінен қолданылуы болар еді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін өзінің өнеркәсіптік құрылымына ауақыт ішінде модернизацияланған елдер Жапония, Оңтүстік Корея, Тайвань елдері экономикалық әлеуметтік дамудағы инвестицияның жоғары үлесімен ерекшеленді. Мысалы, АҚШ-ның инвестициялық саясатын қарастыратын болсақ, инвестиция нарығы елдегі капитализмнің өмір сүруін қамтамасыз етеді.

Қытай елінің экономикалық дамуындағы басты ерекшеліктерінің бірі сырттан инвестиция тартудағы тәжірибесі. Жаһандану жағдайындағы Қытайдың қазіргі кездегі қадамында инвестиция тартуда алысаудандардағыша алғай жерлердегі өндірісті дамыту және өндірістік бәсекеге қабілеттіліктің деңгейін көтеруде болып табылады [3]. Қытайдың ғылыми-инновациялық дамуындағы жоспарлаумен жүзеге асырылатын шараларының сәйкестігі әлемге айгілі. Үлкен халықаралық ұлттық корпорациялар өздерінің зауыттары және фирмаларын салуға, ұшақтарды, поездарды және кемелерді сатып алуға, телефон желілерін орнатуға тағы басқа түрлі жобаларға қаржы алу үшін осы нарықтың көмегін есүйенеді. Ғылыми жобалармен креативті идеяларды жүзеге асыруда ғалымдар мен өнертапқыштар орталығы ішкі инвестицияға арқасүйейді. Әсіресе ғылыми орталықтар, ақылды қалашықтар басқа түрлі жобаларға қаржы алу үшін, зерттеулермен дамыту жұмыстарын жүргізуге қажет қаржыны капитал нарығынан алады. Ішкі инвестицияға зейнет ақы қорлары, сақтандыру компаниялары, банктер, басқа қорлар және колледждер мен университеттер кіреді. Сондай-ақ, жекетұлғалардың қаржылары инвестиция тарту арқылы жылдан-жылға өсіп отырады.

Халықаралық Инвестициялық Орталықтың мәліметтеріне сүйенетін болсақ Оңтүстік-Шығыс Азия елдері мемлекеттің инвестициялық құрдіс қарқынына әсер етудің қосымша тетіктерін белсенді пайдаланды. Мемлекеттің инвестициялар тек инфрақұрылымға ғана емес, сонымен қатар басқа салаларға инвестицияларды салуға қызығандыру, жеңілдіктер жасау арқылы жүргізген. Әрине шетелдік инвестициялық саясатты жүргізудің тәжірибесіне сүйенген дұрыс, алай да еліміздің ішкі және сыртқы ерекшеліктеріне сәйкес ерекше отырып қолданысқа бірте-бірте енгізілген дұрыс.

Қазақстан экономикасының түйіні – мұнай-газ кешені. "Қазақстанның-2050 стратегиясында" энергетикалық ресурстарға және олардың тиімді пайдалануға ерекше мән беріледі [4]. Мұнай-ұлттық министірлігі экономиканың болашақтағы дамуынан анықтайды. Қабылданған стратегияға сәйкес мұнай-газ секторы елдің экономикалық өркендеуінің негізі болып, жақын болашақтағы белсенді қызметіне ұйытқы болуы тиіс. Соңғы жылдары мұнай-газ кешені шетелдік компаниялардың қатысуымен сипатталуда, мұның өзі көмір-сутектік ресурстардың қолдану стратегиясының жетілген технологиямен ұзақ мерзімді инвестицияларды іскетарту, экспорттық құбырларды құру, энергетикалық инфрақұрылымды жасаумен жүзеге асырылып жатыр. Қарқынды экономика болмайынша әлеуметтік алға жылжуларда болмайды, инвесторларды мемлекеттік қолдау арқылы елімізге тарту, әсіресе ауыл-шаруашылығымен ғылым, білім салаларына тартудың мәні зор. Инвестор қолдау көрсеткен кез-келген кәсіпорын ондаған жұмыс орнына шаса, мұның өзі қоғамдағы әлеуметтік мәселенің түйін тарақтудың бір жолы болар еді.

Қазақстанда инвестицияны әлеуметтік салаларға тартатын ауақыт жетті. Алысаудандарды ақпараттық-коммуникативтік желілермен қамту, ғаламтор, электрондық үкіметтің ішкі тетіктеріне халықтың қолжетімділігін арттыру, мектеп, балабақша, мәдениет ошақтарын кітапханалар, телефон, пошта желілерін заманауи талаптарға сәйкес жасау үшін инвестиция тарту керек. Шетел инвесторларын Қазақстанға тартуда әртүрлі қиындықтармен кездерілер қарама-қайшы пікірлер де бар. Алай да олардан түсетін пайда әрине көп және де біздің әлеуметтік-экономикалық дамуымызға тиімді. Әрине, кез-келген қоғамдағы әлеуметтік құрдіс сияқты, бұл құрдістің кемшіліктері де жеткілікті. Атап айтсақ, біріккен кәсіпорындарды (БК) құру құжат-

тарындайдаукезеңіндегіжәнекеліссөздержүргізубарысындағытәжірибеніңжетіспеушілігі,шетелсеріктерстерініңсенімділігіменнесиеніөтеуқабілетіндегізаңдықкөмшіліктер,келісім-шарттардыжүргізіп,бекітудегіасығыстықкөптегеншетелдіккомпаниялардыңжобалардықажеттітүрдеқаржыландырудықамтамасызетеалмауынаәкелген.Экономиканыдамытудажаңасыртқытәуекелдердіескереотырыпелімізгеіскерлікбелсенділікпенжұмыспенқамтудыынталындыруасақажет.Еліміздегісоңғыкөрсеткіштербойыншажалпыинвестициялықпортфельалтытриллионтеңгеніқұрайды.Мемлекеттіңүлесіжылданжылғажоғарыкөрсеткіштердіқұрайды.

Қоғамдағыбарлықсаланыңмамандарығылымижұртшылықпенбірлесеотырыпинвестициялықсаясаттыңартықшылықтарыменкөмшіліктерінанықтапмемлекеттікконцепцияқабылдауымызкерек.Мемлекетнарықтықпроцестіңжағымсызсалдарынтежеп,экономикалыққиын-қыстауғағдайлардаазамааттардықамсыздандырыпөтуғағажайысты.Қазақстанэкономикасындақалыптасқаншындықтыескереотырып,инвестициялықпроцестідамытустратегиясынжасау,оныіскеасырушаруашылықтыинвестициялаудыңнәтижесіменыңғайлы,баламалыинституционалдықжүйеніқұруарқылықамтамасызетілетінәлеметтікдамудыинвестициялауісінбіріншікезеккешығаруөзептігінтигіуіүмкін.Қазақстанкеңауқымдышикізаткөзімендүниежүзінебелгіліелдердіңбірі.Индустриалдық-инновациялықдамудың2020жылдарғаарналғанбағдарламасындаелдегіинвестициялықауалдықалыптастырудыңнегізгібағыттарыанықталынған.Ендігіміндетинвестициятартудыңжүзегеасырылужолдарынқарастыру.СоңғымәліметтергесүйенсекеліміздеИсламДамуБанкіарқылытартылғанинвестициякөлеміенжоғарғыкөрсеткішкеиеболыпөтыр.Ортаесеппеншаққандаэкономикағатартылғанинвестициякөлемі25%құрайды[5].

Экономиканытиімдібасқаружүйесінешетелдердіңкапиталынсаналытартужатады.Қазіргікезеңніңбастырекшеліктерініңбірі–шетелинвестицияларынтартуменпайдаланудыңоңтайлыжолынтабуболыптабылады.Соныменелімізгеішіжәнесыртқыинвестицияныәлеуметтіксалаларғатартуқажеттілігібасымтүр.Еліміздіңәлеуметтік-экономикалықсалаларынаузақмерзімгеинвестициятартуеліміздіңішкіжәнесыртқысаясатымен,қазақстанныңәлемдіксаясаттағысаясиимиджіментікелейбайланысты.Бұлбағыттаәуелсізқазақелініңхалықаралықаренадағысаясибеделініңқыпалыныңзорекендігісөзсізшындық.

1ҚазақстанРеспубликасыныңПрезидентіН.Ә.Назарбаевтың«Нұрлыжол–болашақбастаржол»аттыҚазақстанхалқынаЖолдауы.2014ж.

2Саясаттану.Оксфордсөздігі.–Алматы,2002ж.

3БердашевК.Б.Қазақстанэкономикасындабасқаруінегіздері.–Алматы,2001ж.-421б.

4НұрғалиевК.Қазақстанэкономикасы.–Алматы,2010ж.

5ОсиповГ.М.Экономикатеориясы.–Алматы,2012ж.

Резюме

В статье «Инвестиционная политика Республики Казахстан» рассматриваются политические аспекты и динамика развития инвестиционной политики современного Казахстана.

Инвестиционная политика неразрывно связана с внутренней и внешней политикой государства и оказывает влияние на международный имидж независимого Казахстана.

Инвестиции – долгосрочные вложения капитала в отрасли экономики внутри страны и за границей. Автором статьи анализируются понятия «инвестиция», «инвестиционная деятельность», «инвестиционный процесс», раскрываются методы развития отечественных инвестиций, проводятся результаты исследования опыта современных крупных инвесторов, а также даются рекомендации по улучшению законодательно-правовой базы инвестиционной деятельности в современном Казахстане.

Ключевые слова: инвестиция, инвестиционная политика, инновация, инвестиционная деятельность, общество, политический имидж, инвестиционный процесс, международная арена

Summary

In his article "The investment policy of the Republic of Kazakhstan" focuses on the political aspects and dynamics of the investment policy of modern Kazakhstan.

The investment policy is inextricably linked with the domestic and foreign policy of the state and has an impact on the international image of independent Kazakhstan.

Investments - long-term investment in sectors of the economy in the country and abroad. The author analyzes the concept of "investment", "investment activity", and "investment process", discloses methods for the development of domestic investment, the result of research carried out today's experience of large investors, and provides recommendations to improve the legislative base of investment activity in modern Kazakhstan.

Key words: investments, investment policy, innovation, investment, society, political, national image, investment processes, the international arena.

УДК291(575)

ПРОТИВОРЕЧИЯ И ТРУДНОСТИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ И ИХ ПУТИ РЕШЕНИЯ

Н.Б. Сейсен – к.п.н. кафедры политологии и социально-философских дисциплин
Института магистратуры и Ph.D докторантуры КазНПУ им. Абая

Статья рассматриваются актуальные вопросы противоречия и трудности межнационального согласия и их пути решения, которые еще недостаточно изучены в научной литературе. Основной проблемой исследования является состояние их характера межнационального согласия, точная оценка и определение перспектив его дальнейшего развития в различных регионах страны. Возможность научной оценки состояния этих отношений основывается на междисциплинарном подходе и анализе объективных условий, в которых эти отношения формируются. Такого рода подход позволяет учесть обоснованный вывод о вероятности возникновения напряженности в межнациональных отношениях и перерастания в конфликты, особенно опасные вследствие того, что они могут вызывать в условиях современного Казахстана рост региональных сепаратизма, угрожающего целостности и стабильности страны. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссии по данному вопросу. **Ключевые слова:** противоречие, межнациональное согласие, этнический конфликт, национальный вопрос, целостность, этнические группы, региональный сепаратизм, возникновение напряженности, нация, народность

Существует целая система противоречий и трудностей процесса межнационального согласия. В этой системе можно выделить, по крайней мере, три группы противоречий:

1) противоречия трудности, имманентно присущие самому процессу межнационального согласия, национальным отношениям: между тенденциями развития и сближения наций, национальным развитием, возрождением национального самосознания и процессом всеобъемлющей и необратимой интернационализации общественной жизни в условиях демократизации и перехода от обществ рыночные экономические отношения, между объективными предпосылками и субъективными факторами в процессе межнационального согласия;

2) противоречия, возникающие на уровне процесса взаимодействия зарождающегося нового и не такуж легко отступающего старого межнационального согласия. Прежде всего, здесь имеют место проявления в национальном общественном сознании пережитков шовинизма, национализма, местничества, национального высокомерия, чванства и национального эгоизма;

3) в процессе межнационального согласия, национально-языкового строительства, научно-регулируемого управления национальными отношениями часто возникают упущения и ошибки, что способствует возникновению соответствующих противоречий между отдельными сторонами и элементами системы межнационального согласия. Сюда мы относим отдельные просчеты и недостатки в социальном планировании, управлении национальными отношениями, подборе и расстановке руководящих национальных кадров, работе телевидения и других СМИ и т.д.

Национальный вопрос всегда имеет конкретно-

историческое содержание, включающее совокупность национальных проблем на данном этапе развития.

"Национальный вопрос", понимаемый как состояние межнациональных отношений в определенных исторических условиях, является одним из важнейших показателей внутренней безопасности и политической стабильности в любом полиэтническом государстве. Национальная принадлежность в реформируемом казахстанском обществе является заметной составляющей политической мобилизации, активно влияющей на весь политический процесс.

Особенно важной актуализацией этнической (национальной) проблематики становится на рубеже веков, о чем пишут сегодня многие исследователи. "Историческая практика показала, - отмечает Н.Г. Скворцов, - этничность, атака же связанные с ней формы национализма не только сохранили, но и усилили свою роль в социальных и политических процессах. Нет надобности говорить о том, насколько остро сегодня стоят этнические и национальные проблемы в ряде регионов земного шара, в том числе на территориях бывшего Советского Союза [1].

Главной проблемой исследования состояния их характера межнациональных отношений становится точная оценка и определение перспектив дальнейшего развития в различных регионах страны. Возможность научной оценки состояния этих отношений основывается на междисциплинарном подходе и анализе объективных условий, в которых эти отношения формируются. Такого рода подход позволяет получить обоснованный вывод о вероятности возникновения напряженности в межнациональных отношениях и перерастания в конфликты, особенно опасные вследствие того, что они могут вызывать в условиях совре-

менного КАЗАХСТАН АРСТРЕГИОНАЛЬНОГО СЕПАРАТИЗМА, УГРОЖАЮЩЕГО ЦЕЛОСТНОСТИ И СТАБИЛЬНОСТИ СТРАНЫ.

Усиление внимания исследователей к проблеме международных согласия в последнее время не означает, к сожалению, наличия сложившегося понятийного аппарата, позволяющего определить сущность и специфику этого феномена [2]

И первое, с чем сталкивается исследователь, это использование таких научных категорий, как "национальные согласия" и "международные согласия" как равнозначных. С нашей точки зрения, эти понятия несовпадают по содержанию, и употребление их как равнопорядковых может существенно осложнить осмысление внутренних противоречий национальной сферы. Мы считаем, что, если исходить из сути проблемы, то национальные отношения корректнее понимать как социальные, экономические, политические отношения внутри нации, т.е. как процессы, отражающие ее внутреннюю жизнь.

В рамках каждой нации как целостного организма можно наблюдать противоположные тенденции в развитии ее частей, перспективы развития которых могут быть противоположны: от солидарности до взаимного отрицания. Как правило, они имеют объективную основу. В условиях классового общества социальные отношения внутри нации выливаются в классовую борьбу, апогеем которой может стать революция, специфически разрешающаяся в каждом отдельном случае внутри национальные антагонистические противоречия.

В период зрелости революционной ситуации объективной становится необходимость устранения причин и условий возникновения острых социальных конфликтов. Однако неспособность правящих классов разрешить накопившиеся проблемы приводит к тому, что естественные антагонистические противоречия национального развития приобретают антагонистический характер. Причем этот антагонизм, как правило, имеет две сферы проявления - внутреннюю и внешнюю.

Внутренней она проявляется в нарастающем несоответствии стратегических задач воплощения "национальной идеи" и реального состояния нации, в расхождении официально провозглашенного курса с реальной практикой утверждения приоритетности своего национального во многонациональном регионе (при определении государственного языка, расстановке кадров, обеспечении илюдей жилой площадью, работой, земельными участками, возможностью получения высшего образования и т.д.), борьбой за так называемую "национальную чистоту" и "освобождение" миссию данной нации.

Во внешнем самовыражении национальные противоречия способны трансформироваться в международные, поскольку нередко инспирируются внутри национальных конфликтов заинтересованными в искусственной "канализации" народного гнева, вызванного внутренними сложностями национального бытия, в сторону международного соседа.

Международные согласия, влияющие на развитие наций и функционирование общества, следует понимать как отношения между различными нациями, народностями, этническими группами в различных сферах жизнедеятельности общества на различных уровнях взаимосвязей - от национально-личностных до государственных. Субъектами этих отношений являются нации, народности, национальные и этнические группы. Международные согласия, как и другие общественные отношения, представляют собой единство взаимно направленного социального взаимодействия, социальной активности и деятельности. Они детерминированы экономическими, политическими и психологическими факторами, которые в свою очередь обусловлены природой социальной среды существования народов, их потребностями, обычаями и традициями. Международные согласия относятся к числу субъектно-субъектных отношений, и в процессе этого взаимодействия каждая нация, народность, национальная или этническая группа выступает как субъект.

Структурировать международные согласия можно как минимум по трем параметрам: по количеству охватываемых каждым из видов согласия народов, по характеру и содержанию этих согласий [3].

В первом случае речь может идти об согласиях:

- а) между двумя народами;
- б) между группами народов; в) международные согласия.

Во втором случае выделяются:

- а) согласия более или менее естественного, многоаспектного сотрудничества народов;
- б) разноплановые согласия: от благожелательности до неприятели;
- с) враждебные отношения.

В третьем случае - согласия экономические, политические, культурные и т.д.

Разумеется, предложенное структурирование является весьма условным, ибо международные согласия чрезвычайно многообразны, они группируются и переплетаются самым неожиданным образом, могут сохраняться практически неизменными длительное время, а могут неожиданно видоизменяться. В конечном счете взаимные отношения между нациями, их позитивное взаимодействие зависят от того, насколько высок эк

ономический и культурный уровень каждой из них. А от позитивного взаимодействия народов, как показывает опыт истории, зависят не только отношения одного народа к другому, но и успешный процесс внутреннего развития самого народа. Борьба народов за максимально благоприятные условия своего экономического, социального и культурного развития породила национальный вопрос. Национальный вопрос – это прежде всего отношения национального неравенства, деления нации на привилегированные и неполноправные; это неравенство в уровне экономического и культурного развития различных наций; отставание неравноправных наций от наций привилегированных; это, наконец, атмосферная национальная рознь, национальные распри, вражды на национальной почве, закономерные возникающие под воздействием первых двух факторов (неравенства, то есть режима национальных привилегий и национальной дискриминации, и фактического неравенства наций в доступе к экономическим и культурным ценностям и т. п.).

Таким образом, каждый из названных элементов национального вопроса может иметь различную степень пряженности, разные масштабы проявления. Иногда национальные проблемы проявляются в вопросах экономики и культуры, а иногда на первый план выступают политико-правовые моменты. Указанные проблемы могут обострить ситуацию в сфере межнационального согласия, оживить негативные наслоения в сознании и быту, которые сложились в результате длительного воздействия факторов, составляющих сущность национального вопроса.

1 *Межнациональные отношения: теория и практика.* - Уфа, 2008. - 305 с.

2 *Сидоров А. И. Сотрудничество народов Евразии: состояние и перспективы.* - Ростов-на-Дону, 2009. - 276 с.

3 *Абсаттаров Р. Б., Садыков Т. С. Воспитание культуры межнационального общения студентов: теория и практика.* - Алматы, 1999. - 212 с.

Түйін

Мақаладағылыми әдебиетте әлі де жетерлік емес ұлттаралық келісімнің қайшылықтары мен қиындықтарына байланысты өзекті мәселер қарастырылады. Ұлттаралық келісімнің бүгінгі таңдағы жағдайы мен сипаты, оның нақты бағалау және лдің әртүрлі аймақтарында оған әрі даму келешегінің қандай зерттеудің бастым мәселесі болып табылады. Бұл қатынастардың жағдайынғылыми тұрғыда бағалау мүмкіндігіне аралық зерттеуге және осы байланыстардың қалыптасуының объективті жағдайын талдауға негізделген. Бұндай тұрғыдан зерттеу ұлттаралық қатынастар ақымында шіеленушіліктің туындауы және оның қақтығыстарғы ұласу мүмкіндігі туралы негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл қазіргі кездегі Қазақстанда елдің тұтастығы мен тұрақтылығына қауіп төндіретін аймақтық сепаратизмнің пайда болуына байланысты өте қауіпті. Сонымен қатар, мақалада пікірталасты дыратын мәселелерге де көңіл аударылған.

Тірек сөздер: қайшылық, ұлттаралық келісім, этникалық қақтығыс, ұлт мәселесі, тұтастық, этникалық топтар, аймақтық сепаратизм, шиеленістің туындауы, ұлт, ұлыс

Summary

In article topical issues of a contradiction and difficulty of an international consent and their solution which are still insufficiently studied in scientific literature are considered. The main problem of research is the state and character of an international consent, an exact assessment and definition of prospects of its further development in various regions of the country. Possibility of a scientific assessment of a condition of these relations is based on interdisciplinary approach and the analysis of objective conditions in which these relations are formed. Such approach allows to receive a valid conclusion about probability of emergence of intensity in international relations and its development into the conflicts especially dangerous because they can cause growth of the regional separatism menacing to integrity and stability of the country in the conditions of modern Kazakhstan. At the same time the attention and to be debatable questions is paid.

Keywords: contradiction, international consent, ethnic conflict, ethnic question, integrity, ethnic groups, regional separatism, intensity emergence, nation, nationality

УДК 340.11

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Г. Р. Абсаттаров – к. полит. н., заместитель декана исторического факультета КазНПУ имени Абая

В статье рассматриваются актуальные вопросы правовой культуры национальных меньшинств Казахстана, которые в социально-политической науке еще не исследованы. В статье изучены права и свободы национальных меньшинств Казахстана как основы правовой культуры. Более того, уделено внимание роли Казахстана как право и государственной политики страны на формирование и развитие правовой культуры национальных меньшинств. В статье рассматриваются также правовые нормы, принципы, уровень функций правовой культуры национальных меньшинств Казахстана, которые станут важным фактором оздоровления казахстанского общества, движения к правовому государству и гражданскому обществу. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: право, политика, правовое государство, правовая культура, национальное меньшинство, справедливость, закон, мораль, казахстанское общество, правосознание, свобода, обязанность

Каждый из исследователей проблемы правовой культуры обращает внимание на интересующие его грани, различные аспекты как социально-политического явления. Нам же интересно, в первую очередь, политологические аспекты правовой культуры национальных меньшинств Казахстана. В Казахстане живут трудятся 139 национальных меньшинств-диаспор, общая численность которых составляет около 7 млн. человек. Среди них: русские–3793764, украинцы–333031, уйгуры–224713, татары–204229, немцы–178409, узбеки–456997, корейцы–100386, турки–97015, азербайджанцы–85292, белорусы–66476, дунгане–51944, курды–38325, таджики–36277, поляки–34057, чеченцы–31431, кыргызы–23274 [1] ит.д.

Как показывает научный анализ социально-политической литературы, правовая культура национальных меньшинств Казахстана еще была предметом самостоятельного исследования в политической науке, поэтому политологическое исследование правовой культуры национальных меньшинств в материалах Казахстана имеет не только научно-теоретическое, но и политическо-практическое значение.

Прежде всего следует сказать, что задача Республики Казахстан состоит в том, чтобы, во-первых, не выпячивать и не игнорировать национальные особенности и правовые менталитеты национальных меньшинств, во-вторых, предвидеть и предупреждать события, не накоплять проблемы, в-третьих, смелее и дгива встречувозникающим сложностям, трудностям, и находить неординарные решения для снятия проблемы.

Важная часть решения национального вопроса правовой культуры национальных меньшинств в Казахстане – полное отрицание шовинистических и националистических воззрений, правового нигилизма и безкультуры. В нашей стране уже много сделано и делается для преодоления национальной ограниченности и национального чванства, правового нигилизма и развития права национальных меньшинств, которые способствуют развитию казахстанских национальных, этнических групп, малочисленных народов и их правовой культуры.

На мой взгляд, должен быть разработан комплекс мер по развитию национальных меньшинств Республики Казахстан, предусматривающий конкретные шаги по развитию права, свободы, языка, культуры, образования ит.д. Водночасье нельзя обеспечить решение этой проблемы. Поэтому необходимо разработать поэтапную программу ее реализации. Основой ее решения должны стать развитие прав свободы национальных меньшинств, меры по расширению подготовки кадров на местах, обучение больших групп учащихся, магистрантов, докторантов, стажеров и представителей национальных меньшинств как в республиканских, так и в зарубежных высших учебных заведениях.

Основные параметры правовой культуры национальных меньшинств в казахстанском обществе задаются фундаментальными характеристиками общей культуры, частью которой она является. В последние годы, как считают некоторые ученые, произошло значительное обогащение представлений о сущности этого феномена, механизме, спомощью которого он регулирует общественно-политическую жизнь национальных меньшинств страны.

Современные представления о правовой культуре национальных меньшинств в Казахстане исходят из признания органического единства в ней двух начал: духовного, идеологического и практического, деятельного. Формирование правовой культуры национальных меньшинств в социализации в Казахстане рассматриваются как деятельный процесс. Способность того или иного феномена стать элементом правовой культуры национальных меньшинств в Казахстане в первую очередь определяется возможностью его влияния на достижение планируемых результатов деятельности.

Следует сказать, что правовая культура национальных меньшинств в Казахстане как феномен социально-политической реальности, не состоит из отдельных и изолированных явлений, а представляет собой некоторое целостное образование. Именно целостность определяет интегральные качества, которые оказываются присущими отдельным составляющим как компонентам системы. Концептуальным инструментом решения проблемы политологического исследования является построение системы показателей и эмпирических индикаторов, определяющих правовую культуру национальных меньшинств в Казахстане как социально-политический феномен.

Правовая культура и содержание правосознания национальных меньшинств в Казахстане в основном зависят от знания права и политики, помимо которого они могут быть наделены специфической политической правовой определенностью. Однако знание права и политики не является решающим фактором правового поведения. Эти факторы должны включать не только негативные санкции, юридическое просве-

шение, но национальную государственную правовую идеологию, влияющую на формирование правовых установок казахстанского национального меньшинства в его социально-конкретных, не всегда благоприятных объективных условиях.

Опираясь на результаты имеющихся исследований правовой культуры Казахстана, в том числе национальных меньшинств, можно охарактеризовать ее как степень овладения правом, политикой в действии, в частности, самосознание, ответственность в реализации требований права, политики, творческую ориентацию на общекзахстанские, общечеловеческие ценности и нормы, а также особенности национальной культуры в противоречивых политических, правовых ситуациях, предполагающую свое высшее проявление интуитивно-политико-правовое поведение, участие в правотворчестве в разработке государственной политики.

Итак, правовая культура национальных меньшинств Казахстана как социально-политический феномен – сложное явление, определенное единством всеобщего, особенного и единичного. Эффективность каждого элемента в общем механизме воздействия на казахстанское национальное меньшинство изменяется в зависимости от целого комплекса факторов, среди которых: время, социально-политическое пространство, экономическая ситуация, политическая обстановка. Каждая составляющая этого механизма может быть детерминирующим элементом при условии воздействия на сознание и правосознание лично-сти и общества в целом. В этом процессе важную роль играет право [2].

Выступая как важное и необходимое орудие государственного управления, как форма реализации государственной политики, казахстанское право одновременно является важным показателем положения личности-национального меньшинства в обществе и государстве, гарантированности ее прав, инструментов их охраны и реализации. Права, свободы и обязанности человека, диаспоры и гражданина, составляющие правовой статус личности-национального меньшинства – важная составная часть казахстанского права, весьма существенная для оценки развития и демократичности данной правовой системы. Казахстанское право в полном смысле рассматривает национальное меньшинство, человека, его благо как цель, а не как средство функционирования общества.

Таким образом, право казахстанского общества выступает как система поддержания общих условий существования людей, национальных меньшинств общества, его устойчивости и упорядоченности по отношению к стабилизирующим воздействиям, тормозящим развитие.

Для казахстанского права демократическом обществе характерно признание и защита государством прав национального меньшинства, человека и гражданина, представленные им самим права защищать свои права всеми законными способами. Поэтому важным показателем правовой культуры казахстанского национального меньшинства, гражданина демократического общества является не только знание своих прав и свобод, но и умение и готовность защищать свои права в случае их нарушения, а также солидаризироваться с другими национальными меньшинствами, гражданами, чьи права также нарушены.

В связи с этим следует сказать, что правовая культура казахстанских национальных меньшинств содержит мало полезного для решения актуальной в условиях Казахстана задачи подведения под политикунравственных и правовых основ. Такой подход, очевидно, особенно для сегодняшнего Казахстана, который провозгласил, что будет строить правовое, социальное государство.

Надо отметить, что правовая культура национальных меньшинств Казахстана отражает идейно-правовое состояние казахстанского общества на определенном историческом этапе, характеризует уровень правосознания, знание права, уважение к законам.

Уровень правовой культуры национальных меньшинств Казахстана определяется уровнем правосознания, степенью его прогрессивности, масштабом и глубиной юридического образования в стране, профессиональной подготовкой юристов, степенью развития правовых, политических наук, правового, политического мышления.

Следует сказать, что правовая культура национальных меньшинств, населения Казахстана оказывает организационно-регулирующее воздействие в плане обеспечения социально-позитивного поведения, предупреждения негативных проявлений и устранения способствующих им факторов при решении социально-политических задач любой сферы и любого уровня жизни национальных меньшинств казахстанского общества. Она выступает необходимым условием развития демократии в Казахстане, а демократия, в конечном счете, нужна для того, чтобы в казахстанском обществе существовала законность и торжествовала справедливость, утверждалась здоровая и нравственная инфраструктура.

Вместе с тем, правовая культура национальных меньшинств Казахстана находится в органическом единстве и взаимосвязи с остальными областями культуры страны – политической, этической, эстетической, нормы которых гармонично увязаны с казахстанским правом. Особенно тесная взаимосвязь право-

войи политической культуры. Высокий уровень политической культуры национальных меньшинств Казахстана немисли безвысокого уровня правовой культуры казахстанского общества, строгого соблюдения принципа законности, который является не только правовым, но и политическим принципом.

Правовая культура национальных меньшинств Казахстана как степень свободногоразвития индивида проявляется, прежде всего, в его подготовленности к восприятию прогрессивных правовых идей и законов, умений и навыков, реального права. С этих позиций она характеризуется наличием правовых культурных ориентиров. Правова культура национальных меньшинств Казахстана –

это определенный характер уровня деятельности личности казахстанского национального меньшинства, в процессе которой она приобретает и развивает свои правовые знания, умения, навыки. Наконец, правовая культура национальных меньшинств Казахстана может существовать как результат культурной деятельности в сфере права, политики, т.е. как совокупность соответствующей степени политико-правовых знаний, умений, навыков личности – казахстанского национального меньшинства. Этот способ существования правовой культуры национальных меньшинств Казахстана можно считать ее потенциалом.

Правовая культура национальных меньшинств казахстанского общества как система взаимосвязанас внешнимипоотношениями систем, а также системой более высокого порядка, в которую включена. Нет сомнений в том, что функционирование правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества детерминировано, в конечном счете, системой политических, социально-экономических отношений. Эта детерминация правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества вызывает к жизни такую ее функцию, как правовое обеспечение процесса становления новой казахстанской государственности.

Содержание указанной функции изменяется по мере изменения задачи или этапа реформирования казахстанского общества. Реализовываться эта функция может различными путями, в том числе благодаря формированию у национальных меньшинств правовых знаний, убеждений, привычек и т.д., обеспечивающих их правомерное, социально активное поведение в правовой сфере. Здесь важна выработка навыков правовой деятельности национальных меньшинств, гражданина общества в целом, реформирование всей правовой системы Казахстана. Повсей вероятности, это одна из основных функций правовой культуры казахстанского общества на сегодняшний день.

Из нее вытекают и другие функции правовой культуры национальных меньшинств среди которых можно выделить: освоение и преобразование правовой реальности (познавательное-преобразовательное, ценностно-нормативное, правовоспитательное, коммуникативное).

Познавательное-преобразовательная функция правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества связана с задачей построения правового государства. Познание правовой реальности Казахстана предполагает учет тех кризисных процессов, которые протекают в экономике, политике и обществе. Начавшаяся реформа предполагает использование возможностей такой функции правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества как освоение и преобразование правовой реальности.

Ценностно-нормативная функция правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества направлена на обеспечение устойчивого, слаженного, динамичного и эффективного функционирования всех элементов правовой системы Казахстана. Правовая культура национальных меньшинств связана не только с отражением правовой реальности, но и с активным обратным воздействием на нее. Эта функция правовой культуры национальных меньшинств реализуется с помощью норм права, усвоение которых необходимо каждому национальному меньшинству, каждому гражданину для успешной адаптации и в рамках государства. Нормативная сторона правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества включает широкий круг требований, которые предъявляются к духовному миру казахстанского национального меньшинства, его нравственно-правовым качествам, знаниям, правовым убеждениям и т.д.

Ценностно-нормативная функция правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества охватывает разнообразные явления и факты, которые приобретают ценностное значение, отражаясь в человеческих поступках, социально-политических институтах и т.д. Исходя из этого правовые нормы, другие составляющие правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества выступают объектами оценки. На этой основе наука создалась обособленное теоретическое направление – правовая аксиология.

Ее реализация начинается тогда, когда изучается оценочное отношение личности казахстанского национального меньшинства к результату, цели ее действий, направленных на изменение окружающей правовой действительности, к эталонам, образцам поведения, предусмотренным нормами права, к поведению и деятельности других

их лиц. Оценочная действительность в правовой культуре национальных меньшинств Казахстана состоит в «изменении» индивидом, обществом права, законности, правопорядка, правоотношений, механизма политико-правового регулирования, путем сопоставления соответствующими политическими, правовыми ценностями.

Воспитательная функция правовой культуры национальных меньшинств казахстанского общества выражается в формировании правовых качеств личности национального меньшинства. Превращение правовых предписаний, норм права в привычку, вестественный регулятор деятельности казахстанского национального меньшинства, гражданин предполагает, что они усвоены личностью национального меньшинства страны, стали ее внутренним убеждением. Остепени усвоения норм права можно судить по реальному поведению казахстанского национального меньшинства, гражданин в различных правовых ситуациях. В этом смысле культура правовой деятельности личности казахстанского национального меньшинства есть культура ее поведения в правовой сфере.

Личность национального меньшинства в Казахстане должна характеризоваться ярко выраженной правовой ориентацией, знанием и пониманием права. Правовая культура национальных меньшинств казахстанского общества должна способствовать формированию правовой культуры личности казахстанского национального меньшинства, уважения к закону.

Присущие правовой культуре национальных меньшинств Казахстана идеалы, правовые нормы, принципы, традиции предполагают консолидацию членов казахстанского общества, концентрацию их усилий на решение задач построения правового государства. Правовая культура национальных меньшинств Казахстана обеспечивает социально

политическое сплочение людей. Она позволяет не только осуществлять правовое общение между национальными меньшинствами, гражданами, но и регулировать их взаимоотношения в правовой сфере [3].

Как известно, правовая культура и содержание правосознания казахстанских национальных меньшинств в основном зависят от знания права, политики, морали и т. д. Об этом свидетельствуют результаты социологического исследования молодежи национальных меньшинств Кызылординского колледжа «Кызмет» (опросом были охвачены 50 респондентов). Результаты опроса показали высокий уровень правовой культуры учащихся национальных меньшинств. Так, каждый респондент сообщил, что хорошо знает Конституцию Казахстана, 85,2% опрошенных имеют хорошую оценку по основам права, более 90% – нарушают законы страны, 78,3% – помогают правоохранительным органам, общественно-стимулируют реализацию правовой политики в жизнь.

Интересными представляются точки зрения определения зрелости правовой культуры национальных меньшинств в ответе на вопрос: «Как Вы считаете, насколько соблюдаются Ваши права и права Ваших близких?». Приводим результаты социологического исследования, проведенного нами в поселке Жусалы Кармакчинского района Кызылординской области (70 респондентов). В ответе на этот вопрос, большая часть респондентов отметила реализацию своих прав в полной мере и изучение законов Казахстана. Политическое и правовое реформирование, модернизация нашего общества стимулируют совершенствование правовой культуры национальных меньшинств, населения и правовой политики Казахстана в целом.

Готовность и умение национальных меньшинств Казахстана защитить свои права и их нетерпимое отношение к любым фактам нарушения прав человека станут важным фактором оздоровления казахстанского общества, движения к правовому государству и гражданскому обществу.

Правовая культура национальных меньшинств Казахстана, таким образом, выражает по существу социальную-политическую связь взаимодействия индивида-национального меньшинства, государства и общества, и в этом своем качестве такая оценка выступает как политическая характеристика правовой культуры национальных меньшинств страны. И еще. Правовая культура национальных меньшинств Казахстана по существу выступает выражением, отражением как сущности содержания и функций правового государства, так и результатом осуществления правовой политики Республики Казахстан, в основе которых лежит правовое воспитание населения.

Сегодня важно, чтобы решение назревших проблем правовой культуры казахстанских национальных меньшинств в целом способствовало сплочению казахстанского общества и стабильности демократического, справедливого общества, которому принадлежит будущее.

1 *Перепись населения Республики Казахстан 2009 года. Краткие итоги.* - Астана, 2010. - С. 10.

2 *Sozialphilosophische, politische und rechtliche Aspekte der Modernisierung Kasachstans.* - Berlin: Verlag Dr. Köster, 2012. - S. 35-41.

3 *Сидоров И. П. Правовая политика: теория и практика.* - М., 2013. - С. 169.

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де жете зерттелмеген Қазақстандағы ұлттық азшылықтардың құқықтық мәдениетінің өзекті мәселелері қарастырылады. Мақалада Қазақстандағы ұлттық азшылықтардың құқықтық мәдениетінің негізі ретінде олардың құқықтары мен еркіндіктері зерттелінген. Сонымен бірге, қазақстандық қоғамды дамытудың, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға қарай бетбұрудың маңызды факторы болып табылатын Қазақстандағы ұлттық азшылықтардың құқықтық мәдениетінің құқықтық нормалары, қағидалары, деңгейі мен функциялары қарастырылады. Мақалада пікірталас тудыратын мәселелерге де көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: құқық, саясат, құқықтық мемлекет, құқықтық мәдениет, ұлттық азшылық, әділеттілік, заң, мораль, қазақстандық қоғам, құқықтық сана, еркіндік, міндет

Summary

In article topical issues of legal culture of ethnic minorities of Kazakhstan which in socio-political science aren't investigated yet are considered. In article the rights and freedoms of ethnic minorities of Kazakhstan as bases of their legal culture are studied. Moreover, the attention of a role of the Kazakhstan right and a state policy of the country to formation and development of legal culture of ethnic minorities is paid. In article also precepts of law, the principles, level and functions of legal culture of ethnic minorities of Kazakhstan which will become an important factor of improvement of the Kazakhstan society, the movements to the constitutional state and a civil obshchestvo are considered. At the same time the vnimaniye and to debatable questions is given.

Keywords: right, policy, constitutional state, legal culture, ethnic minority, justice, law, morals, Kazakhstan society, sense of justice, freedom, duty

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

УДК 316.334.3

ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТОПТАСУЫ МЕНЫНТЫМАҚТАСУЫ – ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ БАСТЫ БАҒЫТЫ

Р.Б.Әбсаттаров – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филос. ғ. д., проф.

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де жете зерттелмеген әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттары ретінде қоғамның әлеуметтік топтасуы менынтымақтасуы қарастырылады. Сонымен қатар пікірталас тудыратын мәселелер-ге де көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: саясат, тұрақтылық, топтасу,ынтымақтастық, мемлекет, адам құқықтары, қоғам, еркіндік, теңдік, әділеттілік, тілектестік, әлеуметтік жауапкершілік, бейбітшілік, заң, нормалар, ережелер

Қоғамның әлеуметтік топтасуы менынтымақтасуы қазіргі қоғамдамуының доктринасының негізі болып табылады. Мұның өзі әлеуметтік шектелуді және әлеуметтік дезинтеграцияны, жұтандықты (кедейшілік, баспанасыздық, жетімдік) жеңу жолындағы өзекті мәселелерді шешу ехалықтың белсенді қатысуына ғартады.

Бүгіндей алғанда адамзат қоғамының топтасуы менынтымақтасуының дамуына қатыайтқанда қоғамдық экономикалық жүйенің өзгеру үрдісінде уындайтын табиғи қажеттілік. Бұл теорияны П.А. Сорокин негіздеген болатын. Осындай көзқараспен қарастырғанда қазіргі Қазақстан қоғамының бұдан әрі даму бағытының (соның ішінде әлеуметтік топтасуының бекемдейтүсуі немесе әлсіреуі жолында) мүмкіндігі теория жүзінде де көңіл аудартады.

Қазіргі замандағы қоғам үшін әлеуметтік топтасудың маңызы зор [1]. Оның арқауы адам құқы болғандықтан оған маңыз беруге алайық. Мұның өзі жедел әрі түбірлі өзгерістерге ұштасып әлеуметтік байланысты уындаатады. Мұндай жайт еркіндікті, теңдікті және қоғамдықынтымақтастықты қамтамасыз етудің құралы болды.

Түрлі мемлекеттерде әлеуметтік саясаттың ұлттық және бүкіләлемдікөлшемдері бүгіндей алғанда трансформациялану үрдісі белалғандықтан айтарлықтай экономикалық, саяси, әлеуметтік, демографиялық өзгерістер арқылы қалыптасып, нақты өміршындығына орай белгіленеді. Бір жағынан әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесінің өзгеріске түсті. Мұндай құбылыс елдің демографиялық сипатына (мысалы қартайған адамдар санының артуы), көші-қон деңгейінің өсуіне, табыстың тұрақты болуына, еңбек нарығына әйелдердің қатысуы көбеюіне, т.с.с. байланысты болды. Екінші жағынан халықтың әлеуметтік қорғау жүйесіне жаңа талаптар қоюы қалыптасты. Мұндай қоғамдық өзгерістер көпшіліктің санасында қалыптасып орнықты және елдің саясатында әлеуметтік топтасу үрдісі қалыптасты.

Әлеуметтік топтасудегеніміз тек заңжүйесіндекөріністабуыжәне қалыптасқандағдыларғана емес, мұныңөзіәлеуметтік қатынастар мен ережелерге, құндылықтарғасенімарту, оған өзара қатысты болудағдысы мен құндылықтары. Шын мәнінде мұндай жәйттың мақтастықпен қоғамдық құндылықтар болып табылады. Әлеуметтік ынтымақтастықтың түсінігі ереже дебекітіліп мемлекет қызметінде кенінен қолданылады. Бұл негізінен Еуропалық Қауымдастық таталқыланып мемлекеттікүрдістерге кірігіп және мәдени аралық ассимиляция дәтолықтырылып әлемніңосы белгілі бір өңірінде жүзеге асады. Еуропалық Қауымдастықтың құжаттарында бұған мынандай анықтама берілген: «әлеуметтік топтасудегеніміз қоғамның өзінің барлық мүшелерінің ризашылыққа бөленуінің амтасы зету арқылы даму дағды түсін-беушілікті барынша бәсеңдетуге және адамдардың шеттетілуін болдырмауға бейім болуы».

Азаматтық, саяси және экономикалық, әлеуметтік құқықтарының бүкіл кешені адам құқық саласындағы басты екі құжатқа қорғалған. Олар мыналар: Адам құқық жөніндегі Еуропалық конвенция және Қайта қаралған Еуропалық әлеуметтік хартиясы, Адам құқық жөніндегі Еуропалық сот және Еуропалық әлеуметтік хартияның органы келісім жасасқан тараптардың осы құқықтарды толық қорындауына қағалауға міндетті. Өлемдік топтасу аясындан негізгі стратегия Еуропалық хартияда қайта қаралып жария етілген құқық болып табылады.

Адам құқығына қандай құқықтар қатысты?

БҰҰ құжаттарында адам құқығына мынандай анықтама берген: «Адам құқығының жалпы сипатына адамның табиғатына орайласқан құқық деп айқындауға болады, мұны сола адам санатында өмір сүре алмайды. Адам құқығының және еркіндіктің негізгі талаптары біздің адамдық болмысымыздың сапасын жақсартып, дамытуға және оны пайдалануға, біздің интеллектіміз бен талантымызды қолдануға мүмкіндік беріп рухани, өзгедеталаптіл егімізді қанағаттандырады. Мұныңөзі адамның өзінді қабыр ойы мен құндылығы құрметке бөленуіне және қоғамға алынуына орай адамзаттың қажеттілігінің артуына негізделеді».

Адамға берілген құқықпен еркіндік негіздерінен бастарту тек қана дербес жағдай емес, әрадамның қасіретіне наболмайды, әлеуметтік және саяси берекесіздіктер мен тәртіпсіздіктерге қолайлы жағдайды қалыптастырады және қоғамның тікелей өзінің ішінде де, қоғамдар арасында да, мемлекеттер арасында да зорлық-зомбылықпен дау-жанжалдың өршуіне алғышарттарын туындатады.

Жалпыға ортақ адам құқы Декларациясының бірінші Ережесінде адамның адамгершілігі, абыройы, арнамысы еркіндіктің, әділеттіліктің және жалпыға ортақ татулықтың негізі болатыны көрсетілген.

Адам құқық ембебап, яғни баршаға ортақ, оны барлық адамдар ешқандай алалауға ұшырамастан пайдалана алады. Адамның өзінді құқына тұрақты түрде құрмет көрсетуі тиіс. Мұндай құрмет қалыптасқан жағдайларға немесе саяси жүйеге тәуелді болмай-ақ көрсетіле береді. Кейбір адамдардың немесе кейбір топтардың құқық басқа біреулердің құқына сәйкеспеген жағдайда шектелуі мүмкін.

Енді адам құқының негіздерін – өмір сүру құқы, еркіндіктің, теңдіктің және алалауға ұшырамаудың, ынтымақтасудың, әлеуметтік жауапкершіліктің, татулықты қамтамасыз етудің, сондай-ақ зорлық-зомбылықты болдырмаудың мәністерін қарастырайық.

Өмір сүру құқы. Адамның өмір сүру құқы адамның қадір-қасиетін сезіну, адам деген өміріміздің басты құндылығы екенін мықтап ескеру адам құқық қорғау саласындағы барша жұмыстың, барша қызметтің, бүкіліс-қимылдың негізі. Адам өмірінің құнын және өзгертiрiшiлiкiелерiнiң құны басқа барша құндылықтар мен ақыл-ойлардың, ұстанымдардың қайнар көзі. Мұның мәнісі ешкімде өмір сүруден қаскүнемдік салдарына найырылы пқалмауы тиіс, сондай-ақ өмір сүру құқы әрадамның бұлжымас әрі басты құқы болып табылады.

Сондықтан да әлеуметтік сала қызметкерлері мүмкіндігінше, қолдарынан келгенше адам құқының бұзылуына қарсы іс-қимыл жасап, адам құқық қорғау жөніндегі, адамның өмір сүруінің қамтамасыз ету, тұрмыс-тірлігінің алу жолындағы барша жұмыстарға белсенді қатысуы тиіс.

Сондағана адамның шын мәнінде өмір сүруіне жолашуға болады. Адамның өмір сүруінің барлық қажеті мен өзгертiрiшiлiкiелерiнiң өзара тығыз байланысы бар. Олардың өмір сүруге қажеттерінің бірі қамтамасыз етілмесе адам өмірі толық қанды бола алмайды. Бірадамның өмір сүруі қиынатқа ұшыраса мұныңөзі бүкіл адамзатқа зардап елтіреді. Басқаша айтқанда, өмірдің құндылығы, адамды өмір сүруден айырумен қайғы-қасіретке душар болуы бүкіл адамзатқа ортақ қасірет екенін әлеуметтік саладағы қызмет ететіндер мықтап ескеруі тиіс. Өйткені, адамның қасіреті мен қуанышы, ризашылыққа бөленуі, бақытқа кенелуі өзгелерге де қатысты бола мақ. Осы тұрғыдан қарастарғанда адамның денсаулығы, аман-есен болуы, әлеуметтік құндылықтардың маңызды бір бөлігі болып табылады. Қоршаған ортаның бұзылуы, су көздерінің ластануы, денсаулық сақтау саласындағы бағдарламалардың жүзеге аспауы, медициналық талаптарды

жариятудеге құқысы бар. БҰҰ-ның осындай құжаттарының бәрін десот органдарының билікке тәуелсіз болуы аса маңызды екендігі нақты көрсетілген. Алайда әділеттілік тіа ажырата біліп айқындау айтарлықтай күрделі болғандықтан мұндай да жаңылысудың соңы түрлі зардап-тарға ұрындыруы да мүмкін. Әлеуметтік әділеттілік адамның күнделікті қажетін қанағаттандыруды және материалдық қорды әділетті бөлісуді білдіреді. Бұл саладағы іс-қимыл ден саулық сақтау мен білім беру секілді маңызды мәселе де бастапқы кезеңде баршаға бірдей мүмкіндік жасауды қамтамасыз етуге, қолай-сыз жағдайда болғанда адамды немесе топтарды қорғау, сый-сияпат көрсету, табысқа ортақтасу және бөлісуді секілді мәселелерде тепе-теңдікті сақтауды қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Әлеуметтік реформаторлар, солардың ішінде әлеуметтік сала қызметкерлері әділеттілікті қамтамасыз етуге ұмтылыс жасағанда әділеттілік және әлеуметтік әділеттілік деген қанаудың барлық түрінен қорғау және адамзаттың әділетті дамуының негізі болып табылады деп есептейді.

БІнтымақтасу. Адамзаттың әділетті дамуындаынтымақтасудың маңызы өте зор болатынын қадап айтук ерек.

Сондықтан адамдардың да, бүкіл халықтың да өзараынтымақтасуы адамзаттың әлеуметтік жолын да топтасуға бастайды. Соған орай адамзаттың әділетті өмір сүруі үшін интымақтасудың маңызы зор болмақ. БІнтымақтасу адамдардың қайғы-қасіретін, бейнеті мен әділетсіздік құрбаны болуын тек сезіну ғана емес, мұндай келеңсіздіктерден арасалау, мүлде болдырмау үшін интымақтасуының маңызы зор. Жекелеген адамдарменде, отбасы мендетүрлі топтарменде, бірлестіктерменде, тіпті бүкіл халықпенде, бүтіндей нәсіл мен немесе этникалық топтарменде интымақтасу қажеттілігі туындауы мүмкін. Сөйтпәлеуметтік сала қызметкерлері әлемнің кез-келген өңіріндегі зорлық-зомбылық көргендерменде, азапқа ұшырағандарменде, шеттетілгендерменде, кемсітілгендерменде интымақтасу болу жолында жұртты топтастыруға күш-жігер жұмсауға міндетті. Сондай-ақ кездейсоқ апатқа ұшырағандарменде, қасірет шеккендерменде, қазына-байлықты бөлісуде әділетсіздіктің зардабын тартқандарменде интымақтасудың пайдасы зор болмақ. Кедейшілік, қайыршылық, тоятамақтана алмау, өмір сүруіне қажетті азық-түлікке қолы жетпеу адам құқының өрескел бұзылуы екені әлі күнге дейін көптеген елдерде жеткілікті мойындала қойған жоқ. Мұндай түсінбеушілікті болдырмау үшін интымақтасу маңызды [4]. Мұндай жағдайда келеңсіздіктерге жол бермеудің алдына жүзінде күш-жігерді біріктіру үшін топтасу қажет.

Бірсөзбен түйіндеп айтқанда, әлеуметтік сала қызметкерлері өзгесала қызметкерлеріменде, жұртшылықпенде интымақ орнатып, белсенді күрес жүргізе білсе адам құқының бұзылуына жол берілмеуі немесе халықтың қайғы-

қасіретке, әділетсіздік құрбаны болуға ұшырауын болдырмауға, тіпті келеңсіз жағдайды азда болса иретуге қол жеткізуі әбден мүмкін. Міне, осындай сан-салалы, алуаністерде әлеуметтік сала қызметкерлерінің жауапкершілікті сезіне білсе ғана жұмыстарын әтижелі болмақ.

Сонымен әлеуметтік жауапкершілік деген не? Мұны былай тұжырымдауға болады: әлеуметтік жауапкершілік дегеніміз халықтың әлсіз, қорғансыз қалған топтарының және адам құқы бұзылуының құрбаны болғандардың мүдделерін қорғауы жолында қызмет атқаруды өздерінің міндеті, парызы деп сезінуі интымақтасудың бірқыры деуге болады. Ал, интымақтасудан егізгі мақсатшын мәнінде күрес жүргізу, іс-қимыл жасау болмақ. Сондықтан көптеген діни ұстанымдар бойынша кімде-кім «артықшылық жағдайда» болса, өздерінен кемшіні қалғандарға, ыңғайсыз жағдайға ұшырағандарға да көмектесуді, қамқор болуды өздерінің міндеті деп түсіндіреді. «Артықшылық жағдай» деген байлық емес, бірадамның өзгелерге қарағанда барынша жақсы жағдайда болғаны. «Әлеуметтік жауапкершілік» деген сөз тіркестерінің мәніде «қамқорлық» жасаудеген ұғымғасаяды. Соған сәйкес біздің қандай артықшылығымыз болса, соны өзгелердің жағдайын жақсарту үшін жұмсауға тиіспіз. «Қамқорлық жасау» деген сөз тіркесі де адамдар тек өзгелермен артықшылығын, байлығын бөлісу ғана емес, сондай-ақ өзінің дарын-қабілетіне адамзаттың игілігіне жұмсауды да білдіреді.

Бейбітшілік және зорлық зомбылықтан бастарту. Жоғарыда тұжырымдалған құндылықтар мен ұстанымдар тек қана адам құқы концепциясының негіздері ғана емес, адамдар арасындағы қарым-қатынастың сапасының қайтыңайттар, белгілер болып табылады. Мұнан өзгетәғдайда бір маңызды құндылық бар. Ол бейбітшілік, тыныш өмір сүру болып табылады. Мұның мәнісін ұйымдастырылған, ұйымдастырылмағанда-

жанжалтуындамайтын жағдай деп айтуды да болады. Ал бейбіт өмірді сақтау үшін өзіңе өзінде, басқаларменде, ай

налақоршаған орта мендетүсіністікпен қарай білу негізгі мақсатқа айналуы тиіс. Алаңдамдар арасындағы қарым-қатынаста дау-жанжал ұшраса беремеспесі. Дау-жанжалды жою, мәселені реттеу бейбіт жолменде, күшпен, тіпті зорлық-зомбылықпенде, тараптарға тиімді нығайлы болатындай данемесе бүлдіру жолыменде жүзеге асуы әбден мүмкін. Мұндай да революциялық тәсіл –

«бәріндетүптам ырымен жойып жаңа дүниені жасау» көптеген ғасырлар бойы адамдарды әуестендіріп келсе, мұны сіз жүзіне асыру қайғы қасыр текке ұрындырмай қоймайтыны тарихта дәлелденген. Ал революциялық тәсіл нәтижеге жедел қолжеткізек оймай баяу жүреді, алай да ақыр соңында барыншасенімді, барынша тиімді шешім шығарылып, берік нәтижеге жетуге мүмкіндік береді. Нақосы тәсілді әлеуметтік сала қызметкерлері адамдар арасындағы немесетүрлі топтар арасындағы дау-жанжалды реттеуге жиі қолданатын болды. Бұл тәсілдердіңдікті, әділеттілік жолын қарастыруды, әлеуметтік әділеттілікті дәстүр бұзғанын да текке-тірестерді мүлде жою алмасад азорлық-зомбылық көрсетуді болдырмайды.

Адамзаттың бүкіл тарихында азорлық-зомбылық, қантөгіс мәселені уақытша шешкенімен, билікке жаңадан келгендерді құлату мақсатында жаңадан тағы да революция болудың себебін теріңтуында тады. Өшпенділікті, кекалушылық қарымта қайтаруға ұрындырып, тағы да кекалушылықты туында тады. Ал зорлық-зомбылықсыз үздіксіз қарсыласушылық қысымы керісінше барынша мызғымастай берік нәтиже беруі әбден мүмкін.

Ал Жалпыға ортақ адам құқы Декларациясында адам өмірінің барлық қыры түгел қамтылып, адам өмірі адам құндылығының негізі болып табылатын жария етілген. Халықаралық құқықта адам құқының құрметтүтудың стандарты, оның нормалары мен қалыптары нақты айқындалып көрсетілген. Сонымен құқықтың жалпы ұстанымы – халықаралық құқықтың ұстанымы болып субъектілердің халықаралық құқықта жаппай мойындалған тәртібінің нормаларын білдіреді. БҰҰ-ның Халықаралық Сотының бапта-рында (38-бап) «өркеніетті ұлттар мойнындаған құқықтың жалпы ұстанымы» түсінігі қолданылады. БҰҰ, ЮНЕСКО, МОТ, халықаралық конгрестер мен өзге форумдары қабылдаған адам құқының ұстанымдары қалыптастырылған құжаттарының мәні мен сипатын сарапта сақ құқықтың тәржімәсі әртүрлі болғанына ғарамыз. Өйткені Декларациялардың, ұстанымдардың, басшылыққа алынатын ережелердің, тәртіп қалыптарының және ұсыныстардың міндеттелген заңдық күші болмайды. Солай болса да мұндай құжат-тарадамгершілік-саяси тұрғыдан анықпалетуі даусыз әрі мемлекеттер өздерінің саясатын жүргізгенде іс-қимылда басшылыққа алуы да мүмкін. Бұл құжаттардың құндылығы бір қатар мемлекеттер мойындап, қабылдайды, тіпті заңдық күші болмасад а Халықаралық қауымдастық шеңберінде жарияланған жалпыға ортақ ұстаным ретінде қарастырылады. Конвенсиялар, пактілер, шешімдер қатысты болған халықаралық актілерді қабылдауға бекіткен немесе оларға қосылған мемлекеттер үшін міндетті түрде күші болады. БҰҰ-ның шеңберінде қабылданған Шарттарды барлық мемлекеттер қол қойып қабылдауына болады. Сонымен қатар өңірлік ұйымдар шеңберінде қабылданып бекітілген Шарттар оларға мүше болған мемлекеттер үшін (мәселен Еуропа Кеңесі) оны орындау талабы болып табылады.

Әлеуметтік топтасу қоғамның өзінің мүшелерінің бәрінің ілікке бөлеу үшін теңсіздікті, қоғамның екіге жарылуын барынша азайту үшін мүмкіндігенше іс-қимыл жасауға жұртшылықты жұмылдыруға бастайды [5]. Адамдардың ілікке бөленуі, тұрмыс-тірлігінің жақсаруы деген тектендік, адам құқын сақтауға емес, лайықты өмір сүруі, дарын-қабілетінің мойындалуы, қоғамға өзіндік үлес қосуы, түрлі мәдениеттің, діни ұстанымдардың, түрлік өз қарастардың құрметтелуі. Әрадамның өмір бойы даму еркіндігіне, әрерадамның әйелдердің толық қанды азамат ретінде қоғамға белсенді қатысуына қолжетуіне әлеуметтік топтасу арқылы мүмкіндік жасалатыны әбден мүмкін.

Еуропалық Кеңес құқыққа негізделген әлеуметтік топтасудың әдіс-тәсілдерін жасауды қарастыруда [6]. Мұнда жасалған құқық шарттары әлеуметтік саясаттың берік негізі болмақ. Нақосындай құқықтың арқасында қоғам мүшелері теңдік жағдайында өмір сүреді. Осыған орай адам құқығына сәйкес отырып әлеуметтік саясат саласындағы мемлекеттің қызметі қоғам мүшелері барынша жақсы өмір сүруі үшін өзгелерге қамқорлық жасау немесе әлеуметтік көмек көрсету мен барша адам үшін құқыққа сай кепіл болуы тиіс.

Құқықтың заңмен қорғалуы қандай күшті болғанының өзінде қоғамның барлық мүшелері, әсіресе кедейшілікпен өмір сүріп жатқандары үшін қай-қашан да тек заң кепілділігі жеткіліксіз. Олардың мәнінде өздерінің құқықтары нақты пайдалана алуы тиіс. Ал өмір шындығын зерделесе кәдеттен тыс кімде-кімөзінің құқығын қорғауды барынша қажет етеді өздерін қорғауда заң үшін пайдалана алмайды екен. Міне, сондықтан да құқықты заңмен қорғауда әлеуметтік саясаттың пәрменді шараларымен жүзеге асырылуы тиіс. Сонда ғана іс жүзінде әркім өз құқығын қорғай алуына қолжеткізетін болады.

Әйелдердің ерадамдар мен теңдігі Еуропа Кеңесінің негізгі міндеттерінің бірі. Мұның өзі қоғамның әлеуметтік топтасуының стратегиясы мен тығыз байланысты. Әлеуметтік саясат саласында бұл мәселе қашан да назардан тыс қалмай, гендерлік талаптарғысынан шешім тауып, кез-келген қызметте әлеуметтік саясатпен байланысты қарастырылып, әйелдер мен ерадамдардың теңдігін қамтамасыз етудің кешенді әдіс-тәсілдері жасалуы қажет.

Теңдік құқына жататын негізгі ұстанымдарды зерделесек, олармынан дайдеп тұжыруға болады: ешқандай ал алушылықсыз баршаға ортақ теңдік құқы; ерекше мұқтаз болғандар үшін ал алушылықты болдырмау; жоғары сапалы қызмет көрсетуге барлық адамның қолын жеткізу; салық төлеу жүйесіне әділетті әрі дәйекті саясат ұстану; қоғамның мұқтаз мүшелерінің талабына ерекше көңіл бөлу; шешім шығаруға оны пайдаланатындардың қатыстыру.

Мемлекеттік саясат елдің Конституциясында көрсетілгендей, құқық нормалары норында болып табылады. Мәселен, Қазақстан Республикасының Конституциясында бұл әлеуметтік принциптеріндейтуға болады. Нақтылық құқық нормалары қоғам қызметінің түрлі ауқымында мемлекет саясатының бағыт-бағдарына ықпал етеді. Ал құқық болса қоғамның барлық мүшелерінің тең құқықтарында үшін қажетті жағдайда қоғамдық қатынастарды іске жаратуға ықпал етеді. Мұның өзі белгіленген нормалар мен ережелерге бейімделе отырып нормалардың бұзылуынан туындаған зардаптарды бейтарап тандыру құралына ықпал етеді.

Жоғарыда баяндалған тұжырымдарды зерделегенде мемлекет саясатын барлық салада жүзеге асыру құқықтың негіздеулерін реттеу мен тығыз байланысты екенін ұғыну қиын емес. Сондықтан құқық ережелері құқықтық және әлеуметтік ережелеріне сәйкес әлеуметтік топтасудың маңызды біртүрлі іргетігін реттеу мен тардың ішіндегі жанетоптар арасындағы шиеленістерді бейтарап тандыру немесе болдырмаудың алдына алуы бұл ден мүмкін. Сөйтіп қоғамның тұтастығын сақтауға мүмкіндік тудырып отырады. Алайда өмірдемұндай жағдай бұл асқаша сипатталуы да мүмкін.

Қазақстан Республикасы құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп жариялауы [7] қазіргі кезде осындай ұстанымға сәйкес болуға мұмкін.

Нақты айтқанда қоғамдық құқықтық мемлекеттің ұстанымдарына орай топтастыру құқық ережелері берік болуы, мемлекеттің жаңғырту мақсатында құқықтық қорғау әлеуметтік саяси институт ретінде қоғамның әлеуметтік топтасуының негізі болуы мүмкін.

Қоғамның әлеуметтік топтасуы елдің экономикалық дамуына ықпал етеді. Қоғамның тұрақты болуы экономикалық қиындықтарға қарсы тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Нарықтық экономика қаржысының өсуі, халықтың мүддесіне жұмсауға бейім адамдарға әсер етеді. Ал кедейшілік экономикалық дамудың берік негізі болмайды. Басқаша айтқанда, әлеуметтік топтасуға оңтайлы жағдай тәрбиесіне қолайлы болады.

Еңбек ету құқы- адам құқының маңызды бірталабы, азаматтықтың негізгі іретігі. Халықтың жаппай еңбек етуге қатысуы және өмір сүруге ықпал ететін жұмыс орындарының көбеюі кедейшілікпен күрестің аса маңызды жолы етуге болады. Білімге негізделіп жасалған экономикада ресурстарының қорында мұқтазға жолашады. Ал, адам ресурсы болашақтағы экономикалық дамудың негізі. Алайда қысқа мерзімді және кепіл болуы мен қамтамасыз етілмеген уақытша жұмыс орындары әлеуметтік топтасуға ықпал етпейді, керісінше қоғамда шиеленіс тудырып адам құқының бұзылуына ұрындыруы да бұл ден мүмкін.

Қазіргі кезеңде жаңа заманға сәйкес постөндірістік қоғамда экономикалық қызметке адамдардың жаппай қатысуына деген әлеуметтік жауапкершілігі барған сайын күшейетүсуде. Мұндай жауапкершіліктің жүзінде атқару үшін бизнестің әлеуметтік жауапкершілігіне назар аудару күшейіп, мұндай жауапкершіліктің жүзіне асыру үшін түрлі амалдар жасалуы да мүмкін. Мұнда қоғамның әлеуметтік топтасуы үшін экономикалық қиындықтарды бағалауға ықпал ететін әдіс-тәсілдер мен құралдарды дамытып жетілдірудің маңызды зор болмақ. Сондай-ақ мұнда заңдық және қаржылық амалдарды бағалау және әлеуметтік салымдарды ынталандыру (арнайы белгілер жасау, салық жеңілдіктері, т.с.с.) қажет.

Жоғарыда баяндалған мәселелерді байып тасақнарықтық экономика қоғамның әлеуметтік топтасуына септе сін болуы үшін қадағалау амалдарының іздестіру, бұған тұтынушы ретінде барынша азын қоятын дарады да шет қалдырмаған пайдалы болмақ. Егер қоғам мүшелері өзара жауапкершілікті мойнына алса, онда қоғам топтаса алады. Егер азаматтар құқық қатысты жауапкершілігін сезіне білсе, онда мұндай қоғам топтасқан қоғам болып азаматтардың құқықтарына шамамен қорғалады. Бұл бір жағынан, ал екінші жағынан үлкен келгенде баршаның тұрмыс-тірлігінің ілкіге бөленуі үшін барлық азаматтар өздерінің жауапкершілігін сезініп бұл мәселеге белсене атсалысуына ықпал ететін болмақ. Әлеуметтік топтасуда әркімнің өзін жауапкершілігін сезінуі арттырату үшін әркімнің ілкіге белсене атсалысып өзара бір-біріне тәуелді екенін мойындай білуі тиіс.

Азаматтық қоғамды ұйымдастыру, ұйымдасқан жүйе жақсынәтижеге жеткізеді. Мәселен, ата-аналар өздері де, балалары да белсенді азамат болуы үшін жанапайым дауларды, жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеруі тиіс. Ата-аналар өздерінің балаларын тәрбиелеу үшін оларға әлеуметтік жауапкершілік сезімін дарытуы тиіс және өздері де еотбасында осыған сай сезім де бола алуы керек. Искерлік қортасымен БАҚ өздерінің қызметінде әлеуметтік зардап тарға өздерінің жауапкершілігін сезінуге міндетті. Банктер мен қаржы институттары ақшасалымдарының этикалық зардаптары нерекше ескеріп отыруы тиіс.

Жоғарыда баяндалған тұжырымдарды байыптап, сараптап қорытынды түйіндегенде жеке леги надамдармен қоғамның өмір сүру мәселесі барынша мол әрі алуанқырлы болғандықтан әлеуметтік саясаттың науқымы да соған сәйкес өте кең деуге болады. Сөйтіп, әлеуметтік саясаттың науқымында қоғамның әлсіз мүшелерінің лайықты өмір сүруін қамтамасыз етіп қолдау көрсетуден бастап (мүгедектерге, қарттарға, жалғыз басты аналарға, босқындар мен оралмандарға, өзгешеліктерін ет. с. с.), қарапайым қызмет орынындағы қызметкерлерді, еңбекпен қамтамасыз етуге дейін және бүгіндей қоғамның дамуына дейін қамтылады. Демек әлеуметтік саясатты толық қанды жүзеге асыру – қоғамның да, мемлекеттің де, халықтың да басты мақсаты, арман тілегі. Егер мемлекет, халық осына мақсаттың десінен шығу жолында іс-қимыл жасауға барынша күш салатын болса онда қоғамның қуаты үздіксіз артып отырады, бірлігі бекем болады.

1 Сагадиев Н. Путь к социальному обществу // Мысль. - 2014, - №10. - С.30,32,34. 2

Джуманова Г. Ж. Ответственная социальная политика –

ключевой фактор социальной безопасности // Вестник КазНПУ. Серия философия. Серия политология. Серия культурология. - 2014, - №2. - С.185-190.

3 Мельник В. В. Современный словарь по политологии. - Минск, 2004. - С.94. 4

Иванов С. П. Социальная работа и ее проблемы. - М., 2014. - С.15.

5 Содержание и структура понятия «социальная сплоченность» (концептуальный подход). - М., 2010. 6

Кашикин С. Ю., Четверников А. О. Право Европейского Союза. Т.1. Общая часть. - М., 2013. - С.561-610.

7 Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Астана: Елорда, 2006. - 4б.

Резюме

В статье рассматривается проблема социальной сплоченности и социального сотрудничества в обществе как важнейшие направления социальной политики, которые еще недостаточно изучены в социально-политической науке. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, стабильность, сплоченность, сотрудничество, государство, права человека, общество, свобода, равенство, справедливость, солидарность, социальная ответственность, мир, закон, нормы, правила

Summary

In article the problem of social unity and social cooperation in society as the most important directions of social policy which are still insufficiently studied in socio-political science is considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.

Keywords: policy, stability, unity, cooperation, state, human rights, society, freedom, equality, justice, solidarity, social responsibility, world, law, norms, rules

УДК 303.425.4(574)

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА В БОРЬБЕ ЗА ЯДЕРНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ

М.А.Абишев – д.с.н. профессор КазНАУ,

Р.С.Саурбаева – старший преподаватель КазГосЖенПУ

Антиядерная политика Казахстана оказала значительное влияние на формирование его межъядерного авторитета. Первым шагом заложившим основу политики Казахстана стало закрытие Семипалатинского ядерного полигона.

Ключевые слова: политика, авторитет, полигон, ядерное оружие

Первым шагом, заложившим основу будущей политики Казахстана в области нераспространения ядерной безопасности, стало закрытие Семипалатинского испытательного ядерного полигона в 1991 г.

Подписание Указа о закрытии Семипалатинского ядерного полигона Президентом Назарбаевым Н.А. для всех Казахстана в былые исторические моменты осознания своей исключительной суверенности, силы и мудрости, уверенности в настоящем и будущем. Именно этим объясняется проявленная воля народа, объединившегося в межд

ународное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск».

Инициатором закрытия семипалатинского полигона из-за запрещения испытаний ядерного оружия во всем мире выступил в 1989 году Международное антиядерное движение «Невада-Семипалатинск». В 1992-м году был закрыт полигон в Неваде, где испытывались «изделия» США и Англии. Вслед за ним замолчал французский полигон на острове Морор у побережья Тихого океана. И, наконец, в 1996 году – китайский в пустыне Лоб-Нор. Международный мораторий, начавшийся с закрытия Семипалатинского, продолжается до сих пор.

Напомним, что Казахстан досталось по истине «богатое» наследие военной индустрии СССР в виде испытательных полигонов в научно-технических комплексах по разработке различного рода оружия. Республика обладает самой большой численностью ядерных полигонов на душу населения. Добавим к этому, что развитая промышленность по добыче и переработке урановых руд ставила вопросы хранения и захоронения радиоактивных отходов. Неудивительно поэтому, что нераспространение ядерного оружия и оборонная конверсия вошли в тог да стратегически приоритетными для политики молодого государства.

Для Казахстана идеальным нераспространением оружия массового уничтожения имеет особое значение. Последствия испытаний на его территории ядерного оружия отразились как на жизни и здоровье населения, так и на экологическом балансе огромной территории. Широкая общественная поддержка, оказанная антиядерному движению «Невада-Семипалатинск», а также успешная борьба за закрытие ядерного полигона в Семипалатинске оказали серьезное влияние на формирование политики Казахстана в сфере нераспространения ядерного оружия.

Необходимо отметить, что первоначально, после обретения независимости в Казахстане все же рассматривалось ядерное оружие, размещенное на его территории, в качестве средства сдерживания внешних угроз, со стороны, и как инструмент для укрепления международного статуса и регионального престижа – со стороны. Однако уже в начале 1992 года ведущие политики пришли к выводу, что сохранение ядерного оружия на территории Казахстана ведет к дипломатической изоляции республики и помешает ей стать полноправным членом международного сообщества. Наиболее критически важным периодом переоценки казахстанской ядерной политики пришелся на февраль-апрель 1992 года.

И все же решающим фактором, повлиявшим на переоценку ядерной политики, стали соображения геополитической и региональной безопасности, актуальные и сегодня. Глубокое внутриконтинентальное положение Казахстана, отсутствие прямого выхода к мировому океану, соседство с северными и южными великими державами, обладающими огромными ядерными потенциалами, – все это наивно и величает геополитическое значение обладания Казахстаном ядерным оружием. Если добавит к этому учет кообозначившихся к началу 90-х годов стратегически интересы западных стран, прежде всего США, связанные с огромными запасами нефти и газа в Каспии, то легко понять, что в условиях повышения интереса Казахстана к многополярному миру, присутствия ядерного оружия на его территории и возможности вносить вклад в крупнейшие инвестиционные соглашения, играющие сегодня немаловажную роль в экономике республики. Присложившемся к концу десятилетия балансу интересов крупных мировых держав, соображения национальной безопасности страны, настоятельно диктуют необходимость вхождения Казахстана в мировую систему глобальной безопасности, недопускают ни экономической, ни политической изоляции, которая могла бы последовать, если бы республика продолжала политику удержания ядерного оружия. По сути, сегодня, когда мировое сообщество полным напряжением интеллектуальных сил стремится к выработке новой модели коллективной безопасности, ядром которой должны стать мировые державы и страны, стабильные во всех отношениях – экономически, и политически, и по соображениям региональной безопасности, – Казахстан утратит смысл своей игры, отстаивать свою линию во внешней политике, основанную на обладании потенциальной ядерной угрозой. Оказавшись за пределами мировой системы глобальной безопасности, Казахстан сразу же лишится экономической безопасности, поскольку экономика страны в основном ориентирована на внешний рынок, а также поставит под угрозу безопасность будущих поколений.

Можно смело сказать, что ясно определив свою позицию по проблеме нераспространения ядерного оружия, Казахстан внес большой вклад в дело разоружения. 23 мая 1992 года республика как одна из равноправных сторон Договора между СССР и США о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений (СНВ) подписала Лиссабонский протокол, в котором обязалась в кратчайшие сроки присоединиться к Договору о нераспространении ядерного оружия как государство, им не обладающее.

Конечно, Казахстан было забочено надежным обеспечением собственной безопасности в связи с отказом от ядерного статуса, и зарубежные партнеры спонимали отнеслись к этому. Нелишне напом-

нить, что «Хартия о демократическом партнерстве между Казахстаном и США», подписанной во время визита Президента Казахстана и Вашингтона в феврале 1994 года, были закреплены существенные элементы, фиксирующие определенные гарантии безопасности Казахстана. А в декабре 1994 года на Будапештском саммите ОБСЕ главы трех ядерных держав – США, Великобритании и России подписали «Меморандум о гарантиях безопасности в связи с присоединением Республики Казахстан к Договору о нераспространении ядерного оружия». Этот документ отражает стратегический аспект обеспечения внешней безопасности страны [1].

В августе 1993 года по инициативе МАД «Невада-Семипалатинск» в Алматы состоялся Международный антиядерный конгресс, на котором прозвучало предложение создать международный фонд под эгидой ООН для оказания помощи населению тех территорий, который пострадал и продолжает страдать от ядерных испытаний. Перед участниками конгресса выступил Президент Нурсултан Назарбаев. Он подчеркнул, что неслучайно Указом закрытия Семипалатинского полигона было одним из первых актов молодого государства, твердо заявившего о самостоятельности в решении внутренних проблем. Более того, подобный шаг был принят впервые в мировой практике и, несомненно, сыграл определенную роль в том, что многие государства изменили свой взгляд на ядерное оружие, стали более взвешенно и ответственно относиться к этой проблеме.

5 августа 1999 года Казахстан стал полноправным членом Конференции по разоружению в Женеве, что явилось признанием значительного вклада республики в укрепление региональной и глобальной безопасности.

Как известно, после распада СССР ядерное оружие оказалось в руках России, Беларуси, Украины и Казахстана. В то время как Россия стала правопреемником СССР, а в отношении Беларуси и Украины не было, по сути дела, больших сомнений относительно того, как они поступят с их ядерным оружием, ведь это были европейские страны с преимущественно славянским православным населением, в случае Казахстана ситуация была иной [2].

Находясь в Азии и имея значительное мусульманское население, наша страна стояла перед гораздо большими искушениями и мелоделом с весьма красноречивыми искусствителями. Впервые дин независимости Казахстана не было отбоя от разного рода эмиссаров, которое обещая большую финансовую помощь, убеждали Президента оставить ядерное оружие, говоря, что «вы будете первой и единственной мусульманской страной с ядерным оружием и что вас будут уважать и свами будут считаться весь мир». Надосказать, что значительная часть казахстанской элиты того времени так же была за сохранение ядерного арсенала, который по ее мнению в одночасье вел бы униженный и никому неизвестный Казахстан в клуб ядерных держав. Поэтому справедливо было бы подчеркнуть, что отказ от ядерного оружия был мужественным и мудрым решением именно Президента Нурсултана Назарбаева [3].

В 2006 году Казахстан стал одним из учредителей Глобальной инициативы по борьбе с ядерным терроризмом, объявленной Россией и США. В республике рассчитывают на укрепление ядерной безопасности и предотвращение распространения ядерного оружия и эффективную борьбу с ядерным терроризмом.

А вот еще один пример политики Казахстана: в 2006 году наша страна наряду с другими государствами Центральной Азии (ЦА) подписала в Семипалатинске Договор о создании в регионе зоны, свободной от ядерного оружия. Этот факт также получил высокую оценку международного сообщества. Государства ЦА заявили о своей твердой приверженности принципу разоружения и нераспространения, открытому сотрудничеству по разрешению одной из наиболее актуальных проблем современности. В марте 2009 года договор вступил в силу. МАГАТЭ назвало его реальным вкладом в реализацию Договора о нераспространении ядерного оружия [ДНЯО], в глобальный процесс разоружения и ядерного нераспространения.

Казахстан поддерживает учреждение Международного банка ядерного топлива под эгидой МАГАТЭ ивносит предложения расположить данный банк на своей территории и взять за его охранение [4].

Гипотетическая угроза применения ядерного оружия даже в тактических целях может вызвать цепную реакцию по всему миру и катализировать новый глобальный конфликт.

На Глобальном саммите по ядерной безопасности в Вашингтоне в 2010 году, Президент США Барак Обама отметил, что через двадцать лет после окончания «холодной войны» мы стали свидетелями жестокой иронии: риск ядерного противостояния между государствами понизился, а риск ядерного нападения, наоборот, вырос [5].

К великому сожалению, мир вступил в новую эру гонимых ядерных вооружений. Многие государства сегодня занимаются реализацией ряда программ по модернизации существующих и созданию новых видов ядерных вооружений и средств доставки. Крупнейшими конкурентами в гонимых вооружений в ближайших десятилетиях будут США и Россия. В частности США потратит 700 млрд. долларов. В свою очередь Россия до 2020 г. потратит на развитие ядерных вооружений не менее 70 млрд. долларов. В числе стран, участвующих в гонимых ядерных вооружений отмечены: Китай, Индия, Франция, Израиль, Пакистан и Северная Корея.

В настоящее время ситуация вокруг ядерной программы Ирана резко обострилась. В этой ситуации было принято решение провести переговоры в Казахстане. В феврале 2013 года в Алматы состоялся очередной раунд переговоров по иранской ядерной программе с участием представителей 5-ти государств

членов Совета Безопасности ООН, Германии и Ирана. В этой ситуации было принято решение провести переговоры в Алматы. Выбору Алматы в качестве места проведения очередного раунда переговоров по иранской ядерной программе способствовал тот факт, что Казахстан соблюдает нейтралитет по данному вопросу. Кроме того, наша республика является признанным лидером глобального движения нераспространения атомного оружия и выступает с рядом инициатив по построению мира, свободного от ядерной угрозы [6].

В октябре 2011 года в Астане прошел форум «За безъядерный мир». Мероприятие приурочено к таким знаменательным датам как 20-летие Независимости Казахстана и 20-летию со дня закрытия Семипалатинского полигона. По итогам конференции была принята Астанинская декларация о безъядерном мире. В декларации отмечено, что настало подходящее время для того, чтобы все государства, обладающие ядерным оружием, предприняли шаги, направленные на полную ликвидацию ядерного оружия в кратчайшие сроки [7].

Решение отказаться от ядерного потенциала приносит Казахстану плюсы и сегодня, почти двадцать лет спустя. Побывавший на территории бывшего Семипалатинского полигона Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун отметил, что «в 1991 году Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев проявил исключительные лидерские качества в принятии единственного верного решения – закрыть полигон. Не менее судьбоносный шаг на пути к безъядерному миру – отказ нашей страны от ядерного оружия. Это своего рода Декларация Независимости Казахстана, являющаяся не только символом разоружения, но и символом надежды на будущее».

Казахстан инициировал международный Проект «АТОМ» – Abolish Testing Our Mission («Отмена Испытаний – наша Миссия»). В рамках Проекта любой человек в мире, выступающий против ядерного оружия, может подписать петицию онлайн-петицией на интернет-сайте проекта – www.theatomproject.org с призывом к правительствам мира навсегда отказаться от ядерных испытаний и добиться скорейшего вступления в силу Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний [8].

Как считает Президент Казахстана безъядерный мир – это не утопия. Это реальность, присутствующая на значительной части планеты. Зоны, свободные от ядерного оружия, созданы в Южной и Центральной Америке, Австралии и Океании, Африке, Юго-восточной и Центральной Азии – сегодня это практически полмира. Требуется эффективный механизм международно-правовых гарантий их участникам состоронних ядерных государств.

Ключевым событием осенней 2013 г. сессии межпарламентских ассамблей СНГ, Евразийской Парламентской ассамблеи ОДКБ в Санкт-Петербурге стала инициированная Мажилисом Парламента РК международная конференция «Ядерная безопасность в современном мире. Роль парламентариев в процессе ядерного разоружения и нераспространения». Стрибуны авторитетной диалоговой площадки сообщества законодателей были представлены уникальным международным Проектом АТОМ, инициированным Нурсултаном Назарбаевым.

Пример Казахстана особенно актуален сегодня, когда настало время решительных действий для того, чтобы повернуть вспять гонку смертоносных вооружений. И на этом пути очень важен вклад парламентариев всех стран.

1 Осипов В. Замир безъядерной угрозы. *Казахстанская правда*. 12.10.2011.

2 Назарбаев Н.А. «Эпицентр Мира» – Астана: «Елорда», 2001-95-97.

3 Саудабаев К. Казахстанский путь к безъядерному миру – единственно верный. *Казахстанская правда*. 29.08.2008.

4 Осипов В. Вклад конкретности и оценок. *Казахстанская правда*. 23.08.2012.

5 Куретов

В. Нурсултан Назарбаев: решительный шаг к созданию безъядерного мира. *Казахстанская правда*. 15.04.2010.

6 Каминский А. Ураганный полустанок. *Экспресс-К* № 27.02.2013.

7 Королев А. От отказа до запрета. *Литер*. 30.08.2012.

8 Казанцева О. Мирозреческий импульс АТОМа. *Казахстанская правда*. 30.11.2013.

Түйін

Қазақстанның антиядролық саясаты елдің халықаралық беделінің артуына ерекше әсер етті. Оның ішінде, Семей ядролық полигонының жабылуы Қазақстанның ең бысты қадамы болды.

Кілт сөздер: полигон, саясат, атом, тәуелсіздік

Summary

Antinuclear policy of Kazakhstan has significant influence on forming its international authority. Semipalatinsk testing ground closing was the first step of politics of Kazakhstan.

Keyword: nuclear, weapon, radioactive, explosion

УДК141.7

ДОИСЛАМСКИЕ ВЕРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

А.И.Артемов – д. филос. н., профессор кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая

В статье профессора А.И. Артемова даётся краткий анализ доисламских религий в Казахстане: тенгрианства, митраизма, несторианства, монофизитства, зороастризма, шаманизма. Особо отмечается роль суфиев в «объединении» доисламских верований казахов с основными догматами суннитского толка в исламе.

Ключевые слова: многообразие, религии, многовариантность культуры, мировоззренческие ориентации, мифология, пантеон богов, творец, человек, ересь, мировая борьба до бразилаит. д.

До прихода ислама в Казахстан на его территории существовало значительное число религий, которые к тому же сильно различались в зависимости от регионов. Подтверждая это, сошлёмся на известного казахстанского исследователя верований древнего Казахстана профессора М.С. Орынбекова. Он писал: «Основными учениями уранного Казахстана в религиозно-философском аспекте представляются концепции поклонения Тенгри, Жер-Су, Умай, шаманизма язычество, культ Митры, буддизм, манихейство, христианство (несторианство и яковитство), зороастризм. Пестрота и многообразие религиозных верований позволяют предположить богатство многовариантности культуры жителей Казахстана, различность мировоззренческих ориентаций, что находит своё отражение в разном философском основании мироздания. Исследование этого необычайно богатства культов даже несколько пугает в связи с утвердившимся мнением о наличии ислама суннитского толка как единственно «достойной веры», и об историческом наличии самых различных верований подрывает диахроническую базу для появления единой монотеистической религии.

Исходным пунктом религиозного сознания оказывается поклонение добродетельным силам, благодаря которым происходит круговорот мироздания, оказывается возможной сама жизнь, появляются средства существования. Именно культ благодетельных существ и существующих в природе сил является первичным, на основе чего возникает благодеяние, феномен вечной благодарности по отношению к силам, которые покровительствуют людям в их многогранной борьбе за выживание. Это явление не позволяет расценить борьбу добрых и злых сил уже как производное от изначального понимания добродетели. Тогда оказывается, что постулат о вечной борьбе покровительствующих и злокозненных существ для религиозного отношения действительности творичен, он следует из исходного верования в добрую добродетельную силу. Так вот зная поклонение Тенгри (Небу)» [1].

Тенгрианство как религиозная система монотеистического характера питалась в себя богатством религиозно-мифологических представлений древних тюрков.

Ведь ещё в древнетюркской мифологии *Тенгри* выступает как «неперсонифицированное мужское божественное начало, распоряжающееся судьбами человека, народа и государства» [2]. Многие учёные считают, что образ Тенгри как качества какой-то особой силы возник ещё в дотюркскую эпоху. «Представления Тенгри складывались на основе анимистических верований и небесном духе – хозяине, причём небо мыслилось его непосредственным проявлением, местом его обитания» [3]. Постепенно в сознании тюрков произошёл раздел Тенгри как неба и как божества, затем Тенгри возводится в ранг непростого божества, а верховного, принадлежащего верхнему миру.

Тенгри –

творец всего: Земли, Неба, космоса в целом. Поэтому он распоряжается всем. Он дарует власть каганам, даёт им мудрость при решении государственных дел. Вот, к примеру, как пишет о своём восшествии на престол Бильге-каган: «Небо, которое, чтобы не пропали мы и слава тюркского народа, возвысило моего отца – кагана и мою мать – Катун. Небо, дарующее (каганам) государства, посадило меня самого, надумать, каганом, чтобы не пропали мы и слава тюркского народа» [4]. «Повелене ба тюрки одерживали победы и терпели поражения. Небо и Земля – вода спасали тюркский народ в лихую годину. Тюркские ханы в своих надписях постоянно призывают Небо быть благосклонным к нам» [5]. Тенгри определяет судьбу каждого. Он вершит судит. д. Следовательно, здесь уже явно прослеживается едино-

божие, хотя, как совершенно справедливо отмечает исследователь тенгрианства Н.Г. Аюпов, «религиозные представления, раз возникнув, долго держатся в сознании людей, поэтому в этой системе (т.е. тенгрианстве – А.А.) сохранились представления религии природы, получившие дальнейшее развитие. Так, в письменных исто-

чниках приводятся различные божества, которым поклонялись древние тюрки, наряду с поклонением верховно му божеству Тенгри. К тенгриям доброотносился тенгри «Йер-Су» – божество плодородия, посылающее дождь, дающее жизнь растениям и животным. Особое место в пантеоне богов занимала богиня Умай – «Умай-катун»...

...Если «Йер-

Су» было главным божеством среднего мира, которому приносились жертвы и которое отождествлялось с священной землей предков, Родиной, то Умай (или «Умай-катун») олицетворяла женское начало. Она была богиней, покровительствующей домашнему очагу и охранительницей детей. Само слово «умай» в тюркском языке означает «послед», поэтому тюрки считали Умай покровительницей младенца в чреве матери, бытовала поговорка: «Кто будет служить Умай, тот получит сына», к ней во время родов обращались повитухи, а при лечении детей – знахарки. Но при этом Умай считалась покровительницей воинов, дарующей победу, что говорит о значительной роли женщины в тюркском обществе, участие ее в государственных военных делах» [6].

Весьма почитаем был бог «Алаатлик Юлтэнри», т.е. бог, обладающий пегимконом. В некоторых исследованиях, в частности, в работе С.Е. Малова «Памятники древнетюркской письменности», этот бог проходит под именем Зерваны и ассоциировался с Бесконечным временем, существовавшим изначально. Сильным богом, или «великим богом судеб», был бог «Карайолтэнри» (дословно: «бог черного пути») и т.д.

Но надо иметь в виду, что все эти боги при этом были как бы различными воплощениями Тенгри и безусловное верховенство осталось только за ним. Именно он, Тенгри, вместе с другими богами распоряжается всем миром, в том числе и судьбами людей.

Мир, потенциалов, делился на верхний – мир тенгриев, средний – мир человека и нижний – подземный мир, где правил божество Эрлик, которое забирало души умерших людей.

Таким образом, *тенгрианство* –

это вера в Тенгри как творца всего, то есть в Бога, но в Бога, находящегося вне мира, ненадним, а присутствующего во всем, в том числе и в человеке, его душе; это поклонение природе как всеобщему источнику жизни; это, наконец, вера в жизненную силу, актив-но начало как всеобщего, так и самого человека, а отсюда – в загробную жизнь бессмертных душ.

В духовно-нравственной этике последователей тенгрианства особое место занимало почитание старейшин, старших родителей, культ детей, вместе образующих духовно-религиозную предметность, проявлением которой можно считать неразрывность поколений, трансляцию духовных ценностей; приоритет отдаленных межличностных отношений, общению, следованию традициям, соблюдению соответствующих правил поведения и т.д. [7].

В тенгрианстве ужес складывается иерархия священнослужителей:

- тивины – в их задачу входило разъяснение народу законов религии, руководство жертвоприношениями и другими религиозными обрядами, а также различное общение с людьми. Тивины должны были отречься от мирской жизни и не поддерживать постоянного общения с людьми. Вся их жизнь проходила в святилищах, вразмышлениях о жизни вечном. Следовательно, тивины, будучи проводниками истинной религии, занимались вопросами познания и практики.

Старейшин тивинов называли «*тенгриканами*»;

-

камы (бахсы) так же являлись служителями тенгрианства, поддерживающими постоянную связь с людьми. Их обязанности входило занятие заговорами (оқыш), лечение заговорами (дэмселиш), написание оберегов (тумарйезиш), принятие родовых обрядовых лечений (периойнитиш) [8].

Как отмечают исследователи, поклонение Тенгри, «став порокой существования кочевников, превратилось в жизненную традицию». К примеру, казахи сегодня в восходе заката делят на рассвет, позднее утро, полдень, вечер, сумерки. «Эта традиция, возникшая на берегу Сырдарьи, через религию Заратуштры, перешла в иудаизм, способствовала формированию пяти времен намаза в исламской религии» [9].

Тенгрианство было широко распространено на территории современного Казахстана. И лишь с принятием казахами ислама тенгрианство было вытеснено, хотя его отдельные элементы дошли до наших дней в виде народных хворований.

Распространены были *митраизм* – древняя религия, основанная на культе Митры – бога солнца. Митра – один из главных индоиранских богов. Он так же являлся богом договора, согласия, покровителем мирных, добродетельных отношений между людьми.

Широко было представлено и *несторянство* –

еретическоенаправлениевхристианстве,возникшеевВизантиивVвеке.

ОснователембылконстантинопольскийпатриархНесторий.Согласноегоучению,ИисусХристосявляетсячеловеком,который,преодолевчеловеческуюслабость,сталМессией.

Наименование«СынБожий»Несторийпочтивсегдаупотреблялпоотношениюк«СловуВоплотившемуся».Словобыло«СыномБожьим»довоплощения;послевоплощенияоннеможеттакназыватьсяотдельноотчеловеческойприроды.

ПозднееНесторийпризнал,чтосоединениепроисходитвмоментблаговещения.

ОнсчиталДевуМариюнеБогородицей,ачеловекородицей,посколькуонабылачеловеком,потомутоинемоглародитьБога.

ДвежеприродыХриста,человеческаяибожественная,помнениюНестория,находятсялишьвотносительноединении,никогдаполностьюнесливаясь.

Предостерегаяпротивтермина«Богородица»,Несторийзадавалсявопросом:«РазвеБогимеетмать?»-идавалотрицательныйответ,ссылаясьнасловаапостолаПавлаобожественностиХриста:безотца,безматери,беззроду.

ПозднееНесторийзаявлялболееумереннуюпозицию,заменивслово«человекородица»натермин«Христородица».

ХристианскаяцерковьвыступилапротивученияНестория.Емубылпредъявленульгиматум:втечение10днейотказатьсяотсвоихубеждений.ЭтогоНесторий,естественно,неделал.ВКонстантинополеначалосьволнения.

НаЭфесскомВселенскомСоборе(431)несторианствобылоосужденокакересь,асамНесторийбылсосланвЕгипет.

Началисьгонениянаегопоследователей.

Именнотогдабольшаягруппанесторианэмигрировалавказахскиестепи,несяссобойогромныйкультурныйпотенциал.

МонофизитскоекрылоАссирийскойцерквиВостокабылопредставленояковитами.

Монофизитство–

этоеретическоенаправлениевхристианстве,возникшеевВизантиивVвеке.ОснователемсчитаетсяконстантинопольскийархимандритЕвтихий.

Сторонникимонофизитстваисходятизтого,чтоИисусХристос,хотяирождениздвухприрод,божественнойичеловеческой,нопробываетнедвух,аодной.Объясняетсяэтом,чтовактевоплощениянеизреченнымобразомдвеприродыпревращалисьводну,ачеловеческаяприродаХристасталалишьпринадлежностьюегобожественнойприроды,утративвсякоесобственноесуществование.

Кмонофизитамотносилисьяковиты–сирийскиеиегипетскиеобщины.

СвоеназваниеониполучилиотЯковаБарадея(Цанцала,ум.в587),которыйстоялвоглавесирийскихмонофизитоввтечение37лет,ас541г.имелсанЭдесскогоепископа.

Яковитаминазывалисьсирийскиеиегипетскиемонофизиты.

ПриимператореЮстиниане(527-565)наихдеятельностьбылналожензапрет.

Кстати,обрядрукопожатияведётсвоёначалоотмонофизитства.

Монофизитынапротяжениивсейисторииподвергалисьпреследованиям,но,несмотрянаэто,ихобщиныдействуютипосейдень.

Широкораспространенбылизороастрим,основателемкоторогосчитаетсяиранскийпророкЗороастр(Заратуштра,Заратустра).Историчностьегодостовернонеустановлена,хотямногиеисследователисчитаютЗороастрилицомреальным.УчениезафиксировановдревнейсвященнойкнигеАвесте(наиболеедревниеее–песнопенияигимныГатыиЯсны–приписываютсясамомуЗороастру).

Потрадиционнойпехлевийскойхронологии,онжил«за258летдоИскандера»(АлександраМакедонского),т.е.в7-6вв.дон.э.ЛингвистическийанализГат–семнадцативеликихгимнов–самойсвященнойчастиАвесты–позволяетотнестиэпохудеятельностипророкакXII–Xвв.дон.э.

Зороаструвыпалаучастьпринестивмирновуверу.Краеугольныйкамень,накоторомзидается«всёвеличественноезданиеегоучения»[10],–

это«освобождениедушичеловекаотпосмертногонаказаниязанеправильныйвыборвземномсуществовании»[11].

Онобозначилвнутренниеэнергии,питающиедушу.

«Перваяэнергия–мысли,илимышления,–

оцениваетвещисточкизренияихистинностииложности.ЕеобозначилвименахБессмертныхСвятых:Ахура-Мазда(ВластелинМысли),Спента-Манью(СвятойДух)иВоху-

Мана (Добрый Помысел). Мысльвучении Заратуштры не только дает имя вещи, но и творит саму вещь.

Вторая энергия – интуиция, – это восприятие через бессознательное. Она помогает постигать явления, происхождение которых неясно, смутно, плохо объяснимо. Интуиция связана с мышлением, как под одной частьюйсберга надводной. В доктрине Заратуштры интуиция соединена с Мыслью и Божьим Промыслом.

Третья энергия души – чувство, определяющее, измеряющее человеческие отношения, приемлемые или неприемлемые для человека. Эта душевная энергия обозначена Заратуштрой священным именем Арта-Вахишта (Наилучшее Суждение, Здоровое Суждение, Правосудие, Правда).

Четвертая энергия души – ощущение, позволяющее принимать вещи так, как они существуют сами по себе в действительности. Эту энергию Заратуштра обозначил двумя священными именами: Спента-Армайти (Святая Покорность) и Хшатра-Варья (Желанное Господство, Владычество, Власть).

Поскольку источник зла, согласно Заратуштре, помещен в глубинах человеческой психики и подвластен свободной личной воле, Гаты часто обращаются к проблеме нравственного выбора» [12].

Зороастризм возник на голом месте. Древние иранцы чтили священных животных – корову, собаку, петуха. У них существовал культ духов умерших предков, а также огня. Иранцы чтили духов света и добра –

азуров. Злым духам считались *дэвы*. Богов, которых они поклонялись, было множество. Наряду с божествами культа (Огонь, Воды, Хаома и Гэуш-Урван («Душабыка»)) существовали и «природные» боги. Это были боги неба и земли, которых иранцы называли соответственно Асмани Зам, бог солнца и луны – Хвари Мах, два божества ветра – Ватаи Вайуит. д. [13].

Особо надо сказать о нравственно-этических представлениях древних иранцев. Всех людей они делили на *ашаван* – «праведных», то есть придерживающихся *аша* – закона и порядка всего существующего, и *другван* – «приверженцев зла», или *друг* – лжи, искажения истины.

Отсюда придание огромного значения святости данного человеком слова, или клятвы. Человек, который не держал слова, но отрицал это, подвергался испытанию или *водой* (если речь шла о данной клятве), или *огнем* (если касалось договора). В первом случае обвиняемый должен был погрузиться подводу, держась за него и стоящего рядом человека. Погружаясь, он должен был произнести соответствующую молитву. В этот момент стреляли из лука, и быстрый бегун бросался вслед за стрелой. Если бегун возвращался к стреле до того, как обвиняемый погибал подводой, значит бог клятвы щадил его и оправдывал. Если же несчастный умирал, значит, он был виновен. Испытания огнем заключалось в том, что обвиняемый должен был пробежать по узкому проходу между двумя пылающими поленицами. Если он оставался жив, значит, бог договора провозгласил его невиновным. Вогненных хордалих использовалась расплавленная медь, которую выливали на обнаженную грудь обвиняемого [14].

Вот почему главным в учении Зороастра стала идея *зависимости мирового порядка и торжества справедливости в мировой борьбе добра и зла от свободного выбора человека, его активного участия в этой борьбе на стороне добра*.

Основы *зороастризма* зафиксированы в древнейшей священной книге зороастрийцев – *Авесте*. Последователи зороастризма считали, что она – священное откровение верховного божества Ахура-Мазды, которое Зороастр передал своим ученикам. Поэтому *зороастризм* относят к религиям откровения.

Но *зороастризм*, безусловно, и одна из *первых развитых религий*, и здесь сужена лица переходом от магической к этической религии.

Человек самоопределяет себя в жизни. Только от его жизненной позиции зависит его судьба. Он должен постоянно совершенствоваться и не жалеть сил в борьбе со злом. Он обязан быть доброжелательным, умеренным в помыслах и желаниях, уметь управлять своими страстями.

*«Пусть в этом мире послушание победит непослушание,
Пусть мир победит раздор,
Пусть щедрость победит скупость,
Пусть любовь победит презрение,
Пусть правдивое слово победит лживое слово,
Пусть правда победит ложь».*

(Авеста, Ясна 60.5)

*«Тя являются будущими спасителями народов,
Которые с помощью Доброго Разума сражаются со своими идеями,
Чтобы вершить суд, который ты признал, о Мудрый, справедливым».*

Ибо они были созданы как враг и гнева».

(Авеста, Ясна 48.12)

Для этого надо очиститься не только духом, но и физически. Потому и исключительными были требования личной гигиены, которой зороастрийцы придавали ритуальное значение. Отсюда и особый обряд захоронения: так как труп покойника –

это символ нечистоты, то он не может соприкасаться с чистыми стихиями (землей, водой, огнем). Группы не хоронили, а переносили в специально отстроенные башни и оставляли на склеивание хищным грифам, а кости умершего бросали в яму над колодезцем, вырытого под башней и облицованного камнем (в Индии и сегодня есть такие «кл адбища», где трупы оставляют на склеивание грифам). Нечистыми считались больные, а также женщины после родов и во время менструации. Они обязаны были проходить особый ритуал очищения.

В обрядах очищения главную роль играл огонь. Вообще, все ритуалы, совершаемые в честь Ахура-Мазды, совершались в храмах, а не в открытых площадках с пением, вином и обязательно огнем. Отсюда и еще одно название сторонников зороастризма – *огнепоклонники*.

Именно зороастризм привнес идею *орака* как светоносной сферы, существующей помимо Земли и Неба. Сохранилась легенда о том, как Ахура-Мазда изгнали зраю или шил бессмертия первого человека по имени Йима, когда тот, нарушив запрет, стал употреблять в пищу мясо священных быков. С этого якобы и началась борьба добра и зла. Концепция трех падений человека встречается здесь впервые, но позже она получила широкое распространение во многих религиях.

Впервые здесь получило свое оформление и учение о конце мира, «страшном суде», а также пришествии *мессии* – спасителя, который должен явиться для установления «царства божьего». Таким спасителем было объявлено, естественно, сам Зороастр. Последователям Ахура-Мазды обещалось после смерти блаженство, а пособникам зла грозил муками, страшным судом, который будет терзать Ахура-Мазда в конце мира, расплавленным металлом.

*«И порочно человека, и праведника,
Итого, в ком хорошее соседствует дурным,
По справедливости рассудит Судья,
Учтя законы, чтобы уютны были».*

(Авеста, Ясна 33.1)

По одной версии, пророк предсказал, что конец света наступит при жизни современного поколения, по другой, – через три тысячи лет, когда праведники будут спасены *саошьянтом* – воплощением Зороастра.

Следовательно, зороастризм – это пророческая, эсхатологически ориентированная религия.

Таким образом, вероучение зороастризма можно свести к следующей краткой формуле, предложенной Ю.В. Тихоновым: «человеческая жизнь определяется мировой справедливостью (Арта) и/или всемирным законом причинности (Зерван), а также борьбой добра (асуры) и зла (Ахура-Маздой) или зла (дэвы) и добра (Ангро-Майнью), потому человек должен стремиться быть достойным (Аша) того, чтобы после окончания борьбы добра и зла получить все, что есть в жизни приятного (парадиз), или по крайней мере избежать всего, что в ней есть неприятного» [15].

Несмотря на то, что зороастризм был древнейшей религией, он сумел продержаться в Южном Казахстане вплоть до прихода туда ислама.

Но наибольшее распространение на всей территории Казахстана получили шаманизм (его модернизированные формы дошли до наших дней).

Шаманизм –

это вера в возможность особых людей (*шаманов*) быть посредниками между человеком и духами, способность предсказывать будущее, узнавать, что делается в отдаленных пунктах, лечить от болезней, вызывать изменения в природе, провожать умерших в подземный мир и т.д.

Шаманы – это древние профессиональные служители культа.

Слово «шаманизм» –

производное от слова «шаман», которое пришло в русский язык из языка эвенков и означает «иступленный», пришедший в крайнюю степень нервного возбуждения. Из русского языка слово «шаман» перешло в многие языки мира. В качестве синонима слову «шаманизм» иногда употребляется слово «шаманство».

У многих народов, в разных языках, есть свои названия для шаманов, к примеру, казахи их называют «баксы».

Сам же обряд, совершаемый шаманами, в научной литературе называется «*камланием*» (от тюркского слова «кам» – «шаман»). Это крайняя форма экстаза.

Вряд ли кто из нас видел живого шамана –

человека, убежденного, что они избраны духами, чтобы служить им с их помощью защищать от бед соплеменников

Новспомнимфильмыиликниги,закроемнанесколькоминутглазаипредставимсебетакуюкартину:

полутемнаяюрта,внеивыступленнойпляскемечетсячеловеквпричудливойодежде.Онбьетколотушкойобольшойбубен,призываядухов.Еголицоизмождено,глазакрыты.Вотударыстановят-сявсечащеисильнее,вотонувертываетсяотневидимоговрага.Вотонпадаетбезчувств.

Потомшаманрасскажетсидящимвюртахлюдямосвоейвстречесдухами.

Когдавозниклошаманство?

Некоторыеархеологисчитают,чтоотдельныенаходкиуказываютнауществованиешамановещевкаменномвеке(ихследывиднывкультурепаалеолита).

Носвоеоформлениекакосновной,центральныйкультшаманствополучилонесколькопозже,когдаегииплеменастанализаниматьсяохотойискотоводством.

Вотдаленномпрошломшаманство,очевидно,былоизвестносемнародамЗемли.

Скореевсегошаманскийкультсложилсясамостоятельноураннихгруппплемен,подобномногимявлениямкультуры,которыедолжныбылинекогдавозникнутьповсеместно,ибоэтоготребовалиусловияжизнилюдей(например,жилище,одежда,украшения,орудиятрудаиохоты,знания,основанныенанаблюденияхзаокружающейсредойит.д.)

Также,видимо,обстоялоделоисшаманством.Главныидеи,лежащиевосновешаманства,просты:

естьдухи,болеемогущественные,чемлюди;ихнадоублажать;уотдельныхлюдейэтополучаетсялучше,значит,духипредпочитаютиметьделосними.

Такпоявляетсяшаман–посредникмеждулюдьмиидухами.

Весьматрудноперечислитьвсеобязанностишамана:

ониспрашивалубоговидуховблагополучияиздоровья,плодородиялюдьмиживотным,удачногопромысла,хорошейпогоды;

-призывалдуховнапомощьприкаких-либонесчастиях;

-охраняясоплеменниковприжизни,онпослеихсмертикакбысопровождалихдушивзагроб-ныймир;

-егоделомбылораспознаватьпричиныболезнииизлечиватьбольных;

онмогузнаутьдухов,чтождетчеловекавбудущем,гденаходятсяпропавшиелюди,животные,вещи(шаманывбольшинствесвоембылиясновидящими).

Вообще,вкомпетенциюшаманавходиливсеслучаи,гдепредполагалосьвмешательствосверхъестественныхсил.

Шаманамимоглибытьнетолькомужчины,ноиженщины.

«Шаманствокакрелигиозно-общественноеявление,-пишетизвестныйисторикрелигийИ.А.Крывелев,-характеризуетсяследующимипризнаками:1)существуетопределеннаяобщественнаягруппа–шаманы,специальностьюифункциейкоторыхявляетсяпосредничествомеждулюдьмиимиромсверхъестественныхсуществ–демонов;2)основнойформойдеятельностишаманаявляетсяяктегообщениясдемонами,имеющийцельюдобитьсяотнихрезультатов,благоприятныхдляклиентовшамана;3)камланиепредставляетсобойсвоеобразныйспектакльсединственнымактером–шаманом,исполняющимбольшуюречевуюивокальнуюпрограмму;4)входекамланияшаманобычноприходитвсостояниенервноговозбуждения,переходящеговсостояниеэкстаза;5)нередковкачествешамановвыступаютипатологическивозбудимыелюди,иногдадажепсихическибольные.Посколькукачествокритериядляопределениянормрелигииберетсяхарактерверований,тоопределяющимявляетсявопросотом,каковытеверования,которыележатвосновеперечисленныхособенностейшаманизма.

Этиверованиямогутбытьопределеныкакполидемонизм»[16].

Чтобыстатьшаманом,надоиметьвродупредкашамана.Ноэтогонедостаточно.

Чтобыбытьизбраннымвшаманы,надоещеизаболеть«шаманскойболезнью»,т.е.совершатьтакиепоступки,которыевобщем-тосвидетельствовалибыо«потерерассудка».Воткакобэтомпишет,ссылаясьнарассказодногоизшаманов,исследовательшаманизма,этнографисторикВ.Н.Басилов:

-Приемникавыбираютсамидухи–

покровители.Ониявляютсяизбранныкуспредложениемстатьшаманом.Обычнодухиполучаютотказ,ноониу

порствуют, принуждают, угрожают смертью, наказывают. В конце концов духи добиваются своего и вновь появляется служитель-шаман. Так, в общих чертах, представляли себе шаманское избрание многие народы.

Избрание сопровождалось особой «шаманской болезнью». Проявления ее были самыми разными, но всегда человек выглядел потерявшим рассудок. Он совершал непонятные поступки, мог долго мучиться в одиночестве, а иногда бежал из дома и скитался где-то в лесу. «Временами в зимние ночи незаметно от своих выходил голый и сидел на дереве. С рассветом сторожил, не желая, чтобы узнали природные, ложился в свою постель», – рассказывает якутский шаман. Кроме того, в течение ряда дней человек лежал без сил, ощущая ужасные боли. Ему чудилось, что духи преследуют и терзают его. Эта мучительная болезнь, предшествующая началу шаманской деятельности, нередко объяснялась упрямотою избранника: ведь он сопротивляется призыванию, и духам ничего не остается, как послать на него болезнь. Но это – позднее объяснение, появившееся тогда, когда истинная причина шаманских страданий начала забываться. Что же это за причины? Почему духи подвергают избранника изощренным пыткам? А без мучений просто нельзя обидеть духи должны убить, разрезать на кусочки, сварить в суп будущего шамана, чтобы переделать, «пересотворить» его и воскресить уже новым человеком, стоящим уже выше простых смертных [17].

Все шаманы страдают видениями.

В наши дни шаманство сохраняется в основном в пережиточных формах. У некоторых народов шаманов уже нет.

В Казахстане и Средней Азии шаманство уже давно воспринимается как часть ислама и в этом одна из причин его живучести.

Вот как описывает свой визит к 80-летней казахской шаманке Балбике-баксы (Южный Казахстан) исследователь К. Байбосынов. Она рассказала, что лечит пациентов, и граянакобызе, и призывает мусульманских святых и духов – пери (пари). Иногда откладывает кобыз и берет нож. Перечисляет имена святых, касается ножом тела больного. «Боясь ножа, джинны убегают». Есть другой способ удалит зловредных джиннов: зарезать рядом с больным живую курицу и сразу же отнести ее на «святое» место. Кровь – лакомство духов. Они собираются как кровавленная курица и вместе с ней уходят от больного. Балбике делает так же и с больными куколками. Если куколочки обнесены вокруг головы больного, а затем завернуть в кусок материи и положить на «святом» месте, вместе с ними останутся и духи, причинившие болезнь. Притяжелом заболевании надо делить «зикир» (зикр): вместе с шаманкой участницы обряда выкрикивают имена Аллаха и фразы типа «Нет Бога, кроме Аллаха» [18].

В заключение следует особо подчеркнуть роль суфизма в принятии казахами ислама, которая состоялась в том, что суфии сумели, с учетом социально-экономических и политических реалий того времени, как бы объединить доисламские верования казахов с основными догматами суннитского толка в исламе.

1 Орынбеков М. Р. Верования древнего Казахстана. – Алматы, 1997. – С. 3-4.

2 Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах. – Т. 2. – М.: Сов. Энци., 1988. – С. 500.

3 Там же. – Т. 2. – С. 500.

4 Цит. по: Клаиторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – С. 150.

5 Там же. – С. 150.

6 Аюпов Н. Г. Религиозная система древних тюрков. – Алматы, 1998. – С. 97-98.

7 Аюпов Н. Г. Религиозная система древних тюрков. – С. 110-111.

8 Аюпов Н. Г. Вопрос о тенгрианстве. – Вестник КазГУ. –

Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – №3(16). – С. 64-65.

9 Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли, в 3-х томах. – Т. 2. – Л., 1979. – С. 5; Касабек А., Касабек С. Искание истины. – Алматы, 1998. – С. 49.

10 Заратустра. Учение о гня. Гатымолитвы. – М.: Эксмо, 2010. – С. 10.

11 Там же. – С. 10-11.

12 Заратустра. Учение о гня. Гатымолитвы. – С. 10.

13 Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах. – Т. 1. – С. 460-461.

14 Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М., 1988. – С. 16.

15 Тихонравов Ю. В. Религии мира. – М., 1996. – С. 177.

16 Крывелев И. А. История религий. Очерки в двух томах. – Т. 1. – М., 1975. – С. 47.

17 Басилов В. Н. Избранники духов. – С. 53.

Түйін

Профессор А.И. Артемьевтің мақаласында Қазақстандағы исламға дейінгі діндер: тәңіршілдік, митраизм, несториандық, монофизиттік, зороастризм және шамандыққа қысқаша талдау жасалады. Қазақтардың исламға дейінгі сенімдерін сунниттік бағыттағы ислам догмаларымен «біріктірудегі» сопылардың роліне ерекше көңіл бөленеді.

Тірек сөздер: көптірлілік, діндер, мәдениеттің көп нұсқалығы, дүниетанымдық бағдарлар, мифология, құдайлар пентеоны, жаратушы, адам, дінбұзарлық, жақсылық пен жамандықтың әлемдік күресі және т.б.

Summary

A brief analysis of pre-Islamic religions in Kazakhstan (Tengrism, Mithraism, Nestorianism, Monophysitism, Zoroastrianism, hamanism) is given in the article of Prof.Artemyev. Also the author highlights the role of Sufis in the "unification" of pre-Islamic beliefs with the basic tenets of the Kazakhs Sunni Islam.

Keywords: variety, religions, diversity of culture, world outlook orientations, mythology, pantheon of gods, creator, person, heresy, world fight of the good and evil, etc.

УДК:008+1+316.4](=14/9)

БАТЫС ЖӘНЕ ШЫҒЫСАДАМДАРЫНЫҢ МЕНТАЛИТЕТТЕРІНІҢ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Ж.А. Қабаева – ф.ғ.д., Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры, Абай атындағы ҚазҰПУ

Берілген мақала Батыспен Шығыс мәдениеттерінің айырмашылықтары, екі түрлі болмыс бастамаларының бірінің доминиранты Батыста – рационалдық (аполондық), Шығыста – иррационалдық (дионисийстік) болып табылатын батыс және шығыс адамның менталитеттерінің айырмашылықтарын ең байланысты екендігін көрсету-ге бағытталған.

Тірек сөздер: Батыс, Шығыс, гуманитарлық, рационалдық, иррационалдық, интеллектуалдық, дионисийлік және аполлондық бастамалар, менталитет, мәдениет, гармония

Түрлі бағыттағы қандай да бір бифуркация нүктесінен Еуропа мен Шығыстағы ғылымның да, философиялық ойдың да дамуы болып өтті. Бұны, жалпылай алғанда, болмыстың дионисийлік және аполлондық бастамаларының жүзеге асырылуы деп санауға болады.

«Аполлондық және дионисийлік» философиялық ұғымдарын 1872 жылы Ф. Ницше болмыстың екі бастамасын сипаттау үшін енгізген болатын. «Аполлондық – жарық, рационалды бастама, дионисийлік – қараңғы, экстатикалық – құмарлықты бейберекетсіз, оргиялық – иррационалды» [1, 346.] – деп түсініктеме берілген. Аполлондық – бұл рационалдық интеллектуалды бастама. Бүкіл Еуропалық өркениеттің мағынасы – болмыстың аполлондық бастамасының мәнін ашудеуге болады. Ол – мәдениетте, философияда, ғылымда, техникада жеткен жетістіктердің аполлондық бастаманың мәнін жүзеге асырылуы деп қарастыруға болады. Даму векторының осындай бағыты қазіргі біздің қоғамымыздың қалыптасуына алып келді. Егер даму аполлондық бастаманың жүзеге асырылуы бағытымен жүрмесе, мүлдем бөлек, дамудың басқа бағытындағы қоғамға иеленередік.

Адамзат дамуының бифуркация «нүктесі» деп желгі гректердің антикалық қоғамын санауға болады. Сол қоғамда «гректереркінадамдареді, сондықтан да олар объектіні, оның субъектіге қатынасын алғашқы болып ұғынды» [2, 866.]. Гегель айтуы бойынша, батыс қоғамындағы таным субъектісі мен объектін нақты аяқтату – жаңа концептінің пайда болуы. Бұлай аяқтатушы қоғамында болмады: дана адам сол өзінің бағыт құрметті орында қала берді, ал батыста субъект мен объект аяқтатылды. Оны былай түсінуге болады: шығыста дана объект пен субъект аяқтатылмаған түрінде қала берді. Ал батыс қоғамында субъект пен объект жеке-жеке қарастырылып, өз жолдарымен дами алды. Бұлайша аяқтату абыз, дана данигеруге келді. Осындай жағдай, әрине, шығыс және батыс менталитеттерінің айырмашылықтарының мінездемелерін сипаттайды.

Дәстүрлі шығыс және батыс менталитетін Д. Судзуки өзінің «Шығыс және батыс» лекциясында керемет сипаттайды: «Өз дәстүрін сәйкес, батыстың ой талдауға бейім, көреген, дифференциалды, индуктивті, индивидуалды, интеллектуалды, объективті, ғылыми, концептуалды, жүйелі: ол жалпылаушы, заңды, ұйымдастырушы, билікке ұмтылушы, өзін нақтылаушы, өз еркін басқаларға тануға бейім және т.б. Оған қарама-қайшы шығыс ойын синтезге бейім, біріктіруші, көреген емес, дедуктивті, жүйелен-

беген, догмалы, индуктивті, субъективті, рухани индивидуалистік, және әлеуметтік, топтық т.б.» [3, 166.].

Сонымен, Батыс және Шығыс азаманының ойлау типінің салыстыра отырып, Судзукиолардың айырмашылығын анық көрсетеді.

Батыс және шығыс менталитеттерінің осы анықтамалары келесі түсінікті қалыптастырды: болмыстың аполлондық бастамасының негізгі сипаттамасы – «рационалды», ал дионистілік сипаттамасы – «иррационалды». Дионистілік бастама дара рационалдылық, әрине, бар, бірақ ол негізгі компонент ретінде қарастырылмайды, компоненттердің бірі ретінде ғана қарастырылады.

Жалпылай айтсақ, еуропалық қоғамда жоғары дамыған нәрселер аполлондық бастамаға тиісті. Тарихи тұрғыдан солай болуы керек: адамзат тарихында таным процесінің зінтану маңызды лауболды, осы бағытта ғана прогреске жетуге үлкен мүмкіндіктер туылды. Еуропалық мәдениеттес солай болды.

Аполлондық бастама дара рационалды қойлауға және рационалды танымға, ал дионистілік бастама иррационалды сипаттамасына акцент жасалып, олардың позитивті ракурста қарастырылуы керек.

«Батыс мәдениетінің негізіндегі бар – олар: «тұлға» және «машина» [3, 156.], -

дейді Судзуки. Бұл идеялар өндірістің табыстылығы, техника мен технологияның қарқынды дамуын, қоғамның саяси құрылымын шарттады.

Аполлондық бастама адам рухының әрекетінің кез-

келген саласындағы классиканың қайнар көзі болып табылады. Классикалық дегенде әмбебап нәрсені бейнелейміз. Аполлондық бастамаға тән саналы-рационалды логикалық өнiмi ғылыми-техникалық прогреснің жетістігі ретінде көрініс тауып отыр.

Философтар

дың таным процесінің игерілуіне басқа процестердің игерілуіне уәдді болады. Шындықты теориялық тұрғыда игерілуінің негізіне айналған аполлондық бастаманың дамуы –

жаңашыл, революциялық нәрсе болды. Бұл жайған революция емес, адамзат дамуының ұлы революциясы еді.

Адам қоғамының дамуының бұл пунктіне әрқашанда тоқтала кету, әртүрлі көзқарастар тұрғысынан жан-жақты, терең ойласты-

рып зерттеу маңызды. Дәл сонда болашақ аумтылғандың потенциалды күші, прогресті туындайтын күш оғырланған. Егер тереңірек ойласаң, осы маңызды этап – генезисті зерттей отырып, тағы да көпте-

ген нәрсені қайта ұғынуға –

мәнін ашуға да болады. Философияның ғылымның тарихында осындай ұмтылыс байқалады.

Таным өрісінің өзін математикалық-

жаратылыстану, гуманитарлық, техникалық өрістерден тұрады. Ойдың осы өрістерді бөліп тұрған қоршауларға шалынуы тағы бар. Қазіргі даму процесі осы өрістердің бірінен біріне өтуді жеңілдететіндей жағдайда. Осығандей ізерттеушілер, соның ішінде философ-

тарда, басқаларға «жол салудан» гөрі тек өз өрістерінің деумен әлек болды. Пәнаралық өзара байланыс-

тар әзіргемеханикалық – тұрпайы, икемсіз формада. Аполлондық бастаманың дамуы шығыс пен салыстырғанда батыс менталитетінде бақымырақ болғандықтан, осы тұрғыда еуропадамзатының табыстылығы туралы айта кетуге керек. Табыстылық пен қоса «Еуропа құлдырауы» (Шпенглер) деген ой тағы да бар.

Болмыстың аполлондық және дионистілік бастамасы туралы айтқанда, бұлекеуі адам табиғатын атын құбы-

лыс деп те қарастыруға болады. Адам табиғатындағы дионистілік бастама өзінің көрініс табуын талап етеді. Адам рухының бұл бұзықтығы адам жанымен-адамдық «Меннің» эмоция, инстинктер, бей-

санадан тұратын жағымен байланысты. Бұл жерде дионистілік бастама позитивті мағынада қарастыры-

лып отыр. Дионистілік бастама әрқашанда шын жолдарыңізді етіріп, түрлі формаларда көрініс тауып отырған, бірақ ол белгілі бір дәрежеде аполлондық бастаманың қарқынды дамуымен ығыстырылды.

Дамудың ірі тарихи кезеңдерінде, өзінің зерттеу өрісінің ерудің белгілі бір мезетінде бұлекі бастама ортақ нәрсеге тоғысып, бір-бірі толықтырату сәтін ескеру керек. Егер кең, глобалды сипаттағы категориялармен немесе образды түрде бейнелер болсақ, рухани қасиеттерін деруханилық және интеллектуал-

ды жанның бірлігі қарастырылады. Бұл үйлесу, адам табиғатындағы рухани, интеллектуалдық пен жанның үйле-

суі сияқты синхронды түрде өтеді. Ж. Делез және Гваттари «Жан – ақыл-парасат емес, ақыл-парасат –

жанның құштарлығы емес. Бұл мағынада ақыл-

парасат инстинкт, әдет немесе табиғат деп аталады.

Адам табиғаты –

ғылымның шынайы объектісі» [4, 216.]. Ақыл-

парасат жалпы, тоталды түрде жанға «сай келетін» ракурста «жұмыс істейді». Жалпы алғанда, ақыл-

парасат жанның тартылыс сферасында «әрекет етеді». Делездің бұл тезисі өте қызықты және тереңірек ашуды талап етеді. Жуық арада «құштарлық психологиясы конституциялан-

ған субъект философиясына айналады. Рационализм дәлосындай философияны жоғалтты» [4, 166.]. Өзі үшінне қызықты кенін түсіну орынды, сыртқын әр сенің «адамилануы» жүріп отырады, олішкін әрсе-мен сәйкестілікте болуы керек. Адамның жандүниесінесөйкесосыәлемде жақсару процесі жүруі керек, сондаға набұләлемадамүшініңғайлы болатүседі. Жапон философы Д. Судзуки «Дзен-буддизм жайлы лекцияларында»: «Ең алдымен психология, содан кейін ғана логика менталдау» [3, 386.] деген. Бұл түсінік адамның табиғи өзінділігінен шығады. Психология жанға қатысты нәрселерге, адам табиғатындағы дионисийлік бастамаларға жақын. Ал, логика менталдау – адам бойындағы аполлондық бастамаға тән. Жан мен ақыл-парасаттың өзара қатынасындағы біріншілік, бағыттаушы күш жанға тән. Рухани-жанмағынасынанықтау тек философиялық бағытпен шектелмеуі керек. Бұндай тақырыптар «ғылыми және ғылыми емес», «философиялық және философиялық емес» және т.с.с. білімдердің бірлігінде тереңірек ашылады.

«Оған (Шығысқа) – көлік бейнелілік ұнамайды, ол көліктің құлына айналғысы келмейді» – деп, Д. Судзуки жазды. Жұмысқа деген махаббат шығысқа тән сипат. Азияның басқа халқымен қытайлықтардың өмірді сүйетіндігінің және оны басқан әрсеге қолжеткізу әдісіне айналдырғысы келмейтіндігінің басты себебі – олардың өмірі басқаша арнаға ауысар еді. Олар еңбекті сүйеді, бірақ тандашындықты айтқанда еңбек басқан әрсеге қолжеткізуді білдіреді. Жұмыс барысында олар еңбектің жүру процесімен марапатталады және оны аяқтауға асықпайды» [3, 13-146.].

Мұндай шығыс адамының өмірге, еңбек жүрісіне деген қатынасын сандық, механикаландырылған, интеллектуалдыны қабылдауы, яғни барлығы рационалды қемес басымдылыққа жататынының, түсіндіріледі. Шығыс адамының ділінің негізінде үндестіктің түптік рухы жатыр. “Eventoday, - дейді Х. Накамура – there is a strong tendency in the Japanese social structure... This tendency is deeply rooted in the people and has led to their stressing of human relations, especially the spirit of harmony or concord” [5, 2476.]. (Бүгінгі таңдада Жапонның қоғамдық құрылымында үдеріс бар. Бұл үдеріс адамдар мен терең тамырласып жатыр, олар адамдарды адами қатынасқа әкелді, әсіресе үйлесіммен келісімнің рухына итуға болады). Шығыс адамының табиғатқа, қасындағы адамдарға, қауымға қатынасында үндестік бар.

Бәрін кең контексте ұғыну маңызды. Бар нәрсе өзіне қарамақарсы немесе оппозициялы нәрсемен бірге тіршілік кетеді. Жағымды мен жағымсызды; дұрыспен қатені; бақытты мен бақытсызды; ақылды мен ақымақты; жаспен кәріні және т.б. – бірге қарастыруы керек. Оларды бір біріне қарсы қою емес, олардың бірдей дәрежедегі өзара қатыстылығында, бірлесетіндігі кетуге құқылы ретінде қарастыру. Бұның қызықтығы – олардың бірлікте қарастырылатындығында. Бірлік – олардың бар екендігінде, тіршілік ететіндігінде. Олар осынысымен де құнды. Сондықтан да, бұл бірлік пен санасуы керек. Бұлай екі бастамаға да қатысты.

Бұл мағынада, үлкен адамгершілік бүкіл ғылымилықты, бүкіл философиялықты, бүкіл техникалықты қамтуы керек. Бүкіл кеңістіктік – уақыттық нәрселер үлкен адамдық қарамағында болуы керек. Барлық нәрсе адамилыққа ұмтылады, сондықтан да ағылым, философия салаларына қатысты нәрсенің барлығы және саяси, әлеуметтік қарекеттердің барлығы – адамдық, адамгершілік сәулесімен жарықтандырылуы керек. Адамдардың осыны терең ұғынуына философтар, гуманитарлық ғылымдар өкілдері көмектесуі тиіс. Аполлондық және дионисийлік болмыс бастамаларымен бағыт және Шығыс қатынастарына қатыстылардың қарастырылуы қатар жүреді. Ығыстырылған дионисийлік бастаманың позитивті жаңа көзқарасты тұрғыдан қайта қарастыру тенденциясының күшеюі осыған байланысты. XX ғасыр техникаға асырылды, ал XXІ ғасыр гуманитарлық асырылуы керек.

Сонымен, бұл жұмыста ақыл-парасат және антиинтеллектуалдықтың өзара қатынасында мутенденцияларына шолу жасалып, антиинтеллектуалды қатысты гумандылықтың басым болуы қажет екенін көрсетуі ге ұмтылыстар жасалды.

1 *Философский энциклопедический словарь.* - М., 1989.

2 *Гваттери Ф., Делез Ж. Что такое философия?* - М., 1998.

3 *Фромм Э., Судзуки Д., Р. Де Мартино. Дзен – буддизм и психоанализ.* – М., 1997.

4 *Делез Ж. Эмпиризм субъективности: опыт человеческой природы.* - М., 2001.

5 *Nakamura H. History of Japanese Thought 592–1868 (Japanese Philosophy before Western culture entered Japan).* – London, New York, Bahrain, 2002.

В данной статье сделана попытка показать, что различие культур Запада и Востока обусловлено, наряду с другими, различием менталитета западного и восточного человека, зависящего от доминанты одного из двух начал бытия: в западном – рационального (аполлоновского), в восточном – иррационального (дионисийского).

Ключевые слова: Запад, Восток, гуманистическое, рационалистическое, иррациональное, интеллектуальное, дионисийское и аполлоновское начала, менталитет, культура, гармония

Summary

This article attempts to show that the difference in cultures of East and West due to, among others, the difference in the mentality of Western and Eastern dependent person's dominance of one of the two principles of life: in the west - the rational (Apollonian), in the east - the irrational (Dionysian).

Keywords: West, East, humanist, rationalist, irrational, intellectual, Dionysian and Apollonian beginning, the mentality, culture, harmony

УДК94(574).075.2

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТОРГОВОГО И ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ВСЕМИРЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В 80-Е ГОДЫ XIX ВЕКА

Ф.М. Султанова – к.и.н., доцент кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ имени Абая

В данной статье нами предпринята попытка рассмотреть особенности развития торгового и промышленного предпринимательства в Семиреченской области.

На развитие торговли в регионе оказывали существенное влияние различные факторы, как социально-экономического, демографического, так и политического характера.

По мере развития края постепенно стал развиваться промышленное производство. Промышленная обработка продуктов земледелия и скотоводства из-за недостатка капиталов, знаний и предпринимателей, находилось в Семиреченской области в зачаточном состоянии.

Ключевые слова: торговля, промышленность, предпринимательство, натуральное хозяйство, купцы, мануфактура, завод, импорт, кризис

В условиях современной развитой рыночной экономики весьма актуальна как тема собственности, так и анализ основных форм предпринимательской деятельности в Казахстане. Развитие национальной экономики страны зависит от ряда факторов, среди которых определенное место занимает развитие предпринимательства.

В этой связи большое значение имеет научный анализ развития предпринимательства в дореволюционном Казахстане, позволяющий использовать исторический опыт для решения сложных современных социально-экономических проблем.

В данной статье нами предпринята попытка рассмотреть особенности развития торгового и промышленного предпринимательства в Семиреченской области. Выбор данного региона обусловлен тем, что уникальное географическое положение региона и общая граница с Китаем (что обусловило тесное взаимодействие с этой державой) придали специфические особенности развитию торговли и промышленности по сравнению с другими областями Казахстана. Особое значение в развитии экономики региона играла торговля, в первую очередь с Китаем. Мы располагаем полными данными об внешней торговле в Семиречье за 1881-1883 годы вследствие отсутствия таможенной службы в области. Кроме того, на большей части территории и немалое количество пропускных пунктов, никаких средств для регистрации ввоза и вывоза товаров.

На развитие торговли в регионе оказывали существенное влияние различные факторы, как социально-экономического, демографического, так и политического характера. Так, по сравнению с 1881 г. вывоз товаров в Кульджу в 1885 г. повысился за счет увеличения населения в Илийской области и относительно спокойной ситуации. И наоборот, вывоз товаров в Тарбагатайскую область снизился из-за передвижения войска населения из Манасаи Шихов Кульджу, а также вследствие обязательного обращения буржуйских денег (тицзы), выпущенных местным начальством, которые не пользовались большим спросом у населения. Торговое значение Чугучака уменьшилось, так как товары и торговцы направлялись в Дорбулджини Шихо, минуя этот город. Торговые обороты в Кашгарии увеличились из-за установления в торговле благоприятного положения и поощрения торговли со стороны китайских властей.

Представляет большой интерес номенклатура и объем предлагаемых товаров. Так, мануфактурных товаров было вывезено в Илийскую область на сумму 709460 р. 80 к., в Кашгарию – на 57488 р.; скота в Кульджу – на 383686 р., в Кашгарию –

на 149236р.; железных металлических изделий, стеариновых свечей, спичек, меду, воску, вина, дабы, чаю, мехо впрочих было завезено в Кульджу на 841144р. За исключением скота остальной вывоз в Китай на сумму около 200000р. состоял из продукции русской промышленности [1].

Таким образом, импорт в Западный Китай состоял главным образом из мануфактурных и других изделий русской промышленности, а также скота.

В свою очередь, из Западного Китая ввозили в пределы Семиреченской области товаров на сумму 72892р. 40к. изя мбового серебра на сумму 1197688р.; из Кашгарии товаров на 472975р. 80к. и серебра в ямбах на 230770р. В целом из Китая было завезено товаров и серебра на сумму 1974326р. 20к. [2].

После серебра главным местом импорта из Китая занимала даба (хлопчатобумажная ткань), ее привезено было (исключительно из Кашгарии) на сумму около 320000р., тогда как остальных товаров (овчины, шерсти, в олоса, кошмы, ковров, халатов, китайской посуды и прочих) – на сумму 101000р. [3].

Таким образом, ввоз из Китая состоял в основном изя мбового серебра и дабы. Полученное из Западного Китая серебро большей частью отправлялось в Кяхту, где им рас считывались за чай. Кяхтинский чай пользовался большим спросом у местного населения.

Кяхтинского байхового и кирпичного чая, освобожденного от пошлины и предназначенного для Средней Азии было привезено всего 43911 пудов 21 фунт на сумму до 1600000р. [4]. В конце 80-х годов в торговле чаем отмечалось большее оживление, чем в предыдущие годы, при этом преобладала продажа наличных денег, а не кредит. Часть этого чая вывозилась в Кульджу.

Местное население практически не занималось торговым предпринимательством. Так, торговля в Тарбагатайском округе находилась в руках русских, татар, сартов. Русские купцы вели торговлю в основном в Илийской области, в то время как в Восточном Туркестане торговлей занимались исключительно сарты (преимущественно Кашгарские), которые закупали русские товары на Ирбитской и Нижегородской ярмарках, а дабы завозили из Кашгарии [5].

Внутренняя торговля в области, в городах и сельских поселениях находилась преимущественно в руках русских и торговцев, австепи, в южной части области, среди торговцев преобладали сарты и татары, в северной части – татары, казахи и частично сарты. Торговля в степи имела характер обмена скотом на ситец, халаты и другие необходимые для местного населения товары. Более дешевых хлопчатобумажных изделий русских фабрик все больше вытесняли кашгарские и среднеазиатские ткани (дабы), что отрицательно сказывалось на развитии ремесленного производства в этих регионах.

На торговлю в Семиреченской области в 80-е годы повлиял общий экономический кризис в России, осложненный в степи падением скотавладельцев в 1878-1880гг. Несмотря на постепенное восстановление поголовья скота, цены на него оставались низкими (стоимость барана от 80к. до 3р., лошади – от 8р. в зависимости от возраста). Несмотря на это, спрос на скот оставался низким из-за ослабленного сбыта на Сыр-Дарью и в Сибирь [6].

Помимо торговли в крае постепенно стала развиваться промышленное производство. Промышленная обработка продуктов земледелия и скотоводства из-за недостатка капиталов, знаний и предпринимателей, находилось в Семиреченской области в зачаточном состоянии. Кроме мукомольных мельниц продукты земледелия обрабатывались лишь на винокуренных и пивоваренных заводах и маслобойнях. Существующие винокуренные заводы были сосредоточены в руках владельца Тургенского завода – казалинского купца Иванова, который арендовал все заводы, в Верном, Талгаре и Лепсинске. Кроме 3 существующих пивоваренных заводов было построено еще 3 вг. Капал, Караколи и Джаркент. Маслобойных заводов кустарного характера насчитывалось 44. Продукты скотоводства обрабатывались на 25 кожевенных заводах, сало-на 4 мыловарнях [7], которые носили старинный характер. Кочевники и таранчи самостоятельно выделывали значительное количество кожи и овчины для собственного потребления. Но большая часть выделанной кожи ввозилась из Сибири и внутренних губерний России. Значительная часть населения Семиречья даже все лах все больше стала приобретать заводскую обувь.

В городе Верном имелся 1 лесопильный завод с объемом производства 13000р. Кроме того, в Верненском уезде имелась еще одна лесопильня с объемом производства 3000р. Развернувшееся в Семиреченской области строительство постоянно требовало все большего количества строительных материалов, поэтому 4 кирпичным заводам вг. Верном прибавился еще 1 завод вг. Джаркенте. Но кирпич производился плохого качества, в связи с этим по распоряжению генерал-губернатора купцу Зенкову было выдано ссуда в 1884г. в 4000р. с обязательством производства пресованного и опрятного кирпича. Дела этого завода все же не процветали из-

зандостаточного сбыта кирпича, который отличался хорошим качеством, но дороговизною. Определенно развитие получила пищевая промышленность. В 1885 г. в регионе было выварено 35 пудов сыра хорошего качества, который сразу был распродан на месте, а часть вывезена в г. Верный и другие города края по цене 20-25 р. за пуд.

Таким образом, в конце XIX в. Семиреченская область все больше втягивалась в общероссийский рынок, в развитии капиталистических отношений благодаря деятельности, в первую очередь, российских купцов и предпринимателей. Развитию предпринимательской деятельности в Семиреченской области так же способствовало и открытие границы с Китаем. Шел процесс разложения традиционного натурального хозяйства казахов, но, тем не менее, сами кочевники крайне медленно вовлекались в предпринимательскую деятельность.

1 *Обзор Семиреченской области за 1882-1883 гг. - Верный, 1883. - С. 199.*

2 *Там же.*

3 *Касымбаев Ж. К. Казахстан-Китай: караванная торговля XIX-нач. XX вв. - Алматы, 1996. - С. 119.*

4 *Обзор Семиреченской области за 1885 г. - Верный, 1885. - С. 23.*

5 *Касымбаев Ж. К. Указ. соч. - С. 71.*

6 *ЦГА РК. Ф. 698. Оп. 14. Д. 418. Л. 12.*

7 *ЦГА РК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 420. С. 1-12.*

Түйін

Мақалада Жетісу өңіріндегі сауда және өнеркәсіптегі кәсіпкерліктің даму ерекшеліктерін қарастыруға талпыныс жасалды.

Бұл аймақта сауданың дамуына әртүрлі, соның ішінде әлеуметтік-экономикалық, демографиялық және саяси сипаты бар факторлар елеулі әсер етті.

Өлкеде саудадан басқа өндіріс өнеркәсібі де бірте-бірте дами бастады.

Жетісу өңірінде капиталдың, білімнің және кәсіпкерлердің жетіспеуінен егіншілік пен мал шаруашылығының өнімдерін өнеркәсіптік өңдеу енді қалыптаса басталған күйінде қалды.

Түйін сөздер: сауда, өнеркәсіп, кәсіпкерлік, натуралды шаруашылық, көпестер, мануфактура, зауыт, импорт, дағдарыс

Summary

In this article we made an attempt to consider features of development of trade and industrial business in Semirechensky area.

Various factors, as social and economic, demographic, and political character had essential impact on development of trade in the region.

Besides trade in the region industrial production gradually began to develop. Industrial processing of products of agriculture and cattle breeding because of a lack of the capitals, knowledge and businessmen, was in Semirechensky area in embryo.

Keywords: trade, industry, business, subsistence economy, merchants, manufactory, plant, import, crisis

УДК:821.512.122.0

«ОРАҚТІЛДІ, ОТАУЫЗДЫ» БАҚТЫБАЙ ЖОЛБАРЫСҰЛЫНЫҢ АҚЫНДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Г.Х.Халидуллин – т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің

Саясаттану және әлеуметтік пәндер кафедрасының профессоры,

Ә.Қ.Қоспағарова, Л.Ә.Аманқұлова – Абай атындағы ҚазҰПУ-

нің Саясаттану және әлеуметтік пәндер кафедрасының Мәдениеттану мамандығының магистранттары

Мақалада әдебиеттің бейнесін көрсеткен орақтілді, отауызды Бақтыбай ақынның өлеңдері мен толғауларынан сыр шертіледі. Сонымен қатар, ақынның айтыс өнеріндегі қолданатын мәдениет шешендігінақыл сөздер мен көмкеріледі. Оның ақылдылығы мен данышпандылығы әрбір айтыстарда сөз тапқырлық шешендігі мен халыққа көріне білді. Ақын өз заманының дәлдігі мен шешендігі, айтыс қарақшы және өнер мәдениетіне үлесін қосқан талантиесі.

Кілттік сөздер: өнер, көңіл, поэзия, жыр, дастан, әңгіме, айтыс, қиял, ойлау, шығарма, көркем, мәнер

Әдебиеттің көркемдік қырларын, бейнелілік мазмұнын тануда А. Байтұрсыновтың пікірінің орны ерекше де мекпіз: «Сөз өнері – адам санасының үш негізінетіреді. 1. Ақылға; 2. Қиялға; 3. Көңілге. Ақылісі – ондауығ нін әрселердің жайынұғу, тану, ақылғасалып ойлау, қиялісі – меңзеу, яғни ойдағын әрселерді белгілі нәрселердің түрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеп суреттеп ойлану, көңілісі – тую, талдау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауынан дағана, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түйінтүйгенше айтуға жарау» [1, 266.].

Ақынның қаруы-тіл. Күллі құбылыстар құпиясы мен олардың сабақтастығына ийтіп берілетін күш- поэзия десек, ал поэзия тілі- образды қуатпен бейнелі суреттің, сұлуырғақ пен төгілмелі ұқсастың негізі [2, 136].

Б. Жолбарысұлы өлеңдеріндегі, толғауларындағы, дастандары мен айттыстарындағы көркем деуіш құралдарын, бейнелі сөздер мен сөз тіркестерін, поэзиялық шығарманың көркемдік жүйесін қалыптастыруда айрықша орынға ие болатын өлең құрылысының ерекшеліктерін қамти отыра әдеби-көркемдік талдаулар жүргізбекпіз. Нақыл өлеңдер-ақындардың философиялық ойшылдық терендіктерін таныта-тынасат ерең мағыналы шығармалар.

Жалпы естіртудің соңы әркез жұбатуға, көңілайтуға ұласады. Қазаны естіртіп отырып, адамды сабыр-ғашақыртудың өзіндет абиғидүние болса керек. Бірақ бұдан естірту мен көңілайтуды бір жанрлық түрgetoғыстыруға әбден болмайды. Өйткені, екі жанрдың атқаратын қызметтері әртүрлі. Естірту қазаны хабар-лап құлақтандырса, көңілайтуда атайытп тұрғандай қайғылы адамды жұбатады, қайғысын бірге бөліседі, сабырғашақырып, тоқтамайтады.

М. Әуезов жоқтаудың ішкі-сыртқы табиғатын жан-жақты зерттей келе: «Жоқтауда өлген кісі жоқталады. Өлген әйелдің, апа-қарындасының немесе шешесінің бір жылға дейін ғни асы берілгенге дейін жоқтауы еңарғызаманнан сақталып келген. Жоқтаушылар күніне екі рет: күншығарда, күнбатырда өлген адамның жоқтауына ұйытып жырлауға тиіс. Жыр өлген адамның бабалқасиеттерін дәріптейді. Үйішінің қайғысын, өлімнің ауырлығына ийтіптегіледі» деп жоқтаудың ішкі мазмұнына шат түседі [3, 389б.]. «Жалпы айта өтуіміз керек, жоқтау-әдет-ғұрып, тұрмыс-салт жырларына жататын өтө көне жанр. «Табаны мұздан таймаған» мұз балақын-Бақтыбайдың хас шебері болған» деп О. Исмаилов бағалағанын да қайынның «Дос-жардың бата, дұғасы», «Екеуеді қайының», «Атамыз-адам пайғамбар» атты өлеңдері дүниеде нозған жақсы адамдардың жақын жандарының, асылана, жанжары, ұл-қыздарының өтініштері мен шығарылғанға ұқсайды. Бақтыбай ақынның ерекшелігі десол олшығарған жоқтау олғам-дарындағы ойлары бекем, жанға жағымды, жылағанға медет, қайғырғанға қуат берерлік. Кейтұстарына қылға да, өсиетке де жақын. Жаратушы жаратқанды аузына алып бастайтын жоқтау ортасында:

*Жыламай адам тұрама,
Аңдүние пенделік,
Расулымыз өткен соң,
Біздер қайтып көнбелік, -дей келіп;
Жарамайды тірлікте,
Пақырды байдан кем көріп.
Асыраған бір Алла
Баршасына жем беріп* [4, 56б.].

66-

жолдан тұратын бұл шығармадан дүние паркын таразылай отырып, Алланың сөзін өтө қамтам жасайтын пенде ақынның орынды сөздеріне құламыз.

«Ағуз-зи-

биллэсөздің анасы, Бісміллэсөздің сарасы», «Атамыз Адам пайғамдар» деп басталатын жоқтауларынан діннің ақжолын қоғамның даму көзіне айналындыруды адам бойындағы бабалқасиеттерді дәріптеуді мұрат етті.

Бақтыбай Жолбарысұлы өлеңдерінің көбі адам өмірінің мәні, дүние белестері, жақсы мен жаман, тектілік пен өксіздік, адалдық пен залымдық, достық пен қастық сынды адам бойында кездесетін кері қарқасиеттерді салыстыра жырлау ақын поэзиясының ойшылдық-дүниетаным терендіктерін толық бейнелейтін шығармаларына қылдар, мақалдарда кездеседі. Мақал-мәтелдердің, шешендік сөздердің ақсөздерге көп мағыналар сыйғызатын шымыр, жинақын ұсқалы сапалары осы ақынды қәдебиеттегі нақыл өлең-сөздер жанры арқылы жаңашат үлеген қалпы мен танылады.

Тақырып арқауында халықты тәлім-тәрбиә мәселелерін толық қамтыған нақыл өлеңдер-халық әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің, шешендік тұрақты тіркестердің дәстүріндегі туындылар Бақтыбай Жолбарысұлы шығармашылығында айқын көрніс алады.

Аталысөз аузымда:

*«Мыңасқанға біртосқан»,
«Ақтаған тарытаусылар»,*

Ашындырсаолелді,
Ақпанкөзіалайып,
Жұмылардаашылар[4,456].

Мақал-мәтелқайзамандапаөзияныңүйренер, тағлымалармектебіболды. Оныңүстіне, мақал-мәтелдіңөзгешеұйқасы, поэзияғажақындығы, оныментуыстығы, әсіресе теренмазмұндылығыпоэзияүшінқашандаөнегелік, тәрбиелікмаңызынжоймай, әрдайымүлкенөнерөрісінеқарайтартыпбаулыпотырды. Б. Жолбарысұлының«Алдырғаналбырт», Сыйғы–сый, сыраға–бал», [4, 188б.] «Мыңасқанғабіртосқан», «Сырты-бүтін, іші–түтін»[4, 124б.] т.б.

Мақал-мәтелдетүйінделгентүбірлі, кесекойдыбеткеұстау негізгі құралесебіндепайдалану, өз пікірінсоныңнегізінде тартыпбаяндауқазақакындарыныңкөбіне дерлік тән көркемдік тәсіл, шығармашылықпеніскадамы Бақтыбай шығармашылығына да қатысты. Мысалы: «Ақтаған тарытаусылар», «Ханұрса, бірқайранытгер», бұлайшамақалдауқазақ ауыз әдебиетінде көне дәстүрден келе жатқан құбылыс. Оның себебі, шығу тегіні баста әдебиеттің, поэзияның өнегелік, тағылымдық мақсат-мұраттарына байланыс-ты болса керек. Бақтыбай халықтың мақал-мәтел негізінде өзі талантын қанаттандыра отырып, саналуан саналы дасалмақты туындылар жасады.

Жақсы аттан жысылса,
Жаманның қанартабасы-ай!
Жақсы менен жаманның
Жермен көктей арасы-ай!

Мақал-мәтелдер қай заманда паөзияның сусындар бұлағы, нәр алар арнасы. Оның себебі мақал-мәтелдер де замана бойы қалыптасқан ұғым түсінік жанды бейне десақталып отырғандығында болса керек.

Бақтыбай Мәйке қыз бен айтысында Мәйкені «Түрленген тотықұстай» деп тотықұсқа, «Аққудай желді күнгі аспаға өрлеп, толқытып шығарып түрәннен ырғақ» деген жолдарында аққу құсқа балайды. Бақтыбай өлең-толғауларында жиі кездесетін айшық таудың түрі–қайталау. Құбылысты, адам мінезін, қоғам болмысын т.б. жырғаарқау болған жайттарды салыстыра көрсетуде, бәлкі суреттеуде белгілі бір сөздер немесе сөз тіркестері қайталанып қолданылады. Сонымен бірге, әдетте, дидактикалық жанрларда ойдың қайталануы, ортақ бірідей ныжеткізүүшіне кінемесе бірнеше нәрсесалыстырыла көрсетіледі десек, осының негізінде сөздік қайталаулар жатады. Мәселен,

Дейді екен ұсталардан атқалады,
Дейді екен жазып кеткен хатқалады.
Дейді екен өлегенен соң қабірінде,
Саудырап сүйегің мен жаққалады [4, 54б.].

Бақтыбайдың бұл толағауынан үзіндіде «Дейді екен», «қалады» сөздері үш реттен қайталанады. Мұндай сөздік қайталаулардың жыр аулар поэзиясында жиі қолданысқа түсуі–толғаудың шешендік сөздерге жақындығы мендетүсіндіріледі. Сөз әсерін күшейте отырып, оқырманназарына ырықша аударғысы келген нәрсенің құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтаройды, құтырар сырды ұғымға мұқият сіңіретуі у. Бақтыбай Жолбарысұлы туындыларында терен ойлы, нақыл-ғибрат, қанатты сөздер мен фразалық тіркестердің көркемдік-эстетикалық тұрғыда алатын орны ерекше.

Есепсіз біткен мүліктің,
Ертекелер күткені.
Қайығанын геннің,
Бұраның дұрыс шөккені [4, 47б.].

Мағыналық сипатына орай тұтастай нақыл сөзге жатқызуға болады. Бір қарағанда, кейінгі үзіндідегі ойда алдыңғы шумақпен сарындасе кілді. Бірақ екеуінің де мағыналық тұжырымдарында моральдық-дидактикалық ерекшеліктері айқын аңғарылады. Бірінші мысалдағы: «Асабиіқтаулардың сулықелер бөктері» тәбиғат аясында өскен кез келген адам түсінігіне бөтен емес, екінші жолдағы «Өресітөме надамның, қиын келерек темі» адам қасиетінің өмір фактілеріндегі шынайы көрнісін берген.

Бақтыбай ақынның заманының от тілді орақауыздайытскерақынығана емес қоғамдағы келеңсіздіктерді шешуге, ханмен қарахалықтың арасын жарастырып әділдікті ұетіп көтерген шыншыл датурашылақын.

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 438б.
- 2 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 280б.
- 3 Әуезов М. 20т. ТШЖ. – Алматы: Жазушы, 1985. – 19т. – 448б.
- 4 Исмаилов О. Басылып жатқан қазынам... – Алматы: Комплекс, 2005. – 312б.

Резюме

В публикация освещена одной из акыну Бақтыбаю. Он широко мыслищій, талантливый импровизатор. В принявших айтысах он доказал свою остроту и провату в культуре и искусстве. Акын внес большой вклад в деле разви-

тии айтысного искусства казахского народа, а также рассматриваются художественные особенности ораторской речи Бактыбай Жолбарысулы.

Ключевые слова: искусство, настроение, поэзия, проза, эпос, рассказы, сказание, воображение, мысль, красота, интонация

Summary

This publication is illuminated by one of akyn Baktybai. It is widely thought talented improvisator. In taking aityses he proved his sharpness in art and culture. Akin has made a great contribution to the development of the Kazakh people and is considered art peculiarities of oratorical speech of Baktybai Zholdarsuly.

Keys words: art, mood, poetry, prose, epos, stories, saga, imagination, thought, beauty, intonation

ШЕТЕЛҒАЛЫМДАРЫНЫҢ МІНБЕСІ ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

УДК 34.341

AN INTRODUCTION TO THE MECHANISM OF EXTRATERRITORIAL JURISDICTION TO PROSECUTE VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS BY TRANSNATIONAL CORPORATIONS

Nicolás Zambrana-Tévar – LLM (LSE) PhD doctor, (Navarra) Assistant Professor, KIMEP University

The use of extraterritorial jurisdiction (prescriptive, judicial and enforcement) may be useful in order to enforce international human rights norms, *vis-à-vis* violations of such norms and principles by transnational corporations. Still, extraterritorial jurisdiction must be handled with care because of its legal, economic and political implications.

Keywords: Extraterritorial jurisdiction, transnational corporations, human rights

The death of several hundred workers in the textile factory at Dacca, Bangladesh, in 2013, necessarily poses again the question of the responsibility of multinational businesses, for the harm they cause – which is indeed big, in some cases – but also because of what they fail to do.

Delocalization of production, taking it from North America or Western Europe to developing countries, has ethical implications, for several reasons. In the first place, there are jobs lost in developed countries, although there are also jobs created elsewhere. In the second place, one must take into account that delocalization is made, sometimes, by relocating the factories, as well as other production equipment and facilities, outside the country of origin of that multinational, where the production has ceased or, on the contrary, is still under its business control.

Nevertheless, it is more and more common to make commercial arrangements with local providers who will manufacture the products, so they can afterwards be distributed under a US brand and the well known “Made in Thailand” sign. This second option may be much more convenient sometimes, insofar as it eliminates costs for the Western multinational without reducing (*de facto*) control over production.

The problem lies in the fact that the manufacturers, in this case from Bangladesh, were only bound by Bangladesh laws, which are much less protective of workers or the environment than, for instance, the laws of Canada, France or Germany. As it has been indicated above, the multinational that receives the products made in Asia, in order to resell them in the West, makes a killing: it has fewer costs because the Asian workers earn much less and have less social benefits and, in addition, it does not have to worry about annoying trade unions nor collective bargaining agreements because unions may not exist or may be gagged by the Government or by thugs hired by the company. Furthermore, collective bargaining agreements may be a luxury that some starving countries do not miss at all.

From a strictly legal point of view, this matter does not have, in principle, an easy solution: each country is sovereign for good and for bad and, if there is support for the proposition that a State can do whatever it wants with its natural resources, there should also be support for its right not to pass very generous labour laws. The countries of origin of the multinationals may impose duties on those corporations in order to force them to behave in a certain way in their international businesses but, beyond the fact that there is no such obligation, it is legally doubtful (the problem of extraterritoriality), those countries of origin are definitely willing to stay on good terms with companies from which they obtain a big part of their budgetary income by means of taxes and which, who knows, may also fund their election campaigns. On the other hand, international organisations, such as the ILO, can denounce the breach of multilateral conventions for the protection of workers, but not much more.

The problem of the extraterritorial application of Western countries’ domestic laws in order to regulate their own multinationals and their activities abroad has been given much attention lately. It may be said that there are three types of extraterritorial jurisdiction: (i) the power of a State to enact laws which regulate conduct or property located in the territory of another State (extraterritorial jurisdiction to prescribe); (ii) the power of ordinary domestic courts to adjudicate disputes located in the territory

ry of another State (extraterritorial jurisdiction to adjudicate); and, finally, (iii) the power of a State to deploy the activities of its organs in the territory of another State (extraterritorial jurisdiction to enforce).

Extraterritorial jurisdiction and international crimes

In accordance with international conventions, States have the obligation to deploy their jurisdiction to prescribe and to adjudicate in relation to the crimes of genocide, war crimes, crimes against humanity, torture and forced disappearance, wherever they are committed and whatever the nationality of the offender, insofar as those indicted for such crimes are to be found within their territory. However, those international treaties which foresee the aforementioned jurisdiction obligations when drafted with legal entities in mind. Therefore, it would not be reasonable to deduce from those treaties an international obligation, e.g. for those States where a company is incorporated, to prosecute that company, for instance, for complicity in any of the above mentioned crimes, as it may be the case when a company provides military or paramilitary forces with the equipment, with which they commit acts contrary to those international norms.

On the other hand, not every State has introduced or accepted the concept of corporate criminal liability, which reinforces the above mentioned conclusion. Nevertheless, the study of such international criminal norms can indeed lead to the possibility – not the obligation – that States prosecute legal entities that have a relevant link with those very States.

Furthermore, the principle of international cooperation in the repression of certain crimes also authorizes the cooperation of the State of origin of the legal entity in order to punish criminal offenses carried out in the territory of a second State, where the legal entity operates. Nevertheless, it is also possible to think of coercive measures that may be forced by the State where the legal entity carries out its activities, like the closure of facilities and the freezing of assets that the legal entity may have there. However, for any other kind of coercive measures it will always be necessary to engage the cooperation or support of the State of origin of the legal entity, although such cooperation can be very problematic, for the same reasons indicated above: not every legal system can punish a legal entity for a criminal offense or not for every kind of criminal offense.

International crimes, such as those to which reference has previously been made, are a special case. Beyond them, according to Prof. De Schutter, there is no general obligation of States, according to International Human Rights Law, to make use of its extraterritorial jurisdiction, with a view to contributing to the protection and promotion of all human rights internationally recognised. It is nonetheless true that a State may incur international responsibility for violations of human rights by a corporation owned or managed by the State (Government companies or “public” companies) and whose activities can be attributed to the State in accordance with the Law of State Responsibility.

Furthermore, a State may also incur international responsibility for its omissions. Therefore, the State of origin of a transnational corporation may have to answer for the harm done by such corporation if it had not been diligent enough to prevent human rights violations of a company over which it may have been able to exert an effective control. Still, it cannot be said that a general international norm has already crystallized which forces States to control legal entities beyond its territory.

Extraterritorial jurisdiction and economic and social rights

Notwithstanding the above, in other areas of the law, such as economic and social rights, it can indeed be said that there is a growing acknowledgement of the interdependence of States, which would lead to an obligation that all States act jointly *vis à vis* collective problems of the international community. For that reason, the international obligation to cooperate is becoming stronger.

In much the same way, in international law scholarship there is a strong tendency to impose upon States an international obligation to try to influence a situation taking place beyond their borders, to the extent that such influence can effectively be exerted. There are scholars who understand that the basis for such an obligation of developed States – the obligation to try to positively influence economic development – is the wide protection granted by International law to investors who come from those countries, as it is evidenced by the growing number of claims filed by investors against States where the investment has been made, before the ICSID, as well as before other international tribunals and bodies.

Nevertheless, even if such a duty to cooperate really exists, which may be the basis of the duty, or at least of the authorization that the States of origin of transnational corporations need to regulate the activities of those corporations abroad, such regulations may not be well received by the States where the transnational corporation operates (host State), because the latter may understand that they limit their own capacity to run domestic affairs or because such regulations evidence a lack of trust in those countries' ability to tackle with their own means the problem of human rights violations.

A State may also be entitled to influence the activities which take place beyond its borders, by means of extraterritorial norms, firstly, when such activities have a substantial, direct and foreseeable effect on its territory (e.g. the effects doctrine in competition/anti-trust law). In the second place, the nationality of the perpetrator of the regulated activity (principle of active nationality) or of the victim (principle of passive nationality) may be the basis which allows the use of extraterritorial jurisdiction norms. In the third place, a State may exert its jurisdiction concerning persons, property or acts which take place abroad and which constitute a threat for the most important interests of the State. In the fourth place, certain crimes which are perceived as especially harmful by all States can be prosecuted by any State; this is the universal jurisdiction principle, which is shown, for instance, in the pros

ecution of piracy.

The exercise of extraterritorial jurisdiction on the basis of the active nationality principle would be particularly justified in the case of those transnational corporations which have the nationality of the regulating State (i.e. the State of origin of the company), especially in the case of human rights violations. The reason behind this statement is the fact that, traditionally, nationals are not extradited and, for that reason, the State of the nationality of the perpetrators should regulate and prosecute the activities carried out abroad, out of solidarity with the State where the harmful event has occurred. Furthermore, the State of origin of the multinational should not allow corporations of its own nationality to do abroad what they are not allowed to do in its own territory.

In all cases, the exercise of the principle of extraterritoriality is subject to the principle of reasonableness. That is to say, an extraterritorial norm, even if it has satisfied one of the criteria which authorize it, could only be enacted or enforced if it effects a reasonable and proportional. In much the same way, the exercise of extraterritorial jurisdiction would also be authorized when the State of origin of the transnational corporation is not just trying to protect its own interests, but international cooperation interests, like the interest to protect human rights, even in the absence of a clear link between the perpetrator of the human rights violation, the victim and the State that exerts extraterritorial jurisdiction.

This way, whenever a State exerts its extraterritorial jurisdiction to protect human rights, it cannot be said that a State violates the International law principle of not interfering in the internal affairs of other States, because the prohibition of interfering in the internal affairs of other States concerns issues in which the State where the transnational corporation operates can freely exert its sovereignty, which is not the case in the sphere of human rights, where the sovereignty of States is limited by International law in general.

Common criteria to determine the nationality of a legal entity, which is the first step toward exercising extraterritorial jurisdiction over it, are the place of incorporation, the main place of business or the place of central administration. The control criterion is more problematic. Under this criterion, a subsidiary may have the nationality of the parent company, on the basis of the control that the parent exerts over the subsidiary. Finally, in no case will a State be entitled to exert its jurisdiction over a corporation on the basis that its shareholders have the nationality of that State although, nowadays, there are many Bilateral Investment Treaties which protect investors which have a specific nationality, even if they have incorporated a subsidiary in the State where the investment has been made.

The criterion of the place of incorporation also presents some difficulties to be applied. Such criterion contributes to legal certainty for its foreseeability. Nonetheless, the links of the legal entity with the place of incorporation may be very weak and may not indicate the true centre of activities of the company. Furthermore, there may be States which grant the nationality to legal entities in accordance with this rule for taxation purposes, without really worrying about regulating them conveniently.

Extraterritorial jurisdiction and groups of companies

The most troublesome difficulty is, nevertheless, that of the attribution of responsibility within a group of companies. When a legal entity decides to go international by means of the establishment of a branch without legal personality, in another State, the acts of such branch – or, to be more precise, the acts of the persons who work in it – are attributed directly to the legal entity, which is incorporated in another country. If, on the other hand, a subsidiary is incorporated, or when the links between the first legal entities and the second one are contractual in nature, the issue of attribution is more complicated.

Beside the possibility of imposing obligations and sanctions on the parent company for the acts of its subsidiaries, direct obligations on the foreign subsidiaries may also be imposed, if their assets are within reach of the State of origin. However, this possibility may be perceived like a threat to the sovereignty of the State where such subsidiaries are incorporated.

Several avenues exist, in order to overcome these problems. The first one is the piercing of the corporate veil doctrine, which consists of an examination of the factual relationship (i.e. economic relationship) between the parent company and the subsidiary, which can lead to realising that such relationship resembles more the relationship between a principal and its agent, in such a way that the acts of the agent are attributed to the principal. This mechanism may be justified with the argument that the corporate structure has been abused, so that the parent has unduly hidden itself behind the façade of the subsidiary.

Two conditions seem to be necessary, in order to apply the piercing of the corporate veil doctrine. On the one hand, the parent company must have the power to decisively influence the behaviour of the subsidiary and must have used that power in the decision-making process that led to the harmful events. This mechanism has the disadvantage that it may discourage the parent company to exert a close supervision over the subsidiary because, the more control it exerts, the more possibilities there will be to consider that the corporate veil is artificial and can be lifted.

The second way to overcome the problems of attribution of responsibility within a group of companies would be to consider that the interconnectedness among the members of the group is so great that there is a presumption that any act committed by the subsidiary is an act committed by the parent company. Finally, there may be a direct responsibility of the parent company for the omission of the duty of diligence in the control of the acts of its subsidiaries.

It is legitimate to pose the question whether the mechanism of attribution of responsibility to the parent company for the ac-

ts of those subsidiaries which are closely controlled by their parents could not be applied, by analogy, to cases where there is a contractual relationship between the legal entity incorporated in the State of origin and the legal entity or individuals situated in the State where the events that needs sanctioning take place (e.g. distributor–manufacturer), in such a way that the contractual relationship would hide the true control of the “parent company”.

This solution may be reached if the acts of the contractual partners were statutorily attributed to the transnational company where there was such a relationship of dependency between that company and its partner that it should be presumed that the company knew or should have known the acts of the partner and that it should have acted to prevent them. In the same way, indirectly, a legal obligation of vigilance could be imposed upon the transnational corporation to watch its contractual partners in third countries.

Finally, as it has already been mentioned, it is possible that the State where the human rights violation takes place may consider that the exercise of extraterritorial jurisdiction by the State of origin of the corporation violates its sovereignty or implies a nillegitimate intervention in its internal affairs. Furthermore, it may be the case that several States want to regulate the same situation or the same corporation.

In order to avoid such conflicts, the State which is willing to exercise its extraterritorial jurisdiction should abstain from doing it unless there is a clear basis for such jurisdiction: the effects doctrine, the active or passive personality principle, the protection principle or the universal jurisdiction principle. Furthermore, the exercise of this kind of jurisdiction must be reasonable and proportional. In the cases of criminal extraterritorial jurisdiction, there is a need to apply the principle of *non bis in dema* and the need that the harmful acts are categorised as offenses in both countries: the one which exerts its jurisdiction and the one where the act is carried out.

Another mechanism would be not to apply the extraterritorial norms when the corporation which is targeted by such legislation would be breaching the legislation of the State where it carries out its activities. Furthermore, the State which is willing to apply its extraterritorial jurisdiction (State of origin) may first hold consultations with the State where the corporation operates (host State).

Conclusion: transnational corporations as enforcers of human rights

Notwithstanding the above mentioned extraterritorial mechanisms, it may also be said that the ones which can do more, in the eyes of many, are the corporations themselves: the ones which buy the products from the manufacturers located in developing countries. These companies – European, American, Canadian, etc – may condition their commercial deals with the manufacturers to the fulfilment by the latter of the minimum standards of behaviour which are represented by human rights, or they could refuse to buy products from a manufacturer which harasses its workers, the indigenous population of the place where it operates or the environment that surrounds them.

Western companies are on the defensive and usually claim, among other issues: that they do in fact call the attention of the manufacturer towards issues that need improvement, but that the last word – legally – lies with the manufacturers; that there are so many codes of conduct put forward by NGOs and international organisations that they do not longer know which one they should follow; or that they do not understand why they should be the ones who fund, for instance, external audits in order to check the fulfilment of human rights.

Why should they be the ones? The answer is so easy that it may sound silly: because they can, because they are the best place to do it, because with great power comes great responsibility. The social function of private property does not only imply that the Government may expropriate a chunk of our land in order to build a highway. It also implies that everyone, individuals and corporations, must use their property for the good of society, starting with that which we need for ourselves and our families, given the fact that they are also members of society and that solidarity is hierarchical: I must first achieve my own sustenance, then my family's, then my neighbours', etc.

There is a tendency to think that, in the relationships among the different social entities (individuals, corporations...) the only form of justice that must prevail is commutative justice – I give you something because you give me something –, but that distributive justice is a matter for the State and that the only way we have to collaborate with a fair society is by paying taxes: the more, the better. This is a forgery of justice because we must all care about others, to the extent we can and, yes, in a globalized world, Bangladesh and its hundreds of recently deceased workers are part of our society and we are responsible for them, to a certain extent. Furthermore, Western companies which benefit from their efforts and work more directly with them have more responsibility than those who, for instance, only buy the products that they manufactured.

Түйін

Экстерриториалды юрисдикцияны пайдалану адам құқықтары саласында халықаралық нормаларды сақтауды қамтамасыз етудің пайдалы құқықтық механизм болуы мүмкін, сонымен бірге, керісінше сол нормалар мен қағидаларды бұзу барысында, мысалы трансұлттық корпорациялар тарапынан, қолданылуы да мүмкін. Сондықтан, экстерриториалды юрисдикция болуы мүмкін құқықтық, экономикалық және саяси салдарларына байланысты аса мұқият қарастыруды қажет ететін тақырып болып табылады.

Тірек сөздер: экстерриториалды юрисдикция, трансұлттық корпорациялар, адам құқықтары

Резюме

Использование экстерриториальной юрисдикции может быть полезным правовым механизмом в целях обеспечения соблюдения международных норм в области прав человека, и наоборот, использоваться в нарушение этих норм и принципов, например, транснациональными корпорациями. Тем не менее, экстерриториальная юрисдикция - тема, подход к которой должен быть подобран с особой осторожностью в свете её возможных правовых, экономических и политических последствий.

Ключевые слова: экстерриториальная юрисдикция, транснациональные корпорации, права человека

УДК2.348

ОТЛИНГВИСТИКИ К РЕЛИГИОВЕДЕНИЮ

Хенрик Хоффманн – заведующий кафедрой истории религии Института религиоведения Ягеллонского университета (г. Краков), д. филос. н., профессор

В данной статье Др. Хоффманн рассматривает динамику выделения религиоведения как самостоятельной науки. Центральное место в работе отведено установлению влияния лингвистики на формирование религиоведения, точнее взаимного отношения религии и языка. Также, в своей статье автор выделяет отдельные научные, сыгравшие определенную роль в развитии научной дисциплины религиоведения.

Ключевые слова: сакральное, лингвистика, библеистика, религиоведение, развитие религиоведческой науки, возникновение дисциплины религиоведения, религия и язык

Мы открываем во множестве культур различные проявления *sacrum*, а поэтому исследовать его возможно лишь с помощью многосторонних подходов. Таким образом, научные дисциплины изучают его в такой степени, в какой позволяют использовать в их рамках методы, техники и исследовательские средства. Однако, наиболее полным образом *sacrum* раскрывается в различных системах верований, называемых религиями, которые изучают во всех возможных аспектах проявления религиоведение [19, с. 14].

Религиоведение как отдельная наука возникло в западной Европе во второй половине XIX века в протестантских факультетах в эпоху доминирования направлений позитивизма и эволюционизма. Следует отметить, что эта дисциплина имела давнюю, уходящую своими корнями в античность, предысторию. Ведь религия во все времена на протяжении истории занимали преимущественно священники, а также путешественники, ученые и политики, исходя из различных соображений как практических, так и познавательных [12, с. 49]. Сторонниками отделения во второй половине XIX ст. религиоведения от теологии были самитеологи, особенно протестантские.

Возникновение науки о религиях как автономной способствовало развитию других гуманитарных наук – этнологии и археологии, а также лингвистики и библеистики. В этой статье я хочу рассмотреть влияние лингвистики на формирование религиоведения. «Философское» и «теологическое» происхождение религиоведения широко известно и описано, тогда как роль лингвистики уделяется значительно меньше внимания. Поэтому я попытаюсь показать, какое влияние оно оказало на сравнительную лингвистику и развивающаяся под ее сильным влиянием библеистика, на формирование нашей научной дисциплины. Отмечу, что не идет речь о факте влияния филологии или важной роли работы языковедов для понимания письменных памятников религии, но, прежде всего – взаимоотношения религии и языка. В теологии между послевоенного периода возрос интерес к проблематике языка, а именно текстовые исследования Святого Писания – библеистика и библейская герменевтика, потребности проповеднической и катехетической деятельности, а также миссионерской и связанная с этим необходимостью перевода священных книг на другие языки с разным лексикономпонятийным аппаратом [11, с. 189-190].

Важную роль сыграло для религиоведения направление исследований мифов, называемое «сравнительной мифологией» (*Comparative Mythology*). Оно зародилось в атмосфере романтизма, а его сторонники – среди них Ф. Кройцер, Й. Й. Геррес, Ф. Х. Баур, А. Кун (F. Creuzer, J. J. Goerres, F. Ch. Baur, A. Kuhn) – усматривали в мифах символическую форму передачи глубоких философских истин. Одной из их идей была так же интерпретация мифологии и символики первобытных народов как «иероглифическое» выражение Откровения [5, с. 8-21].

«Отцом» сравнительного религиоведения считается известный языковед (санскритолог) Фридрих Макс Мюллер. Она является автором статьи «Очерк компаративной мифологии» (*Essay on comparative Mythology*), опубликованной в «Оксфорд Эссейс» (*Oxford Essays*) в 1856 г. Эта работа стала значимой для формирования религиоведения

ения как автономной науки. Если дату ее выхода принять основополагающей для нашей дисциплины, то в этом году как раз исполняется близко 160 годовщина ее существования [12, с. 50-51]. Мюллер выразил *credo* новой дисциплины помощью утверждения: «кто знает одну [религию] тот не знает ни какой».

Важным этапом был цикл из четырех лекций, прочитанных Ф. М. Мюллером в 1870 г. Они vyšли во фрагментах в научно-журнале «Фрезерс Мезезин» (*Frazer's Magazin*), и изданных позднее в 1873 г. в виде отдельной работы «Введение в науку религии» (*Introduction to the Science of Religion*). В том же году в Кракове было опубликовано польский перевод этой книги, выполненный известным литературным деятелем педагогом Адольфом Дыгасинским под названием «Религия как предмет сравнительного знания» (*Religia jak przedmiot umiejętności porównawczej*). Последнее, по мнению известного исследователя польского религиоведения Зигмунта Понятовского, способствовало тому, что религиоведение «стало частью польского общественного мнения» [6, с. 67].

Мюллер был не только ученым, последовательным сторонником эмпирического и вместилищем сравнительного религиоведения, все же ограниченного в большой мере языковедческой компаративистикой, но также и основателем большого издательского дела. Он инициировал в 1879-1984 годах издание в 49 томах (включая отредактированный М. Винтерницом «Перечень», 1910 г.) первой критической антоло-

гии священных текстов «Священные книги Востока» (*The Sacred Books of the East*) при сотрудничестве многих выдающихся востоковедов и лингвистов. Это собрание открывало собственный перевод книг «Упанишад».

Ф. М. Мюллер был еще главным представителем очень известного направления религиоведческих исследований XIX ст. – так называемого натуралистического мифологизма (*Naturmythologie*). Его сторонники сводили религию к отдельным элементам природы, а богов считали персонификацией природных явлений. Это многогранное направление получило развитие во многих странах. Среди его сторонников были такие ученые как Г. Узерер, А. де Губернатис, Г. В. Кокс, А. Н. Афанасьев (H. Usener, A. de Gubernatis, G. W. Cox).

Следует также выделить ряд астралистической (*astralmythologische Schule*) и «натур-филологическую» школу [17, с. 202-253]. Сторонники «натур-филологической школы», как и сам Мюллер, признали, что ключом к познанию содержания мифов являются лингвистические исследования самих древних религиозных текстов, какими по отношению к индоевропейским народам признали «Веды». Они ученым этого направления отменили, что многочисленные ведийские божества имеют имена идентичные с названиями определенных элементов природы – *Сурия* – солнце, *Агни* – огонь, *Чандрама* – луна, *Джаус* – небо, *Ушас* – зоря, *Ваю* – ветер. Поэтому они посчитали, что «Веды» показывают религию как бы *in statu nascendi*. Божества в таком понимании являются не чем иным как гипостазированными названиями элементов природного мира (в основном астрономического). По мнению этих ученых, религия является результатом гипостазирования, а далее антропоморфизирования, наконец, деифицирования (*nomen = numen*), названий природных явлений. Поэтому Мюллер пришел к выводу, что мифология является «болезнью языка» [8, с. 23-56].

Стоит вспомнить, что ревностным глашатаям мысли Мюллера в Польшу был Ян Александр Карлович – всесторонний ученый, считающийся основателем польских религиоведческих исследований. Позднее он отошел от принципов натур-филологической школы к эволюционизму Э. Б. Тайлора, чью теорию анимизма активно распространял [6, с. 71-73].

Однако, следует подчеркнуть, что в направлении натур-мифологизма ошибочно принималось утверждение о происхождении религии и мифов – ведь религиозный миф уже предполагает существование какого-нибудь *sacrum* – и не верно стремилась редуцировать мифы к метеорологическим и астрономическим явлениям, в основном солнечным. Тем не менее, нужно отдать должное, что именно сторонники *Naturmythologie*, как эволюционисты, сломали монополизм профессиональных исследований религии.

Развитие лингвистики оказало так же влияние на зарождение бурных перемен в сфере библеистики в XIX в. Библистика в ее традиционном понимании является теологической наукой, хотя бывают неконфессиональные библеисты, но требует помимо теологической подготовки знания языковедческих знаний. Отцом современной библейской критики считают Дж. Астриюка, заметившего еще в 1773 г., что в определенных частях «Книги Бытия» и «Исхода» Бог называется Яхве, а в других Элохим. Это открытие позднее не переставало интриговать многих исследователей. Некоторые из них, например, А. Геддес, Й. С. Фатери В. Де Ветте (A. Geddes, J. S. Vater, W. de Wette) полагали, что «Пятикнижие» является собранием независимых фрагментов, а другие –

Х.Эвальд, Ф.Блек, Ф.Тух (H.Ewald, F.Bleek, F.Tuch) защищал тезис, что основная часть «Пятикнижия» возникла из основного источника, позднее дополненное. Эвальд включал в эту книгу также описание везтия Ханаана Ио или мипоэтому называл все «Шестикнижием» – *Heksateuch*.

Спустя столетие после Астрикасовой гипотезы выступил Х.Хапфельд, который помимо яхвистического источника (J) выделил двойной элохистический источник. Историческо-пророческую часть он назвал элохистический истоник (E), а часть правового характера – священническим кодексом (*Priester codex* – P). Год спустя Э.Рим (E.Riehm) выделил из «Пятикнижия» отдельную часть, так называемый девтеронимический источник (D). Гипотезу, на основе которой в «Пятикнижии» выделяли четыре главных источника – J, E, P, D, признавали Э.Реусс, А.Нюнен, К.Х.Графил, Велльхаузен (E.Reuss, A.Kuenen, K.H.Grafi L.Wellhausen). Именно имена Графа и, прежде всего, Велльхаузена дали название этой теории [16, с. 61-69].

Рамки нашей статьи не позволяют нам детальнее остановиться на описании многочисленных дальнейших особенностей и открытий исследований Ветхого Завета данного периода. Посему ограничимся лишь выделением того, что эти исследования, первоначально сосредоточенные на анализе литературной структуры «Пятикнижия» и его происхождения на основе теории Графа-Велльхаузена, были позднее распространены на другие ветхозаветные книги. Дальнейшее развитие исследований Ветхого Завета стало возможным благодаря преодолению ошибочных выводов вышеупомянутой теории. Особенная заслуга в этом плане принадлежит Х.Гункелю (H.Gunkel) [там же]. Этому способствовало также дальнейшее археологическое и лингвистическое открытия того времени.

Параллельно с изучением Ветхого Завета в XIX происходило много новых открытий также в исследовании Нового Завета. На религиозное особенно влияние произвел спор про «жизнь Иисуса». Еще в период просвещения Х.С.Раймарус (H.S.Reimarus) предпринял попытку реконструкции деяний и речей Иисуса. Анализировав тексты Нового Завета он пришел к выводу, что большая часть преданий про Иисуса является мистификацией его учеников, создавших легенду про него, в следствие проигрыша его политической акции. Поставленная Раймарусом проблема инициировала активную дискуссию во всем кругу библеистов XIX в. Споры разгорелись по поводу попыток воссоздания «жизни Иисуса», особенно после выступлений Д.Ф.Штраусса и Э.Ренана (D.F.Strauss, E.Renan).

Штраусс в своем главном труде «Критически пересмотренная жизнь Иисуса» (*Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*, 1835-1836), основываясь на гегелевской философии, стремился показать, что евангелии помимо исторических фактов содержат также много мифов, созданных людьми для успокоения собственных ожиданий и мечтаний [12, с. 31-38]. Еще больший интерес вызвала работа Э.Ренана «Жизнь Иисуса» (*Vie de Jésus*, 1863). Он также стремился подать биографию Иисуса, лишенную каких-либо сверхъестественных черт. В ней Иисус представлялся явобразом религиозного мечтателя, окружение которого наделило его мессианской чешью, что в результате и привело его к мученической смерти [10, с. 232-233].

Новаторские элементы содержал также труд Ф.Х.Баура (F.Chr.Baur). Мы выше упоминали его среди предшественников сравнительной мифологии. В библеистике он был творцом «тюрингенской школы». Баур не посвящая много внимания жизни Иисуса, но (согласно триадической схеме Гегеля: тезис – антитезис – синтез) выделил эволюции идей Нового Завета Петрову (тезис) и Павлову (антитезис) «тенденции». Синтезом этих двух тенденций они признали идею позднейшего христианства. Стоит припомнить, что стали известны как следствие тщательности цизма [7, Раздел IV].

Очень важным направлением новозаветных исследований стал «либерализм», развитый протестантскими теологами, в основном немецкими, под влиянием эволюционизма. Это направление называется «историческо-критической школой». «Теория двух источников», сформулированная его представителями, признавала зависимость евангелий от утраченного собрания «речей Иисуса» (*logia*) и от Ур-Маркуса и же Прото-Маркуса (Ur-Markus или, Proto-Markus) – предполагаемой первоначальной версии евангелия от Марка. Сторонники либерализма признали своим наибольшим достижением отделение «Иисуса истории» от «Христа веры». Главными представителями этого направления были: П.Вернле, А.фон Харнак, Б.Вайсс, В.Буссе, А.Юлихери, Х.Й.Хольтсманн (P.Wernle, A.von Harnack, B.Weiss, W.Bousset, A.Jülicher, H.J.Holtzmann) [10, с. 233-235].

Концепции либерализма были поданы остро и критично представителями направления под названием «эсхатологизм». Ученые, а именно Й.Вайсс, В.Вреде и А.Швайцер (J.Weiss, W.Wrede, A.Schweitzer) сосредоточивались прежде всего на мессианском содержании Нового Завета. Иисус был для них еврейским апокалиптиком, ожидающим быстрого конца мира и своей добровольной смерти у приближающимся приходом Царства Божьего [там же, с. 235-236]. На концепции «эсхатологизма» основывал-

сыяпредставителькатолическогомодернизмаА.Луази(А.Loisy).ВконцепервогодесятилетияXXв.разгорелась новая«борьбазаИисуса»,начатаясторонникаминаправления«мифологизма»,оспаривавшимиисторичностьХриста.Предвестниками«мифологистов»впериодпросвещениябылиШ-Ф.ДюпуииК-Ф.Вольней(Ch.-F.Dupuis,С.-F.Volney),авXIXст.сторонникитакназываемойголландскойшколы:А.Д.Ломан,С.Гоекстра,А.Пирсон,Г.Болландидругие(А.Д.Loman,S.Hoekstra,A.Pierson,G.Bolland).ЭтагруппаученыхподаваласомнениюаутентичностьвсехписанийНовогоЗаветаисчиталаИисусаХристаплодомфантазиипервыххристиан[1;10,с.236].Известнымсторонникомтеории«дохристианского»ИисусабылаамериканецВ.Б.Смит(W.B.Smith)ианглийскийлитературоведДж.М.Робертсон(J.M.Robertson)[14,т.2,с.463и476].Сильноевлияниевэтомспореоказалапанвавилонская(П.Дженсен—P.Jensen)иастралистическаятенденции(А.Древз—А.DrewsiА.Немоевский—А.Niemojewski)[14,т.2,с.463,475,486;17,с.28-29].

Эволюционистскиеидеивозникновениемолодойнауки:«историирелигии»(каквначале называлирелигиоведение)оказалисильноевлияниенаактивноеразвитиевконцеXIXв.библейскихисследований.Приразличныхтеологическихфакультетахисториюрелигии(*Religionsgeschichte*)вначале рассматриваликакисториюнеиудейско-христианскихрелигий.Идеютакогоизучениярелигиозныхявленийкакпрограммуперенялширокийкругпротестантскихбиблеистов,объединенныхвшколеисториирелигии(*religionsgeschichtlicheSchule*).

Главнойцельюсторонниковэтогонаправления—А.Айнхорна,В.Буссе,Х.Гункеля,К.Клемена,А.Бертолетаидругих(А.Eichhorn,W.Bousset,H.Gunkel,R.Reitzenstein,С.Clemen,A.Bertholet)было«очищение»содержанияНовогоиВетхогоЗаветовотчуждых—вавилонских,египетских,персидских,эллинстических,привнесенныхэлементов.Врезультатедействиярхеологическихифилологическихоткрытий,христианствоначалорассматриватьсякаксинкретическаярелигия.Поэтомуследовало включениеэвисторически-сравнительныеисследования.Такимобразом,всферерелигиоведениябылапреодоленатенденция,придававшаяхристианствуисключительныйхарактер.Сэтихпорпониманиеисравнительнойисториирелигиикакнауки,воторойвсе религииявляютсяравноправнымиисследователяскимисферами,сталообязательнымправиломдлявсехрелигиоведов[2;3;4,с.79-98].

Заслугой*religionsgeschichtlicheSchule*былопреодолениедоминирующейвто времябиблейстикее«литературнойкритики»ивведениеисследованиярелигиииудейскогоираннегохристианскогопринциповсравнительногорелигиоведения.Однако,особенноважноподчеркнутьещеодинфакт.Атмосфера,сформировавшаясявокругспоровсторонниковиантагонистовэтойшколы,стала своеобразной«отдушиной»длявключениявэтуполемику—ранеезарезервированнуюдлятеологов—многихлингвистоввостоковедов.Этовывеловсюдискуссионановыйуровень—появилисьнекоторыетенденциипоройкрайнегоредуцированияхристианствакультурамсоседнихнародов.Кпримеру,взависимостиотспециализациииконкретногоученогохристианствуприписывалосьвосновномвлияние,кромеэллинизма,иранской,египетской,ассиро-вавилонской(панвавилонизм),идажебуддистскойрелигий.Дальнейшееразвитиеэтихисследованийвпротестантскойибблейстикепроисходилоблагодарядостижениямшкол*Form-иRedaktionsgeschichte*.Вкатолическихбиблейскихисследованияхкачественноновыеизменениякатолические появилисьпослеIIВатиканскогособораподвлияниемпротестантскойибблейстики.Необходимоотметить,чтолингвистикаявляетсявспомогательнойдисциплинойтакжедлягерменевтики[15,с.135-144].

Нашейцельюбылонапомнитьозначимойролилингвистикивформированиинаукипрорелигииимира.Несомненно,этастатьянеисчерпываетцелостностивзаимосвязейлингвистикии религиоведения,необычайнотесныхпосейдень.Возможно,вближайшембудущемвозникнетноваянаучнаядисциплина—религиоведческаялингвистика.

1 BerghvanEysingaG.A.,vanden.DiehollaendischeradikaleKritikdesNeuenTestamentsihreGeschichteundBedeutungfuerdie ErkenntnisderEntstehungdesChristentums.Berlin,1912.

2 Clemen,C.ReligionsgeschichtlicheErklärungdesNeuenTestaments.Berlin—NewYork,1973.

3 Colpe,C.DiereligionsgeschichtlicheSchule.DarstellungundKritikihresBildesvomgnostischenErlösermythus.Göttingen,1961.

4 Czarnecki,Z.Szkołahistorycznawreligioznawstwieniemieckim.//Euhemer.PrzeglądReligioznawczy.1964.№3.С.79-98.

5 Dawson,C.Religiaikultura. Warszawa,1958.

6 Hoffmann,H.Dziejepolskichbadańreligioznawczych1873—1939. Warszawa,2004.

- 7 Kümmel, W.G. *Das Neue Testament, Geschichte der Erforschung seiner Probleme*. Freiburg–München, 1958.
- 8 Margul, T. *Stolat nauki o religii i wiata*. Warszawa, 1964.
- 9 Müller, M. *Religia jak przedmiot umiejtnosci porównawczej*. Kraków, 1873.
- 10 Poniatowski, Z. *Wprowadzenie w ewangelię*. Warszawa, 1971.
- 11 Poniatowski, Z. *Wstęp do religioznawstwa*. Warszawa, 1961.
- 12 Poniatowski, Z. *Religioznawstwo – staraczyna w dyscyplinie? // Nowe specjalności naukowe współczesnej. Materiały z posiedzenia konwersatorium naukoznawczego Polskiej Akademii Nauk / red. T. Kotarbiński. Wrocław, 1977. С. 49–85.*
- 13 Rosen, H. Dawid Fryderyk Strauss i geneza szkoty liberalnej w religioznawstwie // *Euhemer. Przegląd Religioznawczy*. 1957. № 1. С. 31–38.
- 14 Schweitzer, A. *Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. München–Hamburg, 1966. Ausg. 7. Bd. 1–2.
- 15 Simon, M. *The Religiousgeschichtliche Schule, Fifty Years Later* // *Religious Studies*. 1975. № 2. С. 135–144.
- 16 Tyloch, W. *Dzieje Ksiąg Starego Testamentu*. Warszawa, 1978.
- 17 Vries, J. de. *Forschungsgeschichte der Mythologie*. Freiburg–München, 1961.
- 18 Хоффманн, Х. *Звезды и Боги. Астрально-мифологическая школа в религиоведении*. Севастополь, 2003.
- 19 Хоффманн, Х. *О религии и религиоведении*. Севастополь, 2006.

Түйін

Др. Хоффманн бұл мақалада дінтанудың жеке ғылым ретінде бөліну динамикасын қарастырады. Жұмыста зерттелінетін басты мәселе – лингвистиканың дінтанудың қалыптасуына ықпалы, дәлірек айтқанда дін мен тілдің арақатынасы. Сонымен қатар, автор өз мақаласында дінтанудың жеке ғылыми пән болып бөлінуінде нақты рөл атқарған жеке ғалымдарға тоқталады.

Тірек сөздер: құдіретті, лингвистика, библеистика, дінтану, дінтану ғылымының дамуы, дінтану пәнінің қалыптасуы, дін және тіл

Summary

In this article Other Hoffmann considers dynamics of allocation of religious studies as independent science. The central place in work is allocated for establishment of influence of linguistics on formation of religious studies, is more exact to relationship of religion and language. Also, in the article the author allocates the certain scientists who played a certain role in allocation of scientific discipline of religious studies.

Keywords: sacral, linguistics, Bible Studies, religious studies, development of theological science, emergence of discipline of religious studies, religion and language

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СОВМЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ

КАРТИНА ОБЩЕСТВА У ПЕРВОЙ ВЫДАЮЩЕЙСЯ ПОЭТЕССЫ ТЮРКСКО-МУСУЛЬМАНСКОГО МИРА МЕХСЕТИ ГЯНДЖАВИ

Р.Б. Абсаттаров – член-корр. НАН РК, д. филос. н., профессор, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая;

И.А. Рау – д. филос. н., профессор Академии ведущих кадров Бундесфера (Гамбург), почетный доктор АНАзербайджана

Статья рассматриваются вопросы картина общества у первой выдающейся поэтессы тюркско-мусульманского мира Мехсети Гянджави, которые еще недостаточно изучены в социально-политической науке. На конкретных материалах изучены социально-политическое мировоззрение Мехсети. Вместе с тем в статье уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: поэзия, характер, чувство, общество, культура, женщины, родина, рубаи, любовь, гендерная несправедливость, конфликт, народ

*Эпиграф. "...первой ушла, в страну, где все мы
души всего лишь, бесплодны, немые, то есть где все
- мудрецы, придурки, - все на одно лицо мы..."*
Иосиф Бродский

Родившаяся в 1089 году в азербайджанском городе Гянджа поэтесса, певунья и шахматистка Мехсети Гянджави* сегодня известна далеко за пределами своей Родины. Мехсети была не только высокоинтеллектуальной, но и необычайно красивой и сильной женщиной**. Поэзия Мехсети пронизана гуманизмом, свободомыслием и глубокой любовной лирикой. Ее произведения отличаются разнообразием тематики и перекличкой створчеством известных тогдамусульманско-персидских поэтов таких как Низами Гянджави, Фелеки Ширвани, Целедин Хагани и др. Естественно, что как естественный большой поэт-женщина Мехсети выделялась из этой группы не только особенностями своего поэтического творчества. Своей поэзией Мехсети не только представила в первые в мусульманском мире специфические аспекты женского поэтического дара, но и создала новый жанр литературы в Азербайджане.

Описанные в ее произведениях женские характеры глубоко противоречивы: с одной стороны у них бойцовский характер, а с другой они чувствуют безнадёжно оположение большинства женщин в округных; с одной стороны их творчество глубоко народно, национально, а с другой – они знают себе цену, международную, общечеловеческую значимость своих идей, поступков и творчества. Женщины в стихах Мехсети открыты, свободно говорят о своих чувствах, страстях и желаниях. Это новая для того времени (11-12 века) точка зрения на женщину, на её внутренний духовный и эмоционально-чувственный мир и её непринятую и не востребованную тогдарольво в обществе, представленная в творениях Мехсети.

Если мы рассмотрим стихи Мехсети по их литературно-поэтическим особенностям, то выясняется, что влияние "высокой" культуры шахского двора было не минимальным. В наследии Мехсети несомненно на разрывная связь с так называемой поэзией "ремесленников" ("sche`ri-äsnaf"). Эта поэзия стала в регионе популярна начиная с XII века и отличалась во многих аспектах от "придворной" поэзии, предназначенной для аристократической публики. К тому же Мехсети часто совершала далёкие и продолжительные путешествия, каждый раз вызывая все большее внимание. Так в работе "Мехсети и Ахмед" сообщается о четном приеме поэтессы в провинции Балх: местные поэты высоко оценили творчество Мехсети. В упомянутой работе называются такие известные города как Мерв, Герат** и др. Это говорит о том, что Мехсети была широко известна в пространстве путешествий поэтессы, её известности и наличии богатых и влиятельных читателей***.

*Мы благодарим посольство Азербайджана в Германии за предоставление материалов, сделавших возможным это общение на русском языке.

**В 1941 году знаменитый немецкий ориенталист Фритц Мейер завершил свою докторскую работу «Мехсети Гянджави». В 1963 году он опубликовал под названием «Прекрасная Мехсети». Сохранившиеся изображения поэтессы подтверждают эту оценку.

И где бы находилась, она никогда не потеряла духовной связи с родной Гянджей, хотя красоты и иных местников

данезабывалаотметитькороткими,нозапоминающимисястроками:

*"ВНишапурерасцветцветовкакрассвет...
ВМервелилиивчистейшихпрозрачных
бассейнахчисты...
Гератласкаетласкаеттончайшимароматом...
ВБалхеамбранапоминаетдыханиЗемли..."*

ИдалееоРодине:

*"Начужбинянепозналаотскуитомление,
Врагничегообэтомзнатьнедолжен.
"Ведьлисаобагонилъвазнятьнедолжна"-
Такутешалаясебя,глушатоску".*

ИвеликийНизамиГянджави **** нашёлвсвоихстихах(Хамзе)местодляМехсетииназываетееземляч-кой,коллегойисестройвпоэзии.Вначалесвоейпоэмы"ХосровиШирин"(написанав1181году)онпосвящаетейт-акиestroки

*"Оды,сочинённыеМехсети
иСетиэто-
Каккаждуюночьсто
сокровищнайди."*

Переводвольный,нозаверностьсмыслуручаемся.ИзэтихстрокможнозаклЮчить,чтоМехсетиивзреломвоз-растебылавысокоценимаиуважаема.ПримечательноиточтоНизамидесьупомянулдругуюазербайжанскую-поэтессуСети.Нынеизвестно,чтоидочьСетисталапоэтессой.

Многиеисточникиутверждают,чтоМехсетипрожиладолгуюжизнь.Дажеввозрасте90летонанепотерялап-озэтическогодара.Онаушлаизжизнив1205годуненамногоранееНизамиГянджави.Вразличныхсредневековы-хстихотворныхсборникахможнонайтистих,посвящённыйобразупожилойМехсети:

*"Эта90летняяженщина
всёещёполнажизниисилы
Алицоёёвсёещёсвежо."*

КакиантичнаягреческаяпоэтессаСафо(лат.Sappho)*МехсетисобралавокругсебявГянджавесообществод-евушекженщинаристократическогопроисхожденияспозэтическимиаклонностями(ТохтарХатиб,ТохтарС-алар,РазийяГянджавиидр.).Темьихсочиненийбыливьесьмасхожи:правоженщинлюбитьибытьсчастливыми-сизбранникомпособственномувыбору.

ЕслиСафосталаизвестнасапфическойстрофой,тоМехсетисталаизвестнасвоимирубаи(четверо-стишиями),которыепосвоейструктуреможносравнитьсстихамитрадиционногофольклора.Героинипроизв-еденийМехсети-этонейспуганныеиприниженныесущества,аграмотныеженщины,хорошопонимающиежизнь,способныена-большиечувстваируководящиесявтожевремяразумом.Впреклон-ныхгодахМехсетисудовлетворениемоглядываєтьсянапрошедшиегоды.Ноописываютсяеёрубаиитяжёлым-оментыжизни.

*"Ястрадаюотмоеголюбимого,
иотмоихчувств,
Отэтихстраданийя
Гореламедленнымогнём.
Мойдругдорогой-мояединственная
печаль,
Всвоихпокояхя*

*Древний город на реке Мургаб. Возник в середине 1-го тысячелетия до н.э. Расцвет во 2-3 и 11-12 веках. В 1222 разрушен монголами.

**Основание города приписывается Александру Македонскому. Входил в состав древних и средневековых государств Ближнего Востока. Наибольший расцвет в 15 веке. Известна гератская школа миниатюры. За Герат воевали в 19-м веке афганцы, иранцы и англичане.

***Посмотрите, любезный читатель, на карту и Вы увидите, какие пространства преодолевала молодая Мехсети. Учсть надо, что тогда не было автомобилей, поездов и, тем более, самолетов.

****Низами Гянджави Абу Мухаммед Ильяс ибн Юсуф (1141-1209), азербайджанский поэт и мыслитель. Основное сочинение: «Пятерница» («Хамсе»). Оно состоит из пяти поэм: «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь красавиц», «Искандер-наме». В последней создан образ идеального правителя и обрисована своего рода социальная утопия. Одному из авторов этих строк посчастливилось увидеть величественный памятник Низами в римском «Парке писателей».

словненахожу,чтобывыразитьсвоюпечаль.

*Ктоя? Через печальную любовь
печальной влюблённостью Охваченная.
Увядают, не раскрывшись,
цветов бутоны,
Я жстала человеком, не
радуясь жизни.
... Мехсети как свечка в
руках своего спутника,
Лишь её единственная
слеза, её единственное страдание".*

Это одно из стихотворений-мелодий Мехсети. И основной мотив мелодии — сен-безлюбви жизнь лишается большей части своего смысла. Мехсети писала столько откровенно, что по её рубаймо жно определить, в какой период её жизни они были написаны. Все стороны жизни нашлись в их отражении, как светлые, как счастливые, так и тёмные, несчастные. Мехсети использовала слова, которые находили отклик в сердцах большинства инстинктивных женщин. Мехсети возвысила женщин, их чувства и разум, призывала уважать их особенности. Иногда это возвышение поэтесса иногда превышала меру, почти обожествляла женщин, описывая их души как абсолютную чистоту. Но для того времени такие преувеличения были, хотя и весьма смелые, необходимы для того, чтобы привлечь внимание к несправедливости гендерной несправедливости.

*"Нельзя превращать нас в слуги делать
постоянным сопровождением Стареющих,
Нельзя запереть в тёмные клетки,
И нельзя удерживать нас цепями,
Принуждать нас жить в ограниченных
помещениях."*

Мехсети не только печатляюще описывает эту гендерную несправедливость, но и призывала бороться против неё.

*"Неожиданности оттого
благотворительности
в этом мире,
Благотворительность исчезла
слишком быстро растаяла.
И щедрость
исчезла
Забудь про неожиданную благодать.
Во всем мире ты можешь
искать... напрасно
Тёплые кухни и тишину".*

Ссарапчой, "пожирающей щедрость" сравнивала Мехсети тех, кто "мучает народ" и "пьёт его кровь". Как же жло, писала она, видеть пустые дома и холодные очаги, погасшие и из-за бесконечных конфликтов в стране.

*Самым большим пороком людей Мехсети считала жадность и связанное с ней
недостойное для самих жадных людей обращение с со своими сородичами.
Смилуй Родиною она прощала так:*

*"Я хожу, но сердцем
вечно остаюсь здесь,
При любых страданиях утешение
найду здесь.
Тело твоё умрёт, душа останется
вечной.
И любовь не исчезнет."*

*Сафо (Сапфо), 7-6 века до н.э. Жила на острове Лесбос в городке Митилене. Одно время была изгнана в Сиракузы (Сицилия). Стояла во главе кружка знатных девушек, которых обучала поэзии, музыке, слоганию песен и пляскам. Писала она и песни к свадьбам — эпиграмм (Epithalamien). В центре её лирики — темы любви, нежного общения подруг, девичьей красоты. Лирика Сафо отличается метрическим богатством. Один из введенных ею размеров носит название сапфической строфы, которую использовал и Гораций. Она состоит из трех 11-сложных и 5-сложных стихов. Сафо приписываются, с опорой на её стихи, воспевавшими лесбийскую любовь, лесбийские склонности. Покончила жизнь самоубийством, бросившись со скалы.

Это строки для каждого смертного человека, кому земля родная дорога. Мехсети как разносторонне образованный человек не только обновил самопоэтическое творчество, но и активно выступала за решение социальных

политических проблем. Хотя на первом месте у неё стояла гендерная проблематика, не оставила она без внимания и вопросы социальной несправедливости, раздробленности страны на множество мелких ханств и султанств, междуособную борьбу между ними, множество морально-нравственных проблем жизненного пути высокоразвитой личности. И она не просто сетовала на эти и другие недостатки, но на каждый поднятый вопрос давала свой честный поэтический ответ.

Түйін

Мақалада әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де жеткілікті зерттелмеген түрік-мұсылман әлемінің ең танымал поэтесасы Мехсети Гянджавидің шығармаларындағы қоғамның көрнісі мәселелері қарастырылады. Нақты материалдар негізінде Мехсетидің әлеуметтік-саяси дүниетанымы зерделенеді. Сонымен қатар, мақалада пікірталас тудыратын мәселелерге де көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: поэзия, мінез-құқық, сезім, қоғам, әйел, отан, рубаи, махаббат, гендерлік әділетсіздік, қақтығыс, халық

Summary

In article questions a picture of society at the first outstanding poetess of the Turkic and Muslim world Mekhseti Gyandzhavi which are still insufficiently studied in socio-political science are considered. On concrete materials are studied socio-political outlook of Mekhseti. At the same time in article it is given attention e and to debatable questions.

Keywords: poetry, character, feeling, society, culture, women, homeland, ruba, love, gender injustice, conflict, people

ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

УДК32(100)

THE BASIC OUTLINES OF A POLYCENTRIC WORLD ORDER

T. Nurlybek –

student of 2nd Master's and Ph.D. doctoral degree of KazNU named after Abay, Department of Political Science and socio-philosophical disciplines, specialty 6M020200- "International Relations".

The article deals with changes in the bipolar world order. The new level of complexity in relationships in the world politics appears during the last century. The article talks about the world which is becoming polycentric. Nowadays the world is no more bipolar and the world balance does not depend only on two poles. And as the history of the last century shows, world did not become more safe in the terms of stability.

Keywords: bipolar, world order, nuclear, politics, global, revolution, geopolitical, balance, pole, ratio of stability, ratio of instability, polycentric, peace, nations, humanity, community, ethnicity, international relations, economy, development

At the bipolar world order, by analogy with the globe were the two poles. In relation to the world we are talking about the two poles – the North and South, East and West. There are Eastern and Western hemisphere, but there is no East and West poles. Therefore we cannot talk about a three or four-pole globe. The world community relations between states are formed by Prince Pu, according to which the action is a reaction, force – the counter-force and, accordingly, the focus is a counterweight to other centers.

Throughout the history of this principle is one of the core principles of self-organization of human societies, including the world order. Two poles in the two-pole world order and it is formed in accordance with this principle. However, if created after the collapse of the bipolar world order things stand at the forefront of the world, as already noted, taken new powerful factors in the face of new states, regions, nations, transnational corporations. Among them are also not a few anonymous factors who do not recognize the principles of international law, the generally accepted rules of the game, etc. which is unlikely to agree to enter into alliances, coalitions, and balance equilibrium system and soon. Therefore more correct to speak not of the poles, and the multitude of centers of power.

As already mentioned, with the end of a Eurocentric world of European and North American economic and political centers is not a thing of the history, not relegated to the past. Just next to them gradually appeared and approved the new centers with which they are called to share power and influence to bear the burdens sharing coexistence with all the ensuing consequences for all members of the international community. Among them, in addition to Japan, highlight the newly industrialized countries

The most far-reaching changes in the balance of geopolitical forces make the ascent of China and India, preserving its status as demographic giants. Gradually but surely they turn into economic and military-roll heavy weight sethnic nuclear weapons. Rapidly approaching the rank of great powers Brazil. In the area of strategic resources maintains its position the Middle East.

One manifestation of the new trends in world politics is the return of Russia in international politics. Of particular importance is the fact that Russia is still that there is sufficient capacity to preserve its status as a great power. Especially in the field of nuclear strategic weapons, it has the capacity to maintain parity with the United States, and even with all the Western alliance.

As long as one party has the ability to strike retaliation after the first enemy attack or visibility has this ability, its nuclear forces, at least in political terms, it is impossible to neutralize. In this sense, the strength of these second power and cannot be too large. But they should be sufficient. That after the first attack of the enemy's ability to retain strike retaliation at least a few dozen warheads.

The fact that the state is capable of applying a second nuclear missile strike and caused damage to at least one great power, regardless of its geographical remoteness, as it has a parity with all other nuclear states combined. In this context it is worth noting that at the present time in the field of arms reduction until that it is first and foremost it is about weapons the United States and Russia. Neither in quantity or quality, they are not comparable with the power of all other countries, including Britain, France and China.

In favorable circumstances Russia with the CIS may eventually create an independent power center that can compete and cooperate with other centers. The presence of huge energy reserves and ambitious plans for their development create the preconditions for the conversion of Central Asia and the Caspian to the most important from a geopolitical point of view of the region.

None of the above components of the international community alone will not be able to control the emerging new world order. Anyway, some of them each individually or jointly (combinations may vary depending on the circumstances) are able to reject or block the dictates of the varying powers (whether military or economic), aspiring to become a superpower.

A growing number of countries and regions are no longer just extras in the grand geopolitical game of the traditional "concert" of great powers, or serve as a passive arena of their rivalry for influence. They are able to maneuver independently and pursue their own policy, often contradictory policies of their former patrons.

Losses in meaning has become customary division of the world into the so-called three worlds, the concept of "third world". With regard to the newly industrialized countries, it ranks them grow every year, making it the first of them the actual members of the club of traditional industrial countries. Has steadily increasing weight and influence of small countries with serious scientific-technical and financial capacity. Become less subservient to the dictates of a number of possible states of the South, with them militant leader to solicit the latest weapon systems. Looks more real prospect of a number of developing countries, weapons of mass destruction.

Bipolar world order boundary between the two blocks, or poles are clear, hard, and impenetrable. It was clear who the enemy is and who is a friend, where we are and where they are. And suddenly, as if overnight, everything changed. There was a lot of falls and their sources. A very important problem is the inability to identify a specific and clearly any fixed and predictable source of external threat.

In addition to new potential violators of discipline has become less dangerous and risky to challenge the great powers, and throughout the developed world. To ensure the security of any major power against the ability to reflect the relevance of the threat on many fronts or, as they say, in all directions.

In a bipolar world the power of one block was evaluated with respect to the power of the second unit. In a polycentric world the power of a state (if you ignore the Save Block NATO) has to be compared with the power of his might is not one of the two opposing sides, and several or multiple parties. Therefore, arguments about arms control and arms reduction cannot be limited to individual unions or states.

For example, Russia, going to negotiate, would have to take into account the volume and power of weapons, not only for western countries, but also Japan, China and other countries. Similarly, from China also cannot expect agreement on the reduction of its weapons if India and a number of neighboring countries will not agree to an equivalent reduction. India, in turn, will require that the corresponding reduction went Pakistan, etc. In other words, the balance of power requires not only between individual countries, and the balance of the world scale, where allies and opponents will often be reversed.

Additional complications arise due to the fact that the situation in this area will be subject to constant change. This will require all stakeholders' constant adjustments of their position. Situation is further complicated by the emergence of a growing number of so-called threshold states. This makes it all the more unpredictable and gloomy prospects for the reduction and non-proliferation of nuclear missiles.

Seem to arise on the basis of economic priorities regional associations will not be closed by some blocks. This will prevent the growing economic interdependence of the various regions, the level of industrial specialization, the interests of the safety of sources of raw materials, ideas for attracting foreign capital, etc.; In other words, the main way of development of the modern world - globalization and internationalization, which are an integral part of open regionalism and the increasing transparency of government and the National boundaries.

In this situation there are new neoprene-division, resulting in competition between the various economic factors becomes more complex, multidimensional nature. They interact, collaborate, and conflict with each other, trying to realize their interests. Each of them perceives a threat to national security and peace in the regional and global scale is not unique and not uniform. Increased freedom of action, if not all, the majority of the actors, while making their relationship and interaction more volatile and less stable.

All this practically eliminates the ability of any one actor to control world events. Japanese firms may dominate in the electronic industries. Islamic fundamentalists are able to control the politics of certain countries of the Islamic world and in one form or another to influence the policy of non-Islamic states by threats of terrorist attacks or just blackmail. New York, London, Hong Kong, etc. will retain the focal point of the financial system, or that the great powers can use disproportionately more than other countries, the influence by virtue of possessing nuclear arsenals.

In other words, the effect of each of them is limited to a specific area, and therefore it is impossible to convert to the hegemony in the world. For better or worse, but it seems that the hegemonic powers and imposed their stability are becoming relics of the past, artifacts, history of international relations, which came to an end with the beginning of global uncertainty and instability at the end of the XX century.

In a polycentric world order relationships among multiple actors to a greater extent than before, set on specific cases and th

erefore more susceptible to change. They are less symmetrical and less constrained by power inherent, official bodies and institutions. Part of factors, under certain conditions may even bypass the requirements of national states.

Polycentric world should not be seen as a kind of closed once and for all this static phenomenon. It is open in all directions and for all effects, uncertain, constantly changing structure. In this regard, the peculiarity of the situation lies in the fact that the subjects of international relations (for example, participants in the talks) should play simultaneously in several games that involve different factors.

Of course, saved individual centers of attraction in the face, such as the US, Japan, China, the EU, Russia, but inside centers themselves no any clear dividing strips. So, in the East Asian region independent value acquired or acquire paired bundles of the great powers: the United States-Japan, the United States-China, USA-Russia, Japan-China, Japan-Russia, Russia-China and etc. Here are possible alliances, built on the configuration of triangles, quadrangles, etc., such as, for example, the Soviet Union-China-India, US-EU-Japan, NAFTA, and Shanghai Cooperation Organization (SCO).

In modern conditions it is possible to talk about the so-called model of open regionalism. Its essence lies in the combination of economic and other ties with several regional organizations or associations. Participants in each of them do not assume any mandatory restrictions in their foreign economic relations with Europe, the Middle East, North America and other regions.

Based on the above it can be concluded that the ascent polycentric world order, with its state and non-state actors, but significant narrowed, if not eliminate, the possibility of saving or extension of anyone country as a superpower capable of single-

handedly control the situation in the world. The radical difference between the current situation is that if earlier it was about the balance of power between the great powers, it is now possible to speak about it in a global, globally.

The novelty of the situation lies in the fact that the foreign policy of almost all the leading actors becomes a multi-vector orientation in a planetary scale.

There will be new grouping of power and interests. Changes in the relationship between the global and regional powers will stimulate the formation of new structures that can both cooperate and compete and conflict with each other. Moreover, this relationship of competition and cooperation will become multilateral. Possible and desirable to so-called ad hoc unions, where one or more influential states will be included in two or more unions and thus acts as a bridge between them.

All this makes it very difficult to achieve the necessary discipline and order, providing more or less stable distribution of forces between interacting with each other countries and blocs of countries, regions. Therefore it is very difficult to talk about the possibility of any long-term configuration of geopolitical forces that would like bipolar structure is determined by the political situation in the international arena.

You can expect a situation in which the relations between countries, regions, political and economic or other blocks of countries, etc. (with minus signs plus or, respectively, of confrontation or cooperation, conflict or consensus) will be subject to constant change.

In other words, if the bipolar international system of units, associations, and groups of actors have been given once and for all, in the new polycentric configuration games on their formation will continue without end. Boundaries separating blocks, unions, regions have become more open, flexible and therefore more permeable. In the first case there was a clear-cut strategic imperative, based on the strategic nuclear balance of power and mutual fear. In the second situation, this imperative, at least in the articulated form, is missing.

There is a transition from a situation that leaves a hard, clear choice of one of two possibilities (on the principle of "either-or"), a situation that gives many choices, as in most countries clearly increased the range of choices. Each of them can take foreign policy decisions, guided not by considerations of belonging to a particular block, and on the basis of their real national interests and taking into account the multiple-choice vector foreign policy.

However, due to the fact that the stiffness of the international structures of the postwar decades was replaced by mobility certainty gave way to uncertainty, sources of power and influence as it were blurred, become anonymous. The result is problematic clear and unambiguous identification of the threat, its association with a particular country or group of countries.

This could result in the transformation of the former bipolar deterrence disordered and uncontrollable mutual deterrence, where the threat of force is a chronic element in the system of mutual relations of the countries and peoples. Accordingly, increase the value of the anarchist start of the international political system, which, of course, does not exclude the possibilities and prospects for strengthening the organizational principles.

Historical experiences show that the transition from one world order to another has never been smooth. The transition period, which is typically characterized by the uncertainty, combines the elements of the old and new systems arising penetrating each other and competing with each other.

Some of these relationships are integrative in nature, while others may lead to disintegration and fragmentation. In those regions of the world that are under particularly strong influence of changes occurring war, and the people creating new strategic alliances. Patterns and trends of changes differed depending on the characteristics of historical actors and forces.

It is significant that the change of era and world order is generated, a new hope, and projects better and fairer world order. And in our time, as a result of a brutal and costly Cold War, when it seemed that finally fell tyranny and won by the principles of democracy, human rights and freedoms, there were high hopes of a new era of peace and democracy. These hopes, in particular, fed by the fact that the result of the victory was the creation or re-creation of several medium-sized and small states, which have declared their commitment to freedom and democracy.

However, despite the initial efforts, some of these countries have shown their inability to establish and keep a democracy, some of them have chosen different types of authoritarianism and international peacekeeping structures were ineffective. For many independent states characterized by internal conflicts, others involved in conflicts among themselves, or become involved in conflicts between major states.

In other words, these and many other conflicts in favor say that the emerging polycentric world order is likely to be no different special resistance and stability. In terms of acceleration time and space narrowing international arena has not become more comfortable than before, place.

Moreover, under conditions where the structure disappeared two-pole world order, the dangers of ethnic, religious and territorial conflicts, civil and regional wars, international organized crime and terrorism, etc. increased significantly.

Bloody ethnic conflicts in the southern periphery of the former Soviet Union, the tragic consequences of the collapse of Yugoslavia, the war in Afghanistan, the US-British aggression in Iraq, the attacks of September 11, 2001 in New York and Washington, DC, March 11, 2004, on September 1 of the same year Beslan, the outbreak of terrorism in Iraq, etc. showed that today the potential for instability in the world is much higher than it was before the Iraq war. These and many other events over the past two decades will excite the world community, suggest that today's interdependent, but contradictory world is very far from being able to make its fundamental principles of the moral imperative "Thou shalt not kill", "love your neighbor" and soon. We recall in this connection that at present all the military expenditure in the world in the aggregate are estimated at about 1 trillion US dollars. At constant prices. This is 4 times higher than the level of expenditures made by the end of the Second World War, and 25 times the level of the beginning of XX century.

Previously, among other things, there are a couple of things that could serve as a buffer, allowing to defend the country against external enemies. The current situation in this respect largely changed (especially in the West). Leading Western countries have access to basic resources and markets to each other without serious barriers at national borders. For them, the more relevant gained access and presence rather than capture and domination.

At the same time, the rise of modern types of weapons and their means of delivery is largely devalued factor of territorial remoteness and natural barriers in terms of protecting the country from external threats. In the context of the rising tide of nationalism, improving the methods of guerrilla warfare and terrorism gain control over the provision of the conquered territories as very difficult.

It is significant that in recent years, in many cases, attempts to seize foreign territory through military force failed: Argentina tried unsuccessfully to seize the Falklands, Iraq-Kuwait and the territory of Iran, Somalia-part of Ethiopia, Libya-Chad etc. Nevertheless, in the developing world still important to keep the territorial factor, and the conflicts and wars are still territorial, ethnic and religious factors.

Changes in the global economic system, tend to occur in other time cycles than the changes in the international political system, as global economic and political clocks show different times, between them there is a significant voltage. For example, when people suddenly get political rights and freedom, change and grow their economic expectations.

However, in most cases, political and institutional transformation cannot provide immediate positive results. The phenomenon of the revolution of rising expectations was observed in the post-colonial countries in the 60-70s, again detected as a potentially very dangerous problem in the countries of the former Soviet bloc, where the acquisition of independence and the transition to a different form of government is not accompanied by an increase in living standards.

Another problem generated by different rates of movement of political and economic hours, is more long-term. The globalization of economic relations, finance, capital, science, technology, property and entrepreneurship, etc. requires an increase in the transparency of state borders. This, in turn, makes it difficult for small and medium, especially the new independent states protect their national interests.

For all that do not want to agree with those of the author, who say that the modern world - a world of chaos, the struggle of all against all. Yet it should be noted that in the context of the above, there are many perennial questions:

-Can the coming new world order to achieve the above objectives?

-Will he be able to provide the material well-

being of peoples, sustainable development of both national economies and the world economy as a whole?

-Can he eradicate poverty and destitution in the vast regions of the globe?

-Will he be able to ensure peace and stability in international relations, or humanity awaits uncontrollable crisis?

Can be controlled by a variety of crises or neutralized by a responsible preventive actions carried out collectively by both State and non-governmental factors?

Joint efforts of the state to counteract the sources of instability and various security threats at national, regional and international levels, to prevent and neutralize possible crises and conflicts.

As history shows, international stability is best achieved and provides just under a dominant role in world affairs of the great powers, with appropriate resources, and, if necessary, will use these resources to achieve a specific goal. This is evidenced by the experience of the world's great empires that had subjugated vast spaces, lots of countries and peoples, for a particular period of time in one form or another and the degree of relative peace and ensure stability. The force has always been a critical factor in the establishment and maintenance of a new world order. This maxim in some way has not lost its relevance and importance in our days.

Recognition of this reality implies the need to create some kind of supranational institutions of collective multilateral coordination between players in world politics. The idea is that they should be given adequate powers and resources to conflict prevention and resilience, if necessary, to use force, including armed, to ensure peace and stability in the world.

In this sense, perhaps, those authors, according to which, often to restore order in the world need to coercion of a troublemaker to comply with accepted norms and rules (if required by the threat or use of force). Maybe the intervention of Western countries in the affairs of Yugoslavia at an earlier stage would facilitate a peaceful resolution of the conflict and would prevent a tragedy.

Of course, this raises the question of how, on what principles, from which it must be created in such an institution that could act in a way functions positively interpreted the world's policeman.

It is true that currently the biggest factors, both old and new, are interdependent and have a lot of interesting in terms of ensuring peace and stability in the functioning of the international system. This system (represented primarily the UN) has effective institutions and lever to regulate relations between states to a greater extent than any other in the history of the international system.

However, any complacency, the more excessive optimism in this matter to us cannot be a luxury. As R. Debray, optimism provoked a large number of accidents. Optimism is not allowed to prevent a great number of historical and tragedies lulled will.

But do different components of humanity in all VRE-exchange did not fight with each other for life and death, sometimes arranging dance of death and carnage global scale? Where is the guarantee that the nature of mankind, it set so radically change and it will acquire the ability to achieve real unity and peace and security for the whole world? In other words, there are many questions that very few people can give any acceptable answers.

The fact that, as a rule, their role in the global community of each of its members defines a plurality of factors. Because of this, all states without exception cannot accept this or that specific threat to peace in a given region the same and equally willing to take a risk to participate in the elimination of the threat.

In addition, collective security is an effective tool only if all nations or countries are equally interested in countering the particular act of aggression and ready to go to equal the risk of confrontation. Such a coincidence, as the experience of history, as a rule, does not happen, because each state assesses the danger threatening him from the point of view of their own national interests. This, in particular, can be explained by their irrefutable fact that no act of aggression, which would have involved one or another great power, has not been recognized by applying the principle of collective security.

This applies to the activities of the United Nations, the decisions of which ultimately proved to be ineffective or unenforceable if it was about the actions and behavior of great power. There are many examples. This is the US aggression in Vietnam and the Soviet Union in Afghanistan, the Berlin crisis, the American-British aggression in Iraq and others.

Such an approach is the more correct, given that the common humanity with common interests, goals, values, etc. You can imagine, say, a bird's eye. The lower we go down, the more clearly traced its fragmentation, patchwork, multicolored, diversity against the backdrop of constant tension, hostility, conflict, confrontation, war, etc.

In addition, the expansion of the global economy and internationalization processes have generated a new set of challenges and risks of the world scale, which are multidimensional. Many of them are the result of unintended consequences of technological, economic, social development and policy in these areas. The dangers of these problems can lead to large-scale global crisis if governments are not prepared to deal with them together.

It is obvious that the solution of these problems requires multilateral concentrated effort of the international community. In this regard, it is worth mentioning that even when there was general agreement on the nature and significance of the issues involved, it was extremely difficult to develop and implement a common policy of the international community. The problem is how to achieve a certain consensus even among the principal members of the international community on ways and means

to prevent conflicts and threats of wars, international security.

Apparently, for polycentric world order will be characterized not by any principle taken separately, for example, the principle of balance of power, or of collective security, or areas of interest, and depending on the specific situation, some form of combination thereof. "No international system has ever been egalitarian and never will be such" -

not without reason, Aron argued at the beginning of the 60s of the last century. Indeed, the system of international relations has always consisted of more equal in the face of powerful nations and less equal in the face of the weak, as a rule, small countries. Moreover, small countries are often sacrificed when the great power thought that it serves their national interests.

New polycentric world order, as well as all previous international systems, apparently, will also be based on the hierarchical principle, the criteria of authority and power of the individual members of the global community. In this regard, what matters is that the new world order is characterized not only by a polycentric, but also the fact that its shape is determined by many factors. For this reason, the status of a state in the hierarchical structure of the international community is determined by a complex set of criteria. Among them, in addition to the economic and military might play an important role of political will, professionalism, competence, flexibility, leadership, etc.

From the foregoing it can be concluded that the factors or forces "invisible hand" that determine the global processes, world order and its subsystems set. This global markets; social, economic and technological factors; ever-changing interests of traditional and new actors in world politics; international power structures determined by geo-economic and geopolitical interests of the great powers; the nature and intensity of international cooperation, etc.

These forces combine to provide a set of rules, regulations and codes, creating the basis for a certain form of decentralized regulation of relations between the various actors in world politics and to achieve order in the international arena. Violations of these rules, regulations, codes can have the effect of sanctions implemented legitimately established by international organizations or coalition of states, using various means, including violence.

Nevertheless, order and chaos, anarchy and control, predictable and unpredictable events, certainty and uncertainty, violence, threat of force, terrorism, and international sanctions, contradictions, conflicts and cooperation, static and dynamics become essential parts of a new polycentric world order. Different actors to be presented countless opportunities to respond - rational or irrational - for domestic and international issues, according to their intellectual capabilities, culture, habits, traditions, specific interests

In other words, the new polycentric world order anarchic nature preserve, as in the current situation of constant uncertainty unprecedented dynamism of deep transformations themselves existential foundations of the existence of nations and peoples is hardly possible to implement any kind of been the world's police or a single system of global governance capable of controlling, regulate and harmonize global processes.

For such a system there is not expected any kind was common to all the peoples round values, a common mentality, universal ideology, which would be based on common for the entire world community interests. At the same time, the world is too complex and multifaceted, too vast and diverse, too quickly and becomes richer literate and able to discover and explore new possibilities, too dynamic and uncertain that it can be controlled from any single center, to leave no matter what. Anyway in such a chance to establish its hegemony over it.

1 Арон П. Указ. соч. - С. 709.

2 Друкер П. Ф. Новые реальности. - М., 1994. - С. 57.

3 Киссинджер Г. Дипломатия. - С. 15.

4 Независимая газета, 1995, 25 апр.

5 Rosenau J. Turbulence in world politics. L., 1990. - P. 7.

6 Gilpin R. War and Change in World Politics. - Cambridge, 1981. - P. 9.

7 Treitschke H. Von. Politik. - Leipzig, 1897. - S. 43.

8 Waltz K. Theory of world politics. Reading (Mass.), 1979. - P. 94.

Түйін

Мақала екі полюстік әлемдік тәртібінің өзгеруіне арналған. Өткен ғасыр бойында әлемдік саясаттағы қарым-қатынастардың жаңа күрделі деңгейі пайда болады. Мақала полицентрикалық болып жатқан әлемді сипаттайды. Бүгінгі әлем екі полюсті емес және жаһандық балансы екі полюске ғана тәуелді емес. Ал өткен ғасырдың тарихы бойынша, әлемдік тұрақтылық күрғысынан қауіпсіз бола қойған жоқ.

Тірек сөздер: екі полюсті, әлемдік тәртіп, ядролық, саясат, әлемдік революция, геосаяси, тепе-теңдік, полюс, қарсылық қатынасы, тұрақсыздық коэффициенті, полиметрикалық әлем, елдер, адамзат, қоғам, этникалық керек-жарақтары, халықаралық қатынастар, экономика, даму

Резюме

Статья посвящена изменениям в двухполюсном миропорядке. В течение последнего столетия появляется новый уровень сложности отношений в мировой политике. Статья рассказывает о мире, который становится полицентричным. В настоящее время мире не является двухполюсным и мировой баланс зависит не только от двух полюсов. И

как показывает история прошлого века, мир не стал более безопасным в плане стабильности.

Ключевые слова: двухполюсный, мировой порядок, ядерный, политика, глобальная революция, геополитический, баланс, полюс, соотношение устойчивости, коэффициент нестабильности, полицентрический, мир, народы, человечество, общество, этническая принадлежность, международные отношения, экономика, развитие

УДК373(574)

«БРАТЬЯ-МУСУЛЬМАНЕ»: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Абхари Айман Шаукат Фарис – магистрант 2 курса кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ имени Абая

В этой статье, одной из серии из четырех статей, рассматриваются феномен политического ислама и современные исламские движения, причины их появления и факторы, которые сопровождали развитие этих движений. Также уделено внимание различию между всеми этими движениями с точки зрения принятия или отказа от участия в политическом процессе в странах, где они широко распространены. Более подробно в статье рассматривается движение «Братья-мусульмане» – самое распространенное и наиболее влиятельное среди исламских движений. Также изучена личность основателя движения, начиная с момента создания партии в 1928 году до его убийства в 1949 году. В течение этого периода движение прошло через многие важные события как участие в выборах в парламент, выдвижение своего кандидата на пост президента страны. Вместе с тем, в статье обсуждается цель движения и меры, предпринятые движением для достижения этих целей. Уделено пристальное внимание тактике, используемой движением в борьбе с режимом в Арабской Республике Египет, а также рассмотрены причины противостояния или поддержки движением режимов правящих партий в этой стране.

Ключевые слова: ислам, политический ислам, движение, политический режим, политическая борьба, общество

Политическому исламу как отдельной теме исследования посвящены различные работы на разных языках. Ни оцели исследования, а также аспекты изучения разные. Некоторые работы, исходящие от негативной оценки этого явления, акцентировали внимание на его недостатках. Целью же многих работ написанных в позитивном ключе является защита политического ислама от нападок, понимаемая как защита самой исламской религии. Многие работы написаны в дискуссионном плане, что снижает их теоретическую и существенную значимость. Такой диапазон работ посвященных политическому исламу подтолкнул проведение исследования этого явления в надежде предоставить более объективную картину исламских политических движений для определения различий между ними и их дальнейшего изучения.

Вместе с тем нет сомнения в том, что активные действия агрессивных, радикальных движений последних десятилетий испугали многих людей во всем мире. Поэтому не только простым обывателям, но и даже исследователям стало трудно различать их между собой. Из этой статьи, первая из серии статей (всего четыре статьи), представляющей собой попытку рассмотреть возникновение, эволюцию названного политического движения.

Нас сегодняшний день во многих странах мира более полтора миллиарда человек исповедуют ислам в той или иной степени соблюдают его учения и законы. Некоторые из них считают, что религия – это лишь ритуал, которому должен следовать мусульманин. Он должен выполнять его в определенное время в определенном месте и это только духовное отношение между человеком и Создателем. По мнению других ислам – это социально-экономический, политико-правовой комплекс систем является основой для строительства государственных институтов. Такого рода группу людей называют «исламистами».

По отношению к современным государствам политическим режимам в странах, где исламисты широко распространены они разделились на две группы. Первая группа отказалась от участия в политическом процессе. Основанием для такого отказа послужило мнение о том, что существующие системы власти не регулируются исламским законодательством, и способы управления государством противоречат исламским законам, так как написано в Коране «решение принимает Аллах» [1], следовательно, сотрудничество с ними может привести к неверию. В некоторых случаях последователи такого подхода оказались в во враждебном состоянии с правительством. Поэтому среди последователей этого учения появились радикальные движения, которые призывают к насильственному свержению существующего политического режима.

Примером такого радикально настроенного движения является широко известная в СМИ партия «Такфирвалъ Хиджра», которая была вовлечена в убийство министра исламских дел «аукаф» Египта шейха Абдул Рахман Аль Дахаби в 1977 году. Египетское движение «Аль Джамаа Аль Исламия» и организация «Аль Джихад», которые осуществили убийство Президента Египта Анвара Садата в 1981 году также входят в число таких радикальных движений [2].

Позиция второй группы исламистов была совершенно противоположной. Они приняли решение об участии в

политической жизни общества и вести процесс реформации политической системы изнутри. Исходя из понимания того, что силовое противостояние не свлостью ничего положительного не принесет ни им, ни народу исламисты в той или иной группе верили, что с помощью участия в выборах и даже ведения мирного народного восстания можно позитивно влиять на политическую ситуацию. Таким образом, они приняли участие в национально-освободительном движении против западного колониализма. В XIX и XX веках в период освобождения мусульманских стран от колониального гнета они приняли активное участие в политической и военной борьбе. И в результате некоторые движения вошли в состав правительства мусульманских стран.

Самое большое и наиболее распространенное современное исламское движение – это «Братья-мусульмане», основанное исламским мыслителем Хасаном аль-Банна. Последователи этого движения считают своего основателя высшим примером для подражания. В то же время противники «Братьев-мусульман» считают его первопричиной всего отрицательного в политическом исламе. Но истина, как это всегда бывает, сложнее и глубже, чем картина нарисованная последователями Банна или его противниками.

Хасан аль-Банна родился в октябре 1906 года в обычной семье в Махмудии. Это деревня в египетской провинции. Уже в юном возрасте Хасан аль-

Банна проявил интерес к суфийской мысли, в частности к суфийскому пути «алхусафийский шазилийский тарикат». Это увлечение наложило отпечаток на его жизненный характер [3].

В шестнадцать лет Хасан аль-Банна прибыл в Каир и поступил в колледж «Дар аль-Улум» – Дом науки. И в Каире он начал регулярно посещать собрание великого реформатора Рашид Рида, владельца и редактора популярного журнала Аль-Манари, ученика очень известного реформатора Мухаммада Абду, а также собрание «Мухебаддуналь Хатиб» – сирийского писателя и журналиста, проживающего в Каире. Посещение этих собраний было самым главным событием его жизни после поступления в колледж. С этого времени начинается знакомство Хасана аль-Банна с проблемами современной исламской мысли. Хасан аль-Банна был свидетелем разгрома Конференции исламского халифата в Каире, проведенной для инаугурации короля Фарука в качестве халифа после отмены Османского Халифата турецким лидером Кемаля Ататюрком. Это событие, возможно, оставило след в его мышлении. Теперь он более решительнее, чем когда-либо, стремился к созданию государственного управления исламского типа [4].

После окончания колледжа «Дар аль-Улум» он был назначен школьным учителем в город Исмаилия, где был штаб-квартирой Суэцкого канала и крупнейший британский военный лагерь в Египте.

В своих мемуарах Хасан аль-Банна описывает существующее положение следующим образом: «Исмаилия – чудесный, интересный, вдохновенный город, на западе которого находится английский лагерь, что вызывает у каждого жителя имеющего национальное сознание ревность и чувство печали и сожаления». Из этого толкается переосмыслить значение этой оккупации и его ужасные последствия для Египта и египтян. Он задумывается над тем, как и моральные и материальные потери нанесла оккупация, как она тормозит продвижение страны вперед, мешая прогрессу. По его мнению, на протяжении десятилетия колонизация остается первым препятствием на пути арабского единства и объединения мусульман. Элегантный роскошный офис управления Суэцкого канала олицетворяет отношение к египтянам как к рабам, аки иностранцам каких-то хозяевам. Офис управления Суэцкого канала осуществляет полный надзор за всеми общественными зданиями и сооружениями, муниципальными зданиями, а также вооружением и электричеством. Даже дороги и подъездные пути находятся в руках компании, въездные выходы из города только с их согласия [4].

В течение этого периода христианские миссионеры активно вели проповедническую деятельность среди мусульманского населения с целью обращения их в христианство. Стороны британской оккупационных властей им оказывали широкую поддержку. Для группы египетских активистов это послужило дополнительным импульсом для организации сопротивления. Таким образом, была создана Ассоциация мусульманской молодежи. Среди тех, кто участвовал в ее создании, был великий мыслитель Мухебаддуналь Хатиб, личный друг Хасана аль-Банна. Мухебаддуналь Хатиб уговорил аль-Банна принять участие в этом собрании. Новшеством стало ясно, что Ассоциация мусульманской либеральной молодежи не отвечает его чаяниям. И поэтому он направил свои силы на создание чистого исламского общества. Современному ему появились множество последователей, которые толпились вокруг него во время уроков в лекциях, в мечетях и кафе. Таким образом, в марте 1928 года образовалась партия «Братья-мусульмане». Хасан аль-Банна стал первым руководителем этой партии.

По определению самих Братьев-мусульман – это комплексное реформаторское движение. В ответ-

ствиисуставомпартии,«Братья-мусульмане»стремятсякполитической,социальнойэкономическойреформамвсоответствииснормамиисламскогошариата.ВсвоемобращениикучастникампятойконференцииХасаналь-Баннаописываетсвоедвижениекакреформаторскаягруппа,цельюкоторойявляетсяосуществлениекомплексныхреформнаосновеисламскихзаконов.

Движение«Братья-мусульмане»предоставляетсебякак:

1. Салафитскийвызов-призываютквозвращениюкпервоначальнымистокамислама;
2. Суннитскийметод-

посколькуонипризываютксоблюдениюсунныпророка,котораябылаполученачерездостовернуюцепьпередатчиков;

3. Суфийскаясущность-очищениедуши,доброесердцеилюбовьрадиаллаха–этокореньдобра.
4. Политическийобраз–призываюткполитическойреформации,проведениюреформвправительстве;
5. Спортивноеобъединение-

заботятсяоздоровьепоследователей.«СильныйверующийлучшеилюбимееАллахом,чемслабыйверующий»(хадиспророка);

6. Научно-культурнаяассоциация-получениезнанийиразвитиенаукиявляетсяобязательнымвИсламе;
7. Экономическоепартнерство;
8. Социальнаяидея;
9. Божественная–стремятсякудовлетворениюбога;
10. Международная–касаетсякаждогочеловека,таккаквселюдибратьяиихотецодин.Ониразличаютсямеждусобойтолькопобогобязанности.

Ассоциация«Братья-мусульмане»активизироваласьипроцветалавИсмаилииблагодаряподдержкеивзносовегочленов.ЧленыподдерживалитакжесозданиефилиаловврядегипетскихгородоввплотьдосозданияотделениявКаирев1932году.Хасаналь-БаннапереехализИсмаилиивКаиритудажеперенесштабквартируАссоциации.Тамначалсявыпуск«ЖурналаБратья-мусульмане»[5].

Ассоциациябылахорошоорганизованной,чтопозволилоимигрироватьважнуюизначительнуюрольвподдержкепалестинцевв1936годуво времяпалестинскойреволюцииипротивбританскогоколонизма.СоздаваякомитетовБратьев-мусульман,онисобиралипожертвованияипомогагинестиголоспалестинцевдоокраинегипетскихземель,устраивалимитинги,демонстрациииподалипетициюпротеставпосольствоВеликобритании.ТакимобразомАссоциацияпроявиласебякаксамыйсильныйигрокнаегипетскойсоциальнойиполитическойсцене.БлагодаряэтимсобытиямАссоциация«Братьямусульмане»получиливсестороннююподдержкуарабскихимусульманскихнародов,которыесимпатизировалипалестинскойреволюции[6].

Вмае1936годавЕгиптеквластипришелкорольФарук.Египтянеприветствовалиназначениеновогокорольасеобщейрадостью.ВтомжегодукорольпоручилАлиМайерусформироватьновоеправительство.

Преждевсего,АлиМайерустановилсвязьсполитическимипартияминароднымисилами.ИименноонпоощрилАссоциациюзаниматьсяполитическойдеятельностью.АлиМайерхотелполучитьподдержкумолодойполитическойассоциацииивборьбепротивсвоихполитическихпротивников.Такимобразом,братья-мусульманеоказалисьнаполитическойарене.

В1948годунедовольствонародановымпремьер-министромМахмудомФахмиаль-Нукрашиполучилбольшойразмах.Людивышлинадемонстрациюпротивправительства.Правительствоподавилоседемонстрациюиограничилосвободупередвижениялюдей.Премьер-министрподписалуказороспускеАссоциацииобвиняяеевподстрекательствеивдействияхпротивнациональнойбезопасностигосударства.Спустя20днейпример-министрбылубитчленомАссоциацииАбдулМаджидАхмедХассаном.ХотяАссоциациявыступаласосуждениемубийстваиаль-Баннавысказалсвоюизвестнуюфразу:«тектоучаствовалубийствепремьер-министраэтонебратьяинемусульмане»,правительствонесмотряниначтоарестовалоиотправилотюрьмытысяччленовАссоциациикромеХасаналь-

Банна.Правительствооставилоегона свободе.Черезнесколькоднейтроевооруженныхмужчинперекрылиемудорогуизастрелилиегопрямоудвериобщины«молодыхмусульман».Хотяонумернесразуинаписалномеравтомобилия,накоторомухалиубийцы,ноимвсеравноудалосьсбежать.Хасаналь-Баннаумервбольнице12февраля1949годаиоставилАссоциациювтрудномположении.Правительствозапретилопубличныепохороныиприказалоегороднымпохоронитьвтотжеденьбезучастиядругихлюдей.Послесмер

тируководителя Ассоциация оказалась в сложной ситуации и все же качественно нового руководителя выбрала изв естного судью Хассана Алхудейбы [7].

23 июля 1952 года в Египте группа офицеров под названием «Свободные офицеры» провела военный переворот, заставив короля Фарука отречься от престола и изгнать его из страны. Военный совет во главе с генерал-майором Мохаммедом Нагибом взял на себя управление страной. Братья-мусульмане полностью поддержали «революцию Свободных офицеров». Основанием такой поддержки послужил тот факт, что лидером переворота, а затем и президентом Египта стал Гамаль Абдель Насер, который в юном возрасте, дослужив в Армии, был членом движения Братьев-мусульман. Военный совет решил распустить все политические партии за исключением Ассоциации «Братья-мусульмане», которой новый режим оказал поддержку.

Ситуация в стране изменилась в связи с разногласиями в самом военном совете. В результате разногласий в рамках военного совета между жамаломаи нагишом председателем Совета генерал-майор Мохаммед Нагиб потребовал создания гражданского правительства и возвращения армии в казармы. Это привело к развалу Совета. Мохаммеда Нагиба содержали под домашним арестом. Генерал-майор Халид Мохиуддин был выдворен из страны. Движение «Братья-мусульмане» вместе с возмущенными людьми требовали возвращения «Мохамеда Нагиба» во главу совета. Эти события привели к расколу вотношениях Насера и Ассоциации. Гамаль Абдель Насер решил запретить деятельность партии «Братья мусульмане».

26 октября 1954 года во время выступления Гамала Абдель Насера с речью в Александрии было совершено покушение. Исполнитель покушения Махмуд Абдель Латиф стрелял в Насера с расстояния 6-7 метров в восемь раз. Новсепули прошили мимо и он продолжил свое выступление. Насер обвинил братьев мусульман в организации покушения, но они отрицали обвинение и заявили, что покушение это лишь спектакль, придуманный самим Насером с целью уничтожения оппозиции, в частности, братьев мусульман. Власть провела серию арестов среди членов партии «Братьев мусульман». Тысячи членов партии были арестованы, сотни из них погибли под пытками. Именно этого периода начинается формирование в тюрьмах первых радикально настроенных движений.

Разговор об этом периоде не будет полным без упоминания одного знаменитого мыслителя из Братьев мусульман – Саида Кутба. Некоторые считают, что именно его труды являются источником радикальных мыслей.

Помнению доктора Мухаммада Салим аль-Ава Саида Кутба признавал лишь два типа общества: исламское общество и общество неверующих (кафиров) – невежественное общество.

Исламское общество – это общество, построенное по законам ислама, где применяются догмы, доктрины убеждения и поклонения, законы положения и порядка, нравственности и образа действия.

Невежественное общество – это общество, в котором ислам не применяется и не регулируется восприятие исламских ценностей как законоположение и порядок.

Исламское общество это не общество, которое состоит из тех, кто называет себя «мусульманами» и не соблюдают исламское законоположение, даже если они молятся и постятся, совершают паломничество в Священном Удому. Если в таком обществе не применяется шариат, то это не исламское, а невежественное общество, даже если они признают Бога.

29 августа 1964 года Саид Кутб был повешен вместе с двумя соратниками. Он внес огромный вклад в исламскую литературу. Его идеи вызвали большие дискуссии среди ученых и в них мысли радикального направления. Нет сомнений в том, что годы проведенные им в тюрьме под пытками явно отразились в его произведениях. В тюрьмах Насера заключенных, которые подвергались пыткам всегда возникал вопрос о том, что «неужели те кот оры пытаются нас считать мусульманами? Наверняка они не исповедуют ислам». Чувствуя опасность этой мысли, руководитель движения «Братьев мусульман» выпустил свою известную книгу «Дуатинекудат», что означает «мы вызывающие кверие несудья над людьми», призывающий людей не судить, так как только Бог может судить людей.

После смерти Насера к власти пришел его заместитель Анвар Ассадат. Его отношения с «Братьями мусульманами» были иначе. Как пишет Мохаммед Хамед Абу-Наср, четвертый руководитель партии, как только пришел к власти Ассад отношения офицеров в казармах в тюрьме со временем изменились. В тот год были освобождены все политические заключенные. Таким образом, закончился самый трудный период в истории «Братьев мусульман».

В ходе борьбы бесслезными президент страны Анвар Садат использовал «Братьев мусульман» как крупнейшую и наиболее влиятельную политическую партию на египетской политической арене

е. Несом-трянасимпатии, оказанной президенту Анвару Садату «Братьями-мусульмани», онне позволили активно действовать на политической арене. Запрет на активную деятельность партии сохранился до падения правления президента Хосни Мубарака в середине арабской весны.

Семидесятигодыпрошлогостолетия-этонаиболееважныйпериоддеятельности«Братьев-мусульман». Помнениюнекоторыхнаблюдателейэтовторойэтапдеятельностипартии,гдеакцентбылсделаннареконструкциюирасширениисферывливания.

ТаккакМохаммедХамедАбу-

Насерв1967годупроигралвойнусИзраилемэтопривелокопотеревероясосторонысторонниковнациональногодвижения. Теперьгражданстранывбольшинствесвоеобратилисьвсторонуисламскогодвижения. ПолитикапрезидентаАнвараСадатапомоглаисламскомудвижениюреализоватьсякакболеенадежныйвыходизсоздавшейсяситуации. КакотмечаетРичардГрайрДокмеджянвсвоейкниге«Исламиреволюция: фундаментализм в арабском мире»: «Досерединyseмидесятих годовотношениеисламистоввполитикеАнвараСадатасуществовалоотрицательное»:

1. Получить поддержку от государственных исламских учреждений в лице Аль-Архари крупных мечетей страны.

2. Получить поддержку от братьев мусульман для противостояния национальному движению.

3. Подавить фундаментальные движения, которые угрожали обществу своими агрессивными, жесткими действиями [8].

Вначалесемидесятих годов исламское движение работало в египетских университетах как «Религиозный комитет» и в сфере его деятельности входило спортивное, социальное и культурное направления. В таком ключе исламское движение действовало до середины семидесятих годов, то есть до начала появления и распространения салафитских идей среди братьев мусульман.

Отношение президента Анвар Садата к исламистам сильно ухудшилось после подписания мирного договора с Израилем дошло до критического состояния. 14 октября 1981 года Анвар Садат был убит.

После убийства Анвар Садата к власти пришел вице-

президент Хосни Мубарака. Мубарак начал свое правление с широкомасштабных реформ в исламистов. Это было всеобъемлющим ответом на убийство президента

Садата. Но через некоторое время он выпустил тех заключенных, которые не были непосредственно причастны к убийству Анвар Садата. Хосни Мубарак не стремился к прямому столкновению с братьями мусульманами, но он был против их политической деятельности. Так как их деятельность, прежде всего, касалась социальной стороны жизни деятельности общества, то, по мнению Хосни Мубарака они представляли собой угрозу для его режима.

Братья-мусульмане настойчиво пытались найти пути преодоления запрета на политическую деятельность и участвовали в парламентских выборах в списках других партий и в качестве независимых кандидатов. На выборах 1984 года они выступили в блоке с либеральной партией «Новый Вафд» и провели народное собрание (парламент) 8 своих кандидатов. На выборах 1987 года они баллотировались в союз с оппонентами партии «Новый Вафд» - либерально-социалистической партией и «Социалистической партией труда». В результате выборов этот союз получил 56 мест из 444 общее количество мест в парламенте. В результате выборов 2000 года получили 17 мест, в 2005 году 88 мест в народном собрании. «Братья-мусульмане» добились большой победы на выборах 2011 года. Поскольку эти выборы проводились 25 января, после отстранения Хосни Мубарака от руководства страной в результате революции и с участием иностранных наблюдателей, места в парламенте распределились следующим образом:

Партия «Свобода и справедливость» - «Братья мусульмане» - 222 места - 43,7%;

Партия «Аль-Нур» (салафитская партия) - 112 мест - 22%;

Партия «Новый Вафд» - 39 мест - 7,7%;

Партия «Социально-демократическая» - 16 мест - 3,5%.

Вместем, партия «Братья мусульмане» выдвинула своего кандидата на президентских выборах. Их кандидат Мухаммад Мурси одержал победу.

Таким образом, подводя итог можно сказать, что в таких сложных политических условиях произошло становление движения «Братья мусульмане». Современем во многих мусульманских странах «Братья мусульмане» образовали ветви (филиалы) и на сегодняшний день их насчитывается десятки. Вместе с тем, так же существуют и другие партии, идеи которых схожи с положениями «Братьев мусульман», но они не связаны с ними в организационном плане. Речь о них пойдет в одной из следующих статей.

1 Священный Коран, шестой сура «Скот», 57-й стих.

2 Др. Номан Абдулраззак аль-Самаррай. Введение в неверие корни-

причины. *Маяк для печати, публикации и распространения.* - *Бейрут, второе издание.* - 1986. - С. 307.

3 *Мишель Ричард. Братья-мусульмане. Перевод Абдул Салама. Radwan Kaup, Madbouly, Библиотека.* 1977-С. 47.

4 *Башир Нафи. Исламисты.* - *Аль-Джазира центр исследований. Арабские научные издатели, Инс, Первое издание.* 2010. - С. 35.

5 *Халил Али Хайдер. Политическая сценарий государства исламистских движений.* - *Emirates, Центр исламских исследований.* - 1997. - С. 7.

6 *Мохаммед Абдулла Аль-Самман. Хасан Аль-Банна: человек и идея.* *Даралитисам.* - 1978.

7 *Аль-Банна. Сборник писем имама. Каир, Исламский Каирский институт печати и публикации.* - 1979.

8 *Ричард Грайр Докмеджян. Исламская революция: фундаментализм в арабском мире.* *Издательство «Медиа», книгоиздательство и распространение города Ал-Ансур.* - 1989. - С. 103.

Түйін

Төрт мақаладан тұратын мақалалар сериясының бірі болып табылатын бұл мақалада саяси исламның феномені және қазіргі заманғы исламдық қозғалыстар, олардың пайда болу себептері және даму барысына ықпал еткен факторлар қарастырылады. Сонымен бірге, осы қозғалыстар кең тараған елдердегі саяси үдеріске қатысуға келісім беру немесе бас тартуға байланысты олардың арасындағы айырмашылықтарға да көңіл бөлінеді. Мақалада исламдық қозғалыстардың ішінде ең көп тараған және өте ықпалды болып табылатын «Мұсылман-ағайындылар» қозғалысы тереңірек қарастырылады. Осыған орай қозғалыстың негізін қалаушы тұлғаның 1928 жылы партия құрылған кезден бастап, 1949 жылы қаза тапқанға дейінгі іс-әректі де сарапталынады. Осы уақыт аралығында қозғалыс парламент сайлауына қатысу, өз кандидатын президенттікке ұсыну секілді бірқатар маңызды істерді жүзеге асырған болатын. Сонымен қатар, мақалада қозғалыстың мақсаттары және осы мақсаттарға жету барысында жүзеге асырған шаралар да зерттеледі. Қозғалыстың Египет Араб Республикасындағы саяси режимдерге қарсы күрес тактикасы жете қарастырылып, осы елдегі режимдер мен үкімет басындағы партияларға қолдау көрсету немесе қарсы болудың себептері айқындалынады.

Тірек сөздер: ислам, саяси ислам, қозғалыс, саяси режим, саяси күрес, қоғам

Summary

In this article, one of a series of four articles, the phenomenon of political Islam and the modern Islamic movements, the reasons of their emergence and factors which accompanied development of these the movement are considered. The attention to distinction between all these movements from the point of view of acceptance or refusal of participation in political process in the countries where they are widespread is also paid. In more detail in article the movement "Muslim Brotherhood" - the most widespread and the most influential among Islamic the movement is considered. The identity of the founder of the movement, since the party creation moment in 1928 and before its murder in 1949 is also studied. During this period the movement passed through many important events as participation in parliamentary elections, promotion of the presidential candidate of the country. At the same time, in article it is discussed the purposes of the movement and measures taken by the movement for achievement of these purposes. The close attention is paid to tactics used by the movement in fight against the modes in the Arab Republic of Egypt and also the reasons of opposition or support by the movement of the modes and ruling parties in this country are considered.

Keywords: Islam, political Islam, movement, political regime, political struggle, society

УДК:130.2:2

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ДІНИСЕНІМ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗЕКІМ ӘСЕЛЕЛЕРІ

М.У. Ундасинова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-
нің Тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультетінің 6M020400-
Мәдениеттану мамандығының 2 курс магистранты*

Бұл мақалада Қазақстан жастарының діні сенім мәдениетінің деңгейі және оны қалыптастырудың жолдары көрсетіліп, өзекті мәселелері қарастырылды. Жастардың әртүрлі діни конфессия ұйымдары өкілдеріне деген діні сенім көзқарасының алыптасуындағы әсерін ету жұмырым жасалды.

Кілт сөздер: дін, жастар, діни жүйе, діни секта, экстремизм, діни идея

«Біздің ата-бабаларымыз қазіргі Қазақстанның дархандаласын, өмірді тану мен сезінудің ерекшеліктерін ұқсастырып, бізге мұрагерлік кетіп қалды. Олар рухтарын күнтізбегіне, тарихтың дүрбелең кезінде өз күшін жоймады. Себебі, ағабуы нәкілдері өз бастарына күнтізбегіне сәттерінде де бұл рухты сақтай білді», деген елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың нұсқауы бір данасөздері алға ұлкен міндеттер жүктейді [1; 1]. Ата-бабаларымыз ұрпағына мұра еткен кең байтақ жеріміз бен елімізді қорғау біз секілді жастардың міндеті. Ол үшін ж

астаржауапкершіліктесінебілуі, руханиәрісауаттыболуықажет. Солкездеғанақоғамжаңарады, әріөркендейді. Былайдейтінімсоңғыуақыттарыадасушылықтанарылаалмайшырма-лыпжүргенжастарымыздыңкейбірініңруханидінітәрбиесі, дінісауаттылығыаландатады. Жастардыңсауатықашандаруханитәрбиеменбілімнентұрады. Алосыекеуіндеұстаптұратынимандылық, Имандегенсөздіңөзідінітұрғыданқарастырғандасыпайылықпенқарапайымдылықтың, ізеттілікпенкішіпейілділіксияқтыкөркеммінездіңиесі. Алмұныңөзімәдениет. Себебі, білімменіман–исламөркеніетініңнегізі. Мәдениетдінісауаттылықпенұштасыпжатады. Алосыдінісауаттылыққазіргіқоғамдағыжастардыңбойынанқаншалықтыкөріністауыпжүргеноймазалайды.

Интеллектуалдылыққұндылықтарретіндеәрбірмұсылманныңпарызы–біліміздеу. Жастардыңдінісауаттылығыныңөзінбілімділікдесекдінгежанаданбетбұрғанжастарымызданқалайбайқалады. Біліміздеуарқыладамәлемдегінәрселердіңжаратылысынаойжүгіртугеолардытанып-білугекүштарланды–рады. Оларқылыой-өрісі, білімменменғылымғадегенқызығушылықоянып, адамзаттыңкөкжиегікенді. Дәстүрлідінімізисламенбастыкезекте–ғылымдықолдаған. Себебі, исламдағылымиманныңөбектерінәтижесіндешариятжанданып, исламзандылықтарысақталған. Діндідұрыстүсінбегендерэкстремизмніңойынаайналдырыптажүр. Исламдініндеешқандайкемшілікжөк, бармәселебіздіңоныдұрыстүсінбеуімізде. Азғанақыл, зейінсізжүрек, түйсіксізтүсініктіңсалдарынанжәнеөміріміздіңөзарауылесімінтерентүсінеалмауымызда[2;135]. ӘсіресежастардыңкөпшілігіосықатарданкөрінудеСондықтандажастардыңболашағынаалаңдаушылықтуатынысөзсіз.

Ғылымнанүмітібаржандарәрбірнәрсеніөзжаратылысмақсатынбайланыстыразерттеуітіс. Жастардыңруханижәнедінісауаттыболуыкезеккүттірмесмәселелердіңбіріболғандықтаносыбағыттыбіразқарастырыпкөргендіжөнкөрдім. Қазіргіқоғамжастардыңдінісауаттылығыныңтөмендережедесипатталуыменқатар, атынандазатынандашатасынсиясимиссионерліксекталарғатолы. Бұндайжолдарға, керітартпағымдарғажібермеудіңәуелгіжолы–жастардыңдінісенімәдениетінжүйеліқалыптастыру. Осыорайдажастардыңдінісауатсыздығыныңсалдарытөмендегідей:

Қазақстандағыдәстүрлімесдініұйымдардыңжәнетоталитарлықсекталардыңкөбеюіменоныңқатарынажастардыңкөптепартылуыкөпұлттымемлекетіміздіңұлттаралықтатулықпенұрақтылығынақауіптіфактор. Жәнеұлттаралықрадикализмменшиеленістіудыратынқосымшақұшболыптабылады. Өкінішкеқарай, құқықорғауоргандарыныңақпараттарынасүйенсек, мұндайқылмыстүрлеріеліміздекеңіненетекалуда. Осыжағдайларкөрсетіпөтырғандай, түрліқағидаларменжәнеұсақуларменқосаберілгендініидея, басқашаайтқанда, «дініндіұстайалсаң–қасиетіне, ұстайалмасаңқасіретіне»айналдыратынемшініңөткірпышағыіспеттес. Экстремизмментерроризмидеологтарыдіндіпайдаланып, дінириториканыңерекшеәдістерінқолданаотырып, халықтыңбелгілібіртоптарыныңой-санасынаықпалетебіледі. Көпжағдайдаәлеуметтікбелсенділігіменерекшеленетін, идеологиялыққпалғатезтүсетінқоғам-

ныңерекшетобыжастартеріспіғылдыдінінасихаттыққызметүшініңғайлынысанағаайналады. Жасерекшеліктерінеқарайізденгішжәнебілугекұмарболыпкелетінжастарқылмысәлемінің, соныңішіндешетелдікжәнехалықаралықсубъектілердіңтарапынанайлакерлікпенжасалғанидеологиялықтұзаққажітүсетінболды[3;92].

БүгіндестатистикалықақпараттарғасүйенсекҚазақстандағы14пен29жасаралығындағыжастардыңүлессалмағыхалықтыңжалпысанының27,8%-ын, яғни4,5миллионнастамынкұрапотыр. Олардың700мыңнастамы–студенттер. Бұлреттеауылдықжерлердегі46%-дықжастарғақарағанда56%-дықұрайтынқалажастарыныңсаныкөптеу. Сондықтандінісауатсыздықтанболыпжатқанжағдайлардыңбастымдылығықалажастарынанбайқалыпотыр[4;1].

Әлеуметтікжәнезаматтықтұрғыданесеюшағындажастаркөбінебізүшінжатықпалдықүштердіналдындаәлсіздіктанытады. Жастарәділдікпенжақсылықүшінкүрестебарлықіс-әрекетке, соныңішіндешектеншығушылыққадабойұрады. Мәселен, «Хизб-ут-Тахрир», «ОрталықАзиядағымоджахиттержамағаты», «Жундәл-Халифат», «Таблиғижамағат»сындыэкстремистікжәнетеррористікұйымдардыңнегізіылғижастарданқұралғаныбіздіаландатады[4;1].

2011жылыҚазақстанРеспубликасының«Діниқызметжәнедінібірлестіктертуралы»Заңыөзкүшінеенгенбولاتын, ондаалғашретханафибағытындағыисламныңжәнеправославтықхристиандықтыңхалықмәдениетініндамуыменруханиөміріндегітарихирәліаталыпөтілген. Дінібірлестіктердіқайтатіркеудіңнәтижесіндеөткенжылыеліміздегіконфессиялардыңнақтысаныбелгіленді. Сонымен, қайтатіркеуқорытындысыбойыншареспу

бликамызда қазіргі кезде 17 конфессия өкілдерінен құралған 3088 діни бірлестік жұмыс істейді, олар қолданыстағы Заңның талаптарына сәйкес құқықты қрәсімделуден өтті. 3088 діни бірлестіктің басым көпшілігін мұсылмандық бірлестіктер (2229) құрайды, бұл – халқымыздың тарихи дамуымен байланысты заңдық ұбылыс. Республикамызда 3226 ғибадат үйі жұмыс істейді, олардың 70% -ы (2269) –

мешіттер [5; 2]. Елімізде әртүрлі діндер мен конфессия өкілдерінің бейбіт қатар өмір сүруі және өзара тиімді әрекет етуі үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Мұсылмандар, христиан-дар және басқа дін сенім өкілдері біздің көп конфессиялы және көп ұлтты ортақ үйімізде қоян-қолтық араласа өмір сүріп жатыр. Қазақстандағы конфессия аралық қатынастар әлемдегі көптеген елдер үшін үлгі болып отыр. Дейтұрғанмен, дінмен байланыстының бәрі бірдей оң сипатқа ие бола бермейді. Сондықтан біздің ің жағымды жақтарына ытып қана қоймай, әрбір жағдай мен үдеріске әділ көзбен, шыншылдықпен қарап, тиісті бағасын беруіміз керек. Бұны айтқып отырғандағы мәселе, қазіргі қоғамымызда барлық жастардың діні сауаттылығы, діні сенім мәдениеті бірдей деп айта алмаймыз. Өйткені, жастардың өзге ағымдарға кетіп қалу қаупі басым. Бұған екі негізгі себепті атап айтсақ болады. Біріншіден, діні сауаттылықтың төтен болуы. Екіншіден, әлеуметтік жағдайы. Материалдық жағынан дұрыс қамтылмаған кедей, мемлекеттен үміт түзген отбасыларды материалдық жағынан қамтамасыз етудің қызықтыру арқылы өздерінің атарына қосып жатқандығына ытып отырады. Әрине елдегі барлық адамды материалдық тұрғыдан толық қамтамасыз ету мүмкін емес. Бірақ елдің діні сауаттылықпен қамтамасыз етуімізге болады. Жастарымыздың діні сауатына шұқазіргі біздің еліміздің өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ал, кейбір жастарымыз дәстүрлі ерлеріміздің арасында асып жүрсе, елдің болашағыне болмақ?! Сондықтан бұл оқалықтың ыңалдыналу үшін тек қана білімді пайдалану арқылы жеңіске жете аламыз. Осы тұрғыдан мемлекет тарапынан жұмыстар жасалып жатқандығына ытып отырады. Бұл салада кемшіліктер аз емес. Білікті мамандардың жетіспеуіне байланысты бұл пәнді тарихшылар беріп жүр. Көш жүреке келетүзелідейді ғой, болашақта бұл салаға өз мамандары келеді деген үміттеміз. Тек 9-сыныпта оқығанына бір-ақ рет өтетін дінтану сабағы барлық жастарымыздың діні сауаттылығын көтереді деп сеніп қалмауымыз қажет. Бұлдан басқа діні шараларды ұйымдастырғанымыз жөн. Адастырушы ағымдарымыздың қатарында жүрген жастарымыздың басым бөлігі студенттер. Сондықтан мектеп пен қоса жоғарғы оқу орындарында «Дінтану» сабағын «Психология», «Философия» секілді жалпы пән ретінде енгізген дұрыс. Еліміздегі студенттеріміздің діні сауатына шұмақсатында, қандай ағымдар мемлекетімізге зиянын тигізіп жатыр, ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін анықтайтын, ақпен қараны ажырата алатындай біліммен қамтамасыз етуіміз қажет. Сонда ғана бұл мәселенің шешімін таба ретік. Қазіргі заманда ақпараттық технологияларды қолданып, осы мәселеге байланыстығылыми-танымдық бағдарламалар жасау, телеарналардан елдегі болып жатқандықтардың себептерінашып көрсетіп, қамтамасыз ете алсақ, бұл жүйеде өз жемісін берерімізсіз.

Барлық тарихи кезеңдерде жастар қоғамның нұтқыр, оқуға жаңалық енгізуге және реформаларға бейім бөлігі ретінде сипатталғанын білеміз. Қазіргі таңда тек білімді, ой-санасы терең, ақыл-ойы дамыған және кәсіби дайындалған жастар ғана сапалық, серпінді және инновациялық дамудың маңызды шартымен кепілді болатынын, еліміздің болашағын қамтамасыз ете алатынын ешкімге дәлелдеп жатудың қажеті жоқ.

Қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбаев осыдан екі ғасыр бұрын алдында ала ескерткендей: «Теңіз және хадис қанат аласыз қабылданып, қалғанын имани ақылмен ұғынып, ақиқатына луымыз қажет» –

деген болатын. Дүниетанымның негізі адамның ақиқатқа деген көз қарасы балалық, жасөспірімдік және жастық шағында қалыптасады. Қазақ жастары үшін ағабуы өкілдері – аталарымыз бен әжелеріміздің, әкелеріміз бен аналарымыздың ғибратты сөздері, мінез-құлқымен даналығы тәрбиелік жағынан үлкен әсер еткен. Сондықтан отбасылық тәрбие институтының да маңызды зор. Яғни, отбасында бабалар тәрбиесі – неұқыптылықпен қараған жөн [6; 1].

Біздің жастар – алғыр, барлық заманауи технологиялық құралдарды меңгеруде, кез келген басқа елдің жастарымен зияткерлік деңгейі жағынан терезелері тең. Біздің жастарымызға биік рухани тұлғалар тұлғалық тұлғалықтануды талап етеді. Жаппай технологиялану және ғаламторға жылдам қосылу мүмкіндігі жасалған ағасырда, кең ақпараттық мүмкіндіктер жағдайында жастарға кейде дініне мәсеба сқақ жетті идеяны дұрыстан дау қиынғасоғады. Сондықтан теориялық қорықтардан, жалықтырып жіберетін философиялық мәсеба ортағасырлық қатартатын кері тартпауғымдардан гөрі жастар айтуды тұлғалардың нақты тәжірибесінен сабақ алатырып, имандылықтың шынайы мән-інтанып-түсінуі қажет.

Соныменқатар, жастардың санасына діни қайраткерлерден басқа адамдар рухани бай бола алатынын сіңіру керек. Елімізде үлгі-өнеге алуға лайықты қанша маиман жүзді ғалымдар, дәрігерлер, ұстаздар, өнер қайраткерлері, әскери қызметкерлер, саясаткерлер бар. Оларды құрметтей және оларға еліктіей отырып, жастарымыз көптеген өмірлік сауалдарына жауаптапқан болар еді.

Кез келген дін, соның ішінде исламда адамның білім алуына шектеу қоймайды. Қазіргі заман дәуірінде барша адамдар мешқашан көшпелілер сияқты қаншама иман жүзді ғалымдар, дәрігерлер, ұстаздар, өнер қайраткерлері, әскери қызметкерлер, саясаткерлер бар. Оларды құрметтей және оларға еліктіей отырып, жастарымыз көптеген өмірлік сауалдарына жауаптапқан болар еді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтің «Қазақстан-2050» Стратегиясы: «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Дін мәселелерінде ойланып отырып, қандамға өте мұқияттылық қажет. Біз ұят, толеранттылық және төзімділіктеріндігі принциптерін қастер тұтуымыз керек», - деп атап көрсетті. Өйткені жалпы ұлттық ойлаудың парадигмасына және Қазақстанның тиімді мемлекеттік дамуының ұйымдастырушы күшіне айналған бұл алғашы шарттар еліміздің, еңбексүйгіш Қазақстан халқының болашағы жарқын болатынына сенім ұялатады [6; 1].

1 ZonaKZ.net.

2 Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет-ғұрыптары. – Алматы, 1992 ж. - 135б.

3 Нуртазина Н. Д. Қазақ мәдениеті және ислам. – Алматы, 2002 ж. - 92б.

4 Antisekta_zko@mail.ru.

5 Орынбеков М. С. Қазақ сенімдерінің бастаулары. – Алматы, 2002 ж. - 103б.

6 Muftuat.kz сайттары.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы культурно религиозной веры молодежи Казахстана и его проблемные стороны. Делается вывод о роли влияния религиозный убеждений молодежи на формирование отношения к представителям различных религиозных конфессий.

Ключевые слова: религия, молодежь, религиозные процессы, религиозная секта, экстремизм, религиозная идея

Summary

The article is about the level the Kazakh teenager's religious culture. Main problems of religious culture and ways of developing. The conclusion about the role of religious beliefs influence young people in relation to the formation of different religious denominations.

Keywords: religion, youth, religious processes, religious sect, extremism, religious idea

ӘОЖ 316.7(100-87)

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫ: ҚОНЫСТАНУ ЖАЙЫМ ЕНТАРИХИ, МӘДЕНИӨМІРІ

Тұрсынбек Кешубай – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультетінің «Мәдениеттану» мамандығының 2-курс магистранты

Бұл мақалада Қытайдағы қазақ диаспораларының тарихи, мәдени өмірі қарастырылады. Шеттегі қандастарымыздың мәдениетін жан-жақты зерттеу жалпы ұлттық мәдениетіміздің қаймағын қалыңдата тыныс сөзсіз. Мақалада Қытайдағы қазақтарды жақынырақ тануға ықпал ететін факторлар зерттелген.

Кілт сөздер: қоныстану, тарих, мәдени өмір, диаспора, наным-сенім, шекара

Бүгінгі таңда жер шары бетіндегі қазақ ұлтының жалпы саны он бес миллионна сады. Он бір миллионға жуық қандастарымыз әлеуметтік-экономикалық қорғаныс ретінде Қазақстан Республикасына, бес миллион қазақ диаспорасы болып пәлемнің қырықтан астам еліне бытырай қоныстепкен.

Қазақ диаспорасы мол шоғырланған мемлекеттердің бірі – Қытай Халық Республикасы. Ондағы қандастарымыздың саны, 2005 жылғы санақ бойынша 1 миллион 414 мың [1].

Шынжаң–

қытайтілінен аударғанда «жаңа өлке» деген мағынаны білдіреді. 1884 жылы құрылған. Орталығы Үрімжі қаласы. Қытайдағы қазақ диаспорасы негізінен осы өңірге, нақты айтқанда, Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты аударған.

қалаларға, Алтай аймағына, Тарбағатай аймағына, Мори және Баркөл қазақ автономиялы аудандарына біршама жиі қоныстанған. Бұлардан қалса, Буратала Моңғола автономиялы облысы мен Санжы Дұңған автономиялы облысының барлық аудандарына, Құмылай аймағына, Үрімжі, Күйтүн, Қарамай, Шығыз қалаларына, қысқасы, бүкіл солтүстік және шығыс Шынжаңға кеңінен таралып қоныстанған. Шынжаңнан сырт, Гансу өлкесінің Ақсай Қазақ автономиялы ауданында, Тибет автономиялы облысының Алтыншоқы өңірінде, сонымен қатар Қытайдың астанасы Бейжіңге, Шаңхай қаласына да іргетепкен.

Шынжаң өлке болып құрылған тұста Алтай ерекше аймақ болып орталыққа, яғни, Бейжіңге тәте бағынды. Ал, Тарбағатай, Іле қазақтары саяси, экономика, мәдениет сінді түрлі қоғамдық істерде өлкелі күмітін басқаруында болды. 1919 жылдан бастап Алтай аймағы Шынжаң өлкесінің басқаруына кірді [2].

Қытай Халық Республикасы 1949 жылы 1 қазан күні егемендігін жария еткен. Мемлекет тәуелсіздік алғаннан кейін елбасы Мау Зыдун диаспоралар іргетепкен өңірлердің экономикалық, мәдени даму қарқынын арттыру мақсатында «ұлттық территориялы автономия» жүйесініске қосады. Соның нәтижесінде, 1954 жылы Іле Қазақ Автономиялы облысы құрылған. Шынжаңның шығыс мен терістігі Монғолия, батысы Ресей, Қазақстан, Қырғызстан мен шекараласады. Шынжаң жартылай сулы, жартылай шөлейт болып келеді. Ондағы Тянь-

Шань, Алтай, Тарбағатай таулары бұл өлкенің ғана емес, бүкіл Қытай елінің мақтанышы. Іле, Ертіс, Үлдігір өзендері, Бурылтоғай (Ұлыұңгір), Қанас, Сайрам, Көктоғай көлдері қысы-жазы басынан қармұз кетпейтін осы таулардан бастау алады. Алтай аймағындағы Қанас көлі, Іле өңіріндегі Нарат жайлауы Қытайдағы айтұлы саяхаторындарының бірі. Осы өңірлердің тамаша табиғаты, көркем көрінісі саяхатшыларды өзіне еріксіз баурайды. Қазіргі таңда Шынжаңдағы туризмнің дамуы осы өлкенің әлеуетін арттырып қана қалмастан, Қытай экономикасының күшеюіне де айтарлықтай үлес қосуда.

Шынжаңның түрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, мәдениеті Қытайдың өзге өңірлеріне ұқсамайды. Бұл өлкеде бұғандейін шамадан, будда, христиан, ислам, маникей, даоизм, тағылым шылдық діндерінің барлығы да кездестірілген.

Шынжаңда өмір сүріп жатқан 13 ұлт өкілдерінің ішінде өзбек, қазақ, қырғыз, тәжік, татар, дұңған, ұйғыр ұлттары дәстүрлі ислам дінінің сүннит бағыты, Ханафимезһабын ұстанады. Және де осы өлкедегі тұрғындардың көпшілігі ислам дінін ұстанатын ұлт өкілдерінен болып келеді. Шынжаңдағы монғолдар ментибеттерлама дінінің тағылымдарына сенеді де, сібе, манжур, дағұр ұлттары шамандінін есиынады. Қытайлар мен корейлердің бірсыпыр асы будда дініне, ал орыстар православилік дінін ұстанады. Шынжаңдағы әр ұлт халқының түрлі дін, айырым ұлт өкілдерінен болып келуіне байланысты әдет-ғұрып-тары да бір-бірінен өзгешеленіп тұрады.

Шынжаңдағы ұлттардың тіл жүйесі де әртүрлі. Қазақ тілі – төркіні жағынан Алтай тілдері жүйесіндегі түркі тілдері жанұясының қыпшақ тілі тобына, сөз құрылысы жағынан жалғамалы тіл жүйесіне жатады. Бұл көпшілік ғалымдар жағынан тұрақтандырылған қорытынды [3].

Қытай еліндетұрып жатқан қандастарымыздың мәдениеті туралы сөз бастамас бұрын, олардың тарихына қысқаша шолу жасап өткен жөн сияқты. Себебі, мәдениетті қалыптастыратын тарих, мәдени мұрағаттарды жоюын тарихи уақиғалар емеспей...

Қазақстандағы тұрғындар арасында Қытай еліндетұрып жатқан қандастарымыз туралы көз қарас әртүрлі. «Олар кезінде Отанына тастап қашып кеткендер...», «XX ғасырдың басындағы ашаршылық жылдарында ата-бабаларымыздың байлығын тонап кеткендер...» дейтін жаңсақ пікірлер де айтылып қалып жатады. Шын мәнінде, ондағы қазақтардың көп сандысы, әсіресе, Алтай мен Іле, Тарбағатай өңірлеріндегі қазақтардың басым бөлігі байырғы атақоныстарында отырғандығын түрлі зерттеулер нәтижесі көрсетіп отыр. Тарбағатай – монғол тілінен аударғанда «суырлы мекен» деген мағынаны білдіреді.

Қытай жазбаларының дерегі негізделгенде Алтай, Іле өңірлері заманымыздан бұрынғы 5-6 ғасырлар шамасында сақтардың мекені болған [4]. Кейінгі түркі заманында да ұшаймақ дәл бүгінгідей алып Қытай империясының иелігінде болмаған. Алтай – түркілер ту тігіп, тұғырға минген киелі мекен.

«Түрік» деген сөз (тарихта 542 жылдан бері белгілі) «күшті», «ержүрек», «айбынды» деген мағынаны білдіреді. 552 жылы Алтайда Көктүріктер мемлекеті құрылды... 1500 жылдық қылым заманнан бері талай халықтар тарих сахнасынан жоғалып кетсе де, түрік туы жығылған жоқ [5]. Л.Н. Гумилевтің «Алтай Евразия даласының афинасы», М.Аджидің «Біздің Отанымыз Ұлы Дала... алтын бесігіміз – Алтай» деуі де тегі емес.

Алтай көктүрік қағанаттары өмір сүрген жер. Орта Азияны мекенеткен түркі тілдестері: ғұн, сак, үйсін, қа

нды, қарлұқ, алан, дулат, түркеш, керей, найман, уақ, арғын, қыпшақ, жалайыр, алшын, қоңырат, т.б. Бұлар – қазақұлтының негізін қалаған ру-тайпалар. Қазақұлты – осы ру-тайпалардың санғасырлар бойы тарихи даму тәріздері мен ерекшеліктерінен бірте-бірте қалыптасқан. Мұхаммед Хайдар қазақ хандығының құрылған уақытын Хижираның 870 жылы (1465-1466 жж.) дейді [6]. Алайда, бұл –

бұғандейін қазақұлты болмағандеген сөз емес. Үстіміздегі жылы «қазақ хандығының 550 жылдығы» аталып өтеді дегенді естіген кейбір адамдар «қазақ халқының тарихы тым беріде екен-ау» деп жүр. Қазақ хандығының тарихы деген сөз қазақұлысының тарихы дегенді білдірмейді.

XIII ғасырдың бас кезінде ұлыдаланы билеген Темучин Алтайдың тұрғылықтай паларының қонысынан бір мезет жер аударып жіберген екен. Шыңғысхан «Тышқан жылы (көктышқан жылы, яғни, 1204-жылы) жаздың орталығын қып-қызыл болып толған күні...» наймандарға қарсы жорыққа аттанды. Наху гунтаулы өңірінде наймандар қатты жеңіліс кетіп, Таянхан қолға түсті. Оның баласы Күшілік бас қажақта болғандықтан аман құтылды да... әкесінің інісі Бұйрық ханның иелігіндегі өңір – Алтайтауының күнгей беті, Ертіс өзенінің аңғарына қашып келгенді [3]

Қазірде Алтай, Тарбағатай, Іле өңірлерінде ұлы жүздің албан, суан рулары, орта жүздің онекі Абақкерей, тоғызтаңбалы найман, найман ішінде төрт атақ зайрулары, азсанды уақ рулары мекен етеді. Шыңғыс хандәуірінде емлекет деңгейіне дейін күшейген «меркіт» тайпасы бүгінгі таңда Абақкерейдің онекі руының бірі болып сақталған.

Шыңғыс хандәуірінде қазақтайпаларының ішінде ең алдымен ауғанел – наймандар болған. Олардың бір бөлігі Алакөл, Балқаш, Жетісу, Есіл, Сырдария бойына және Ұлытау алқаптарына дейін ауғаны жөнінде жазылған деректер аз емес. Ол кезде наймандардың жан саны 800 мыңдай болған. Жалпы қазақ рулары сияқты наймандар да өз ата мекендерінен нәшеріне тауып кетіп, қайта оралған... шығысқа қарай қоныс аударған наймандардың бір бөлігінің Қабанбай батыр тұсындағы аңыз мекендеріне қайта оралғаны туралы деректер баршылық [7].

Темучин салған темір ноқтағашы да маған түркі текті тайпалар қырдан қашқан торғайдай болып төңіректің төрт бұрышына басса уғалап кеткені рас. Ол тұстатек наймантайпалары ғана емес, Алтайды мекенеткен Абақкерей елінің де есеңгіреп қалғаны айдан анық. Сөзімізге ғылыми дәлел ретінде мына бір деректі де келтіретуді жөн көрдік.

1770 жылы қазақтардың орта жүзіндегі Абақкерейдің көпсандысы, найман руының бір бөлімі айырым-айырым Қотырақбатыр, Шуашбатыр, Тайлақбатыр, Қуандықбатыр, Байқанбатыр, Естағанбатырдың бастауында, Қалбатауымен Зайсан көлі маңынан Ертіс өзенінен өтіп, Алтайтауының батыс бөлігіне көшіп келді. Кейін бірте-бірте шығысқа қарай жылжып көшіп, қазіргі бүкіл Алтай аймағына қоныстанды. Бұл қазақтың керей руымен найман руының Темучин (Шыңғысхан) дәуірінде Алтайда науғаннан кейін ата мекеніне қайта оралуы еді [4].

Алтай, Тарбағатай, Іле өңірлерінде мекенеткен қазақ халқының сан мәртеу ауғаны туралы мәліметтер өте көп. Себебі, әртүрлі табиғаты тамаша, табиғи байлығы мол кең байтақ қазақ даласы қай заманда да сырт елдің көзін қызартпай тұрмайды. Қызығып қана қоймай, тарпа басса лыптамаша жерді тартып алмақта болады. Осындай ниеттер мен тосын жасалған шабуылдардан қазақ жұрты талай мәрте қансырап та қалған. Олардың кейбірі тарих беттерінде тайға таңба басқандай анық жазылса да, көбі көмескі күйінде қалып отырған. Соның бірі – 1723 жылы болған жоңғар шапқыншылығы. Нәтижесі – қазақ халқының мал-мүлкі тастап, басы ауған жаққа «ақтабан шұбырынды» болып ауып кетугі.

Қандастарымыздың жерін тастап жиі ауына тағы бір себеп – табиғат апаттары. Ауарайына сүйеніп мал баққан қазақ жұрты жұттың белгісі байқалса болды, жосып көше жөне летіні заңдылық. Еркіндікті сүйетін елдің көшуді қиыншылық деп есептемейтін де ақиқат. Алайда, туған жерін түпқазығы санайтын жұрт жағдай оңалған бойда өз мекендеріне қайта оралып отырған.

Тарихи деректерде 1905 жылдары Алтай өңірінен қалуға шаққалады. Ол ондағы халықтың өз туған жерлерін сүймегендігінен емес. Қарақазан, қарабаланың қамы үшін алдына салып айдап жүрген азын-аулақ малдарына маналып қалу үшін еді. Күн көрісі көгендегі малын атау елді қазақ үшін басы аман қалу үшін малдық күйлі болуы керек қой. Халқымыздың «малашуы – жанашуы» деуі десодан.

Шын жаңа өңірінде XX ғасырдың бас кезінде басталған саяси тұрақсыздық қазақтың атам інін араматтарын түткіндәуден, өлім жазасына үкіметтен көз аштырмаған. Қарапайым қазақ жұрты желден қой үстіне бо зторғай жұмыртқалаған бейбіт күнді сүйеді. Қорада, немесе, өрісте жатқан қойға қасқыр шауыпты дегенді құлағымыз жиі шалады. Үйреншікті жағдай. Табиғат заңына дасай құбылыс. Ал, иендала да босып жүрген бір топ бөріге қой шауыпты дегенді естігеннен біз, қанша қисынын келтірейін десеніз, дешындыққа еш жа наспайдығой... Қытай билігі айранын ұрттап, қойын құрттап жайлауында жайын жатқан қарапайым қазақ жұрты

билікке қарсы оқатуға мәжбүрлейді. «Қорқақтыққа берсе ба тыр болады» деген тәмсіл осы тұсқа тура келеді.

Билік басына келген Мадарыңесімді ұлық 1920 жылы елдің көшбасшысының бірі Қыланның басыналып, Алтай айкаласының Дөңбазарына іліп, 1928 жылы Алтай аймағының уәлиі (әкімі) болып тағайындалған Уи Жинго Көктоғайдағы Зуқақажыны өлтіріп, басын Алтай қаласындағы қаракөпірге іліп қойып жұртқасес көрсетеді. Бұлауақиғалар Алтай аймағындағы қарапайым қазақ жұртын қатты тіксіндіріп, қасқыр көрген қойдай ынұрейлендіреді. Бұл қорлық қатөзе алмаған Оспан Сіләмұлы егінші, малшы дихандар арасынан сарбаз жинап, билікке қарсы күш біріктіреді. Қолдарына қару алып, жергілікті билікке қарсы тұрады. Әкесінің аянышты өліміне сон Зуқақажының ұлы Сұлтаншәріп Көктоғайдан көшіп кетеді. Осы көш Алтай данауған елдің ағашқысы емес еді. Десе де, биліктің бұл сойқаны толастаудың орнына арт-артынан жаңғырып, жаңаланып жалғасын тауып отырады. Үркін-қорқыннан зәтте болған халық атыны неріналып, шешініп ұйықтаудан қалады.

Бұлаздайын, 1933-

жылы 12 сәуірде Жын Шурінді тағынан тайдырып, Шынжаң өлкесінің әкімшілік құқын Шын Сысайөз қолына ал ады. Өлкөпөтпей өзі билік жүргізіп отырған барлық өңіргесі ақшы орнын құрып, қарапайым бұқараны қатал заңар қылы басқаруды күшейтеді. Ендігі жерде қазақтар бірауданнан келесі ауданға бару үшін сақшы мекемесінен арн айыру қатқағаз алып жүруін етура келеді. Бұл да жергілікті халықтың за-кегін тудырады.

Бүгінгі таңда елдеріндетұрып жатқан қазақтардың көбі бір кездері Алтай өңірінен аудаған елдің ұрпақтары десек артық айтқан болмаспыз. XX ғасырдың 20-30 жылдары болған үркін-қорқын да аудаған ел Тибет арқылы Пәкістан, Үндістанға өтіп, Түркияға кетеді. Солардың ұрпағы қазір Еуропаның көптеген елдерін етарап кеткен.

Кашмирдетұратыназ қазақтар Қытайға қайта оралу дү талап етті. Олар ҚХР-ның бекітуімен Шынжаңға көшіп, Баркөлсахарасына келіп қоныстанды. Түркия үкіметінің бекітуімен, БҰҰ-ның атынан Үндістан, Пәкістан, Ауғаныстан сияқты елдерде қоныстанып қалған ұшмыннан артық қазақ Түркияға көшіп барып, негізінен Стамбул, Измир, Анкара, Ескишехр, Қайсер қалалары мен аудауылдарына қоныстанды [4]

Әрине, Шынжаң өңіріндегі қазақ диаспорасы көптігінен, еріккенінен дүниенің түкпір-түкпірін етарап кеткен жоқ. Тағдырдың талабы, тарихтың тартуы солай болды.

1955 жылы жазда Кеңесодағының Алтай аймағындағы консульжабылады. Қытаймен Кеңесодағы «Шынжаңдағы Кеңесодағы мұһажырларының еліне қайту құжаттарын жеңілдету келісім-шартын» жасасқаннан кейін, Шынжаң өңіріндетұрып жатқан Кеңесодағының мұһажырларының еліне қайту мүмкіндігі туады. Осы орайда, Іле, Тарбағатай, Алтай өңірінен екі жүз мыңнан астам адам Қазақстанға қайтады. Бұл мүмкіндік 1959-1962 жылдары болған екен.

Осы арада, Қытайдағы не қылған Кеңесодағының мұһажырлары мен азаматтыры деген сұрақтың аудауы мүмкін. Шынжаңдағы Кеңесодағының мұһажырлары әртүрлі жолмен барған. Олардың ішінде Кеңесодағының консул қызметкерлері, әскерлері, кен жұмысшылары, саудагерлер де бар. Көпшілігі қарапайым халық бұқарасы. Олар патшалық Ресейдің қазақ ұлтына жүргізген отарлау саясатына қарсы болған қандастар ымыз. Биліккена разы топ шекара асып, бассаудауға мәжбүр болды...

Әйгілі «Қылмыс» романының авторы, жазушы – Қажықұмар Шабданұлы өз шығармасында отбасының Қазақстаннан Шынжаңға қонысаудау жайын тергеушісіне «Қүдіретті тергеушім, өтірік қосам тастөбемне нұрыңыз!»,- дей отырып былай баяндап береді.

«Үйде бар-жоғы бір пұттай тарығана қалған екен... Түсаумай-ақ ақталып болды. Шешем ақталғандарының бір бөлігін шекер қосып жармалады да, жылап отырып бір дорбағас алды... Күн бата кәрі әжеміз үнсіз егіліп орнынан тұрды, бәріміздің бетімізден сүйді... Әкем таяқ ұстап, буыншағын арқасына салды да, бауырымды жетелеп алды мен шығып кетті.

Әжем теріс қарап төсегін де жатыр: өне бойы мен сол қыл-дап, үнсіз жылап жатыр.

– Қош, әжет айым!.. Кешіре гөр!.. Өлер шағыңыз да қасыңыз да болу қолымыздан келмеді. Бақыл бол, әже! - деп шешемде ұн сала жылады» [8].

Ойлап көріңізші, шыныменде, кей адамдар ойлағандай Кеңесодағының байлығын бұлап, шетелге қашып бар ажатқан отбасы осындай күйде қош тасарма еді?! Бар-жоғы бір пұттары. Оның артысын жол жүруге денсаулығы жарамай иен үйде жалғыз қалып бара жатқан әжелерінің басына жақтап кетеді. Қарабасына қатертөнбесе өз анасын кімтірідей жұртқа тақтап кетуге қияр дейсіз. Шарасыздықтың бұдан артық шегі де жоқ шығар! Бір күн аялдаса «Айдалу», «Жераударылу», «Сібір» үкімдерінің бірі от ағасының мойынына ілінбек. Одан құтылу дүң жалғыз жолы – өз бетімен жераударып, елден кету.

Осы деректерден сон Қытайдағы ұшайма қатам заманнан бері Қазақстаннан дербес болып келген бедегенойт аудауыға жап емес. Жоқ. Мүлдем олай емес.

XVIII ғасырдың соңында Чин патшалығы әлсірей бастады. Осы тұста патшалық Ресей орта Азияға шапқыншылық жасап, қазақ даласын және Балқаш көлінің шығысы мен оңтүстігіндегі ұлан-қайыр өңірін елестірді. Осыдан соң, яғни, 1864 жылы патшалық Ресей Чин өкіметіне «Қытай-Ресей-Бейжің шарты» және «Қытай-Ресей батыс солтүстік шекараны өлшеп айыру тоқтамы» сияқты теңсіз шарттарға мәжбүр түрде қолқойдырып, қазақ даласын бөліскені аңғарды. Әрі осы тоқтамның бесінші тармағында «адамдар тұрған жерімен бірге сол мемлекетке қарайды» деген белгілемеші бар [7]. Міне, осы келісім-шарт, тоқтам тұсында қазақтың кең-байтақ территориясында, кеңпейіл қонақжай халқы дасырдың бүйрегін-дей бөлініп, бөлшектеніп қалады...

Анығы, қазақ халқы қай елде, мейлі, қай жерде жүрсе де жүрегі, пейілі, салт-дәстүрі бір. Әлемнің кез-келген елінен қазақ көрсеңіз қонақжай, кеңпейіл, ержүрек, адал дей беріңіз. Қателеспейсіз!

1 Тәтімов М. Еларалық «Алтын бесік» журналы. №2 сан. - Алматы - 2011 жыл. 18.

2 Аударған: Шаймарданұлы Есбол. «Қазақтың салт-дәстүрі және мәдениеті I». Шынжаң «Шинхуа» баспасы. Үрімжі - 2011 жыл. 11.

3 Мырзаханұлы Ж. Қазақ мәдениетінің айналымы. - Үрімжі: Шынжаң «Жастар-өрендер» баспасы. 2006. 33, 16.

4 Шәкенұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы - Алматы: «Атажұрт» баспасы. - 2007 жыл. 5, 201-202, 228.

5 Ахмет Тоқтабай. Түркі халықтарының этномәдениеті. - Алматы: «Толағай» баспасы. - 2006 жыл. 3.

6 Таймағамбетов Ж. Қ., Байпақов К. М. ... Қазақстан тарихы көне заманнан бізге дейін (Очерк). - Алматы: «ДӘУІР» баспасы, 1994 жыл. 155.

7 Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы - Алматы: «Атажұрт» баспасы. - 2000 жыл. 20, 19.

8 Шабданұлы Қ. Қылмыс. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы - Алматы: «Атажұрт» баспасы 2009. 91.

Резюме

В этой статье рассматривают историческую, культурную жизнь казахской диаспоры Китая. Разностороннее изучение культуры соотечественников вносит огромный вклад в общую национальную культуру. В статье изучены факторы, позволяющие поближе познакомиться с казахами в Китае.

Ключевые слова: поселение, история, культурная жизнь, диаспора, суеверие, граница. факторы, которые делают, исследовались

Summary

In this article examine historical, cultural life of the Kazakh diaspora China. The scalene study of culture of compatriots brings in an enormous contribution to the general national culture. Factors allowing closer to become acquainted with Kazakhs in China are studied in the article.

Keywords: settlement, history, cultural life, diaspora, superstition, border. factors that do were investigated

УДК: 340.12

ЗАҢПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛелері

М.О. Жұмағұлов – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2-курс магистранты

Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасындағы жасөспірім ұрпақтың құқықтық санасының қалыптасу ерекшелікте рін және оның теориялық мәселелерін тілгеті кетекеле, қоғамдағы осы бір «әлеуметтік топқа» қоғам тарапынан және мемлекет тарапынан мұқият көңіл аудару керектігін қарастырады, сонымен қатар аталған мәселе дешетелтәжірбиесін қалай ұтымды қолдану керектігін талқылайды. Қоғамдамуындағы сабақтастықтың негізгі бет-бейнесі болып табылатын жасөспірімдер және олардың бүгінгі құқықтық даму үлгісі, өркениетті елдердегі бозбалалар биесіндегі ұтымды көрсеткіштердің тайлы енгізе білу керектігін қарастыраған ғалымдардың ой-пікірлерін таразығасалып кенің талқылайды. Қоғамда құқықтық мәдениет пен алғашқы танысубалалық шақта басталады: олартегілердегі заңдық көзқарастардан, балалық рөлдік ойындардағы құқық функциялар және олардың қызметкерлері туралы білімдер жинақталған кітаптарды оқудан пайда болады. Балалық шақта пайда болған жеке даралық құқықтық әлем келбеті жасөскен сайын жалпыланады және тұрақталады.

Кілтсөздер: құқық, құқықтық сана, жасөспірім, заңдылық, норма, девианттылық, бозбалалар құндылығы, әлеуметтік көзқарас, құқықтық мәдениет, мінез-құлық, қоғамдық сана

Заңпсихологиясының аясында құқықтық сананың таным процесінің қорытындысы, шешімі ретінде (көпшілік және қоғамдық санаретіндегі жағдайда) және оған сай құрылым ретінде (бұл әлеуметтік көзқарасы кезінде) қарастырады.

Құқықпсихологиясы - адамның құқықтық мағынаға ие құбылыстарды өз психикасында қалай бейне-

лендіретінін және психологиялық механизмдермен құқықтық сананың қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін заң психологиясының бөлімі.

Құқықтық сананы түсіндірудің күнделікті құқықтық санаға қосатын бірнеше қасиеттермен байланыстырады: мысалы – қоғамдық сана, көпшілік сана, әлеуметтік көзқарас. Бірақ бұлардың бәрі мен тек бір ғана құқықтық сананы түсіндіреді. Құқықтық сана – қылмыстық әлеуметтік көзқарас, басқа сөзбен айтқанда қоғамдық немесе жеке даралық сана сферасы, яғни ол өзіне құқықтық әлеуметтік білім, құқыққа деген қатынас және құқықтық қолданатын іс-әрекеттерді кіргізеді. Құқықтық сана – құқық нормалары жоқ және әрекеттеуші құқықтық әлеуметтік көзқарастар жиынтығы ретінде қарастырады [1].

Қазіргі кезде құқықтық сананы зерттеу құқық сана қылмыс деңгейін бағалау, қылмыс салдық қорқыныш, қылмысқа, қылмыс қорғау бағаланысты әлеуметтік нұсқау, жаза лауазымы ретінде жүзеге асырылу. Жеке даралық құқықтық сана тәрбие, білім, әдет, солортаның адамгершілік климаты, яғни адамның қоршаған ортасының әсерімен қалыптасады. Заңмен құқықтық сананың мазмұнын салыстыру үшін және олардың сәйкес деңгейін анықтау үшін олардың құрылымдарының сәйкестілігін білу керек, бұған қарсы жағдайда олар бір-біріне байланыспайды.

Құқықтық сананың компоненттері туралы айтатын болсақ, құқықтық сана үшін негізгі компоненттерді өзінен бөліп шығарады. Біріншіден, оның құрылымы аттитюд құрылымына ұқсас, ол өзіне когнитивті (білім, елестету), бағалау (баға және эмоционалды қатар жүру), және еріктік (түрткі және мақсат, бір жағынан дағды, басқамен әрекеттесілдері) компоненттерін өзіне қосады. Төрт компоненті құрылымдық қолданатын жағдайда бағалау компоненті екіге бөлінеді: жеке бағалаулығы (бұл құқықтық нормаларға және құбылыстарға адамдардың баға беруі) және энергетикалық (бұл да құқықтық мінез-қылықта эмоцияның қатар жүруі) жатады.

Құқықтық сананың мағынасын білу жағдайында, мынадай терминдер "қоғамдық сана" және "көпшілік сана" қолданылу даншыққан. Бұнда кейбір объективті шынайлықты адамның бейнелеуінің маңыздылығын, соның ішінде әлеуметтік экономика, саяси, құқықтық және т.б. акцентте жиі жасалады. Әлеуметтік көзқарас жағдайында адамның білімін және көзқарасының келісімнен зина тап көрсетіп, яғни бұнда адамдар арасындағы коммуникативті процесс, жекетұлғалық қалыптасу деңгейін көре аламыз.

Құқықтық сананың субъектісі қасиетінде бөлек адам ретінде, сонымен әлеуметтік топ ретінде қарастырылады. Қоғамдық сана ретінде құқықтық сананы зерттеу, бұнда екі мүмкіншіліктер назарға алынады, яғни мұнда мынадай жағдайлар апа өтіледі. Құқықтық сана бөлек адамдардың жетістігі болып саналады. Ол әлеуметтік топқа қосылуы, яғни бұнда кіші немесе үлкен топтың оған мазмұнды әсеретуі. Осыған мысал ретінде заңгерлердің, мұғалімдердің, дәрігерлердің кәсіби құқықтық санасы болып табылады.

Құқықтық сананың субъектісі – көпшілік сананың аспектісі ретінде немесе әлеуметтік көзқарасының жиынтығы ретінде, бұнда үлкен әлеуметтік топ, ұлт немесе елдерінің қасиеттерінің негізінде бөлініп шығуы, бұл жасы, жынысы, азаматтылығы, іс-әрекеті, тегі және т.б. қарастырылады [2].

Құқықтық білім беру – адамның құқықтық санасын қалыптастыру мақсатында орындалатын құқықтық тәрбиенің негізгі құралы дегенді білдіреді. Нақты айтсақ, құқықтық білім беру арқылы жасөспірім құқықтық ұғынады және оның санасы қалыптасып, дамиды. Құқықтық ұғыну мен қоса, тұлғаны заңдық құрметтеуге, қорғауға, орындауға дағдыландыру мен заңның әділдігін сендіру – құқықтық сананың негізгі белгілері. Аталынған белгілер оқушылардың құқықтық тәрбиелеу негізінде отбасынан және мектептен бастап дамығанын бастап жүзеге асады. Есейген адамға қарағанда санасымен мінез-құлқы жаңадан қалыптаса бастаған жасөспірім-тәрбиенің қолайлы объектісі болып табылады.

Құқықтық мәдениеттің негізгі белгілері: заң нормаларын білу, заң нормаларын орындау; қоғамдық тәртіпті; заң нормаларын бұзбау; заң үшін сену және т.б. Құқықтық мәдениетті дамыған тұлға – құқықтық мемлекеттің үлгілі азаматы болады.

Құқықтық тәрбие беру арқылы жастардың құқықтарын пайдаланып, азаматтық міндеттерін орындай отырып қоғамда өмір сүруге, заңдар мен ережелерді тәжірибе де белсенді қолдана білуге үйретуге болады.

А.С. Макаренконың: «анағұрлым қиын тиетін қайтатәрбиелеу жұмысына оралмау үшін, әуелден дұрыс тәрбие беруге тырысу керек» деген пікірін ұмытпаған жөн [3].

Құқықтық тәрбие берудің негізгі мақсаты – оқушылардың құқықтық мәдениетпен құқықтық әрекет-қылмыс қалыптастырып, олардың құқықтық заңдылық талаптарын түсінуге әрі мойындауға баулу. Құқық пен тәрбиенің арабайланысты әрекеті негізінен жанама түрде тәрбиеге араласқан ата-аналармен ұстаздар арқылы іске асырылады.

Құқықтық қоғамдық құрудың бірден-бір жолы "төменнен" деген жол, адамның өз құқықтарын қорғауға қабілеттілік, басқалармен қарым-қатынасты басқару, және сол уақытта басқаларға көңілаудару, және өз қызығушылықтарынан ұқсан келтірмеу. Микроәлеуметтік шарт-адамның қоршаған ортасы, құқықтық сананың қаулаулары айна секілді реалды өмір шарттарын бейнелендіреді. Құқықтық сананың жоғарғы деңгейі жағымды өмір жағдайында қолжеткізіледі (заңды сақтаушы азаматтар жанұясы, мектепте және жоғарғы оқу орынында оқуға мүмкіншілік, жасөспірімдік кезеңде жақсы қарым-қатынас жасау). Бұл өмірлік перспективаны сезінуге жол жасайды. Құқықтық сананың барлық жақтары да миды: интеллектуалды, эмоционалды, мотивациялық-еріктілік. Танымдық-құқықтық түсініктердің, білімдердің соммасы, құқық-тық нормаларға эмоционалды бағамен қарым-қатынастың жағымды, жағымсыз, бейтарап болуы мүмкін. Мұның барлығы құқықтық жүріс-тұрыстың бағдарын туындатады, заңды орындауға әдеттену, заң бұзушыларға жағымсыз қарым-қатынасты туындатады. Ғылымизерттеулер бойынша құқықтық әлеуметтенудің қаулаулары келесі жағдайларға байланысты болады: ата-ана мен конфликт, әлеуметтік нашар жанұя-дәтәрбиелену (криминогенді, аморальды, проблемалы, толық емес, өтірік сәтті), мектепте өз-өзін реттеудегі қиыншылықтар, неформалды аморальді топтар мен жақындасу [4].

Құқық-бұл мемлекет бекітетін көптеген міндетті нормалар мен ережелердің жиынтығы. Егер осындай ережелер болмаса, қоғам көптеген жауласушы топтарға бөлініп, өмірдің қауіпсіздігі қамтамасыз етілген болмас еді. Бұл ережелер бүгінгі ана жасалып отырған жоқ, олар қоғамның өмір сүруі барысында өңделіп, адамның психологиясы мен қоғамның өмір әрекетінде өз бейнесін тапты, тарихтың түрлі кезеңдерінде әртүрлі болды. Жалпы адамзаттық адамгершілік пен өнегелілікті бейнелей отырып, құқықтың ережелері аңдарда ғана емес, салттарда, дінде, өнерде, әдебиетте, халық аналығында бекіді.

Заң психологиясы-адам өзі психикасы арқылық құқықтық мәндегі құбылыстардың қалайша бейнелейтінін зерттейтін құқық психологиясының бөлімі, яғни құқықтық сананың қалыптасуының заңдылықтары мен психологиялық механизмдерін зерттейді [5].

Құқықтық сана-бұл қоғамның құқықтық тәртібі туралы пайымдаулар мен білімдер. Бірақ, хабардар болудың тек өзі ғана жеткіліксіз. Қылмыскердененің рұқсат, ненің рұқсат етілмегенінен білділемеспес. Білімдер олар интериорияланбай (интериориялану-сыртқы ныншікі тұрпатқа өтуі), өмірдің жекелік реттеуі штеріне айланбай және өздігінен өзектіленбейіншеміне з-құлықты анықтай алмайды.

Нәтижесінде, адам еш күштен бей-ақ, өзін моральмен заңғас әйкес ұстайды және бәрін жаттап алғандығынан емес, басқаша жасай алмайтындығынан, елестете алмайтындығынан, бейіме мәстігінен осылай болады. Құқық пен мораль бойынатолықтай сіңіп, оның болмысында өмір сүреді. Бұл сатыда үрдіс салысқа қажеттілік-ынталылық (мотивациялық) салаға жетті, ала да мортаның эталондары мен мәдениетінің еріп алды.

Қылмысқа барған жасөспірімдердің арасында әртүрлі қылмыстың терентамырлануы кімді болса да, алаңдатпай қоймайды. Құқықтық мемлекетке қадам басқан шақта қоғамғасаналы адам қалыптастыру мемлекетіміздің басты міндеттерінің бірі болатын болса, ол міндеттіске асыруға басты мақсат жасөспірімді жанарухта, жаңа көз қараста тәрбиелеуден айналып өтпейді.

Бесіктен бөлі шықпай жатып, әрбіроғашқа да мына селттепей сергек қараған жасөспірімдердің қылмыстық әрекетке баруына байланысты себепне? Кімкі нәлі? Қоршаған орта ма? Әлде мектеп пе? Әлде жүретүзеліп кетер деп қылмыстық әрекеттері теген баласының әрекетінен ем құрайлық қарайтын ата-ана ма?

Болашақ өмірі ментағдырын бейтарап қалдырмайтын кез-келген адамның осы сұраққа жауап іздеуі белгілі.

Қылмысқа барған жасөспірімдердің несе еке, өздерінің жасаған қылмыстық әрекеттері үшін үлкен өкінішпен қарау жағдайы көп болып тұрады. Қылмысқа барған жасөспірімдердің қылмыстық әрекеті өмірде болып жатқан анық жағдайларына тікелей байланысты емес. Ол белгілі бір ортаға кездейсоқ немесе жоспарланған түрде табырлануы. Жасөспірімдердің қылмыстық әрекеттерінің көбінесе қалада жасауы, әлеуметтік тұрғыдан көптеген себептермен түсіндіріледі. Жасөспірімнің өзіне, қоғамда пайдалы іспен айналыспауына уақыттың көптігі, ауылдық клубтың жабылуы, күні бойы бос сандалыс, көше кезулер, қылмыстық әрекеттің алғышарты бола алады. Осындай толып жатқан себептер жасөспірімнің таңғажайып оқиға жасауға ұмтылуына, керемет көрінуге, болашақта істейтін қылмыстық әрекетке жоспар құруынан емес етопта сыпқылмыс істеуге жолашады. Осы орайда айтқым ыз келгені өткен жылдың желтоқсан айында магистрлік бағдарлама бойынша шешелдікті ғылымда мадан өту мақсатында Оңтүстік Кореяның Кванджу қаласына барып қайттық. Осы тағылымдаманың оту барысында біз өркени

етімен мәдениеті дамыған Корей халқының жас ұрпақты құқықтық тәрбиелеудегі ерекше үлгісіне куә болдық. Халқының санының 44% пайызын жасөспірімдер құрайтын Су Чонелі мемлекеттік саясатта балалар тәрбиесіне өте жоғары деңгейде көңіл бөлген, соның ішінде балаға құқықтық тәрбиені балабақшадан бастап жоғары оқу орнына дейін үздіксіз оқытып санасына күйіп отырады. Баланың ой-өрісін іңдейтін не қарай құқықтық элементтерді жасөспірім санасына сіндіріп және ол құқықтық нормалардың ермесі зардыбымен салдары қандай жағдайға алып келетінін, яғни болашақ мемлекетті құраушы тұлғаның жауаптылық санасын бозбалашағынан қалыптастырып оны отан сүйгіштікке тәрбиелейді. Техникасы мен ғылым дамыған Корей халқы баланың санасына әсер етудің соңғы үлгілерін пайланады екен, мәселен балабақшадан балалардың түйсігін етесіңізді болу үшін, әртүрлі құқықтық элементтер бар ойындарды смартфондарға орнату арқылы және интерактивті тақталарда ойындар арқылы жүзеге асырады. Баланың ой-өрісін іңдестіретін не қарай аталғаны ойындарды күрделендіріп үздіксіз құқықтық білім беру принципін бала белгілі бір жеке тұлға болып қалыптасқан шағаласын тауып отырады. Сонымен қатар Су Чон халқы жас ұрпақ тәрбиесінде ұлттық салт-дәстүрді бірінші орынға қояды, яғни үлкенді сыйлау, кішіге ізет, өз-өзіңізге астам мәдениеті. б., адам құндылықтарының басты тәрбиенің көзі етіп санайды. Осыдан шығар жалпы жасалатын 1 жылдық қылмыстың саны біздің елмен салыстырғанда 60 есе аз, мәселен 50 миллион халқы бар Корей елі 1 жылда 700 мың қылмыс жасайтын болса, оның 17 пайызы ғана жасөспірімдердің ең ішінде кен [6]. Бұл жерден байқайтынмыз құқықтық тәрбиені балабақшадан бастап баланың санасына фундаменталді түрде сіндіретін Корей елі, мемлекеттік деңгейдегі саясатының емісін көріп, өркениетті елдердің көшін бастап келеді. Осы орайда аталған Корей елінің білікті тәжірибесі тәуелсіз жас Қазақстан мемлекетімізге өте қажет деп ойлаймыз. Олай дейтініміз өркениетті құқықтық мемлекет құруға бағытталған жас мемлекетіміз балалар тәрбиесінде оның ішінде құқықтық тәрбиеде кемшіл қалып жатыр. Мәселен, еліміздегі 1 жылда жасалатын қылмыстың 64 пайызы жастардың қатысуымен жасалса, оның 29 пайызы жасөспірімдермен жасалады екен [7]. Бұның нақты себебтерінің бірі: бұл балабақшадан құқықтық сауатташу тәрбиесінің мүлдем жоқтығы, мектеп қабырғасында 9-шы сыныптан бастап ретінде асағат мөлшерінде оқытылуы, және олардың арнайы маманның өткізбеуі, сонымен қатар ЖОО-да құқықтық сауатташу пәні асағат мөлшерінде аса бір мән берілмей оқытылуы. Салдары өзіміз жоғарыда келтіргендей жастармен жасалған қылмыстың артуы немесе ертеңгі мемлекеттің тізгінін ұстаушы жас буынның жаман бір жолдарға түсіп кетуі.

Сонымен, қорыта келгенде, тәуелсіз еліміздің болашақ дамуы мен өркендеуі осы жасөспірім ұрпақтың қолын да болса, сол ұрпақты саналы да білімді етіп тәрбиелеу бүгінгі мемлекеттік саясаттың негізгі қайнар көзі болуға тиіс. Сонда ғана болашақ өркениетті дамыған мемлекетті құраушы жастарды тәрбиелей аламыз.

1 Ратинов, А.Р., Ефремова, Г.Х. Правовая психология и преступное поведение. Психологический журнал. -2001. -№1. -С.32-39.

2 Сапарғалиев, А.Р. Актуальные задачи психологии и права // Психологический журнал. 2010. -Т.8. - №1. -С.14-18.

3 Кудрявцева, В.Н. Правовое поведение: норма и патология // Москва-2002. С.88-106.

4 Бугыбай, Д.Б. Юридическая психология. 2012-М., -С.47-76.

5 Еникеев, М.И. Основы общей и юридической психологии. -М., 2006. -С.387-39.

6 Ким Чо Жон «Құқықтық тәрбие өзегі» ғылыми-конференция жинақ материалдары Кванджу қаласы 18-19 желтоқсан 2014 жыл

7 ҚР құқықтық статистика орталығының мәліметі www.kukyk/stats.kz 2014 Астана қаласы.

Резюме

В этой статье автор рассматривает особенности формирования правового сознания молодого поколения в современном Казахстане и особое внимание уделяет на правовое сознание одной из не защищенных «социальных групп» - подростков. Отмечая, что начало знакомства с правовой культурой у подростков происходит в детском возрасте с помощью ролевых игр, разговоров с взрослыми, средств массовой информации и чтения книг о правовых ценностях, но в то же время со стороны государства необходима целенаправленная деятельность по формированию правового сознания молодежи и поддержке молодежной инициативы. Также в этой статье рассматриваются вопросы о необходимости внедрения опыта развитых стран мира в сфере воспитания современной молодежи.

Ключевые слова: право, правовое сознание, подросток, законность, норма, девиантное поведение, социальный взгляд, правовая культура, общественное сознание

Summary

In this article the author considers features of formation of legal consciousness of the younger generation in modern Kazakhstan and special attention pays on legal consciousness of one of not protected "social groups" - teenagers. Noting that

the beginning of acquaintance to legal culture at teenagers occurs at children's age by means of role-playing games, talk with adults, mass media and reading books about legal values, but at the same time from the state purposeful activities for formation of legal consciousness of youth and support of a youth initiative are necessary. Also in this article questions of need of introduction of experience of the developed countries of the world in the sphere of education of modern youth are considered.

Keywords: right, legal consciousness, teenager, legality, norm, deviant behavior, social look, legal culture, public consciousness

УДК324(675)

ВАЖНЕЙШИЕ ТЕНДЕНЦИИ МОДЕРНИЗАЦИИ ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНОГО КОНЦЕПТА ЧЕЛОВЕКА

Ж.Бегасилова – магистрант 2-курса КазНПУ имени Абая

Статья рассматриваются важнейшие вопросы тенденций модернизации философско-религиозного концепта человека, которые еще недостаточно изучены в научной литературе. Поскольку каждое направление религиозно-философской мысли предлагает, по сути, специфическую модель человека, создается проблема выбора наиболее эффективных из них. Особую тенденцию религиозной антропологии составляет акцентирование внимания на проблеме ценностной иерархии и ценностных приоритетов человеческого развития. Поскольку в современном мире идет быстро эразитетехнологической цивилизации, то возрастает значение гуманистических ориентиров. Многие беда, приписываемые науке, на самом деле проистекают от плохой организации жизни разобщенного человечества. Таким образом, человек является объектом исследования различных отраслей науки. Каждая из них претендует на свой, оригинальный взгляд на этот феномен. Но именно в связи с тем, что вопрос человека имеет своеобразие и противоречиво толкование, он продолжает вызывать активный и исследовательский интерес. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: религиозная философия, трансформация религии, антропология, общечеловеческие ценности, религиозное реформаторство, разум, цивилизация, ценность, ценностные приоритеты, гуманистические ориентиры, человекство, феномен

Закончившееся столетие обнаружило и зафиксировало ведущие тенденции в развитии антропологии. Антропологическая линия религиозной философии и новой ориентации покоится на формах отчасти реформированной религиозной философии, которые зародились в первой половине XX столетия, а сейчас уже стали своего рода «классикой». «Антропологический поворот» связан с решимостью философов-реформаторов пересмотреть в определенном смысле традиционную иерархию ценностей и проблем религиозной философии.

Если традиционная религиозная философия сводила все вопросы философии, включая вопрос человека, к проблеме Бога, то религиозная философская антропология XX в. ставит в центр именно широко обозначенную проблему человека [1]. И хотя отношение человека к Богу философы этого направления считают также необходимым «подтянуть к центру», все же происходит заметная и немаловажная переориентация по сравнению с религиозной классикой.

Перемены связаны с тем, как именно анализируется вопрос человека, какие ценности жизни и поведения людей выдвигаются на первый план. Меняется сам стиль обращения религиозных мыслителей к человеку.

Идеологи западного христианства предпринимают попытку переосмысления основных положений веры. Одна из ведущих тенденций трансформации религии связана с поворотом западной христианской мысли к земным проблемам. Приоритетным качеством в христианском понимании человека стала его активная деятельность, направленная на поиск смысла жизни и решения смысловых проблем, на сохранение цивилизации и физического спасения человечества. В этих целях современные философские учения, осваивая опыт других мыслителей, пытаются примирить науку и религию посредством истолкования результатов научного познания в духе религиозных догм. Неотомизм, сохраняя сврамках схоластической традиции, определяет необходимость реформированной церкви, изменения ее политики с учетом треб

ований современности.

У современных философов активно осмысливается проблема добра и зла, общечеловеческих ценностей в религиозной мысли. Повысившаяся в XX в. мера зла, человеческих страданий осложнила положение религиозных мыслителей, взявших на себя задачу создания новой теодицеи. Каки изменения вносят в миф традиционное понимание добра и зла?

Религиозной этике XX столетия имеет место масса оттенков: католическая, протестантская, православная. Но при всех различиях подходов религиозных философов к проблеме добра и зла, к пониманию этических проблем философии и ее нравственных задач в этих подходах есть общие черты. В последние десятилетия в религиозной философии значительно усилился голос, призывающий к утверждению добрых начал человеческой сущности, выражающий тревогу за сохранение мира и выживание всего человечества. Тема добра и зла перерастает в проблему ку общечеловеческих ценностей, отмечается приверженность «абсолютным», общечеловеческим ценностям добра и гуманизма [2].

Исторически случилось так, что именно религии на заре XXI тысячелетия была поставлена задача утрачивавшая своего смысла задача формулировать и защищать общечеловеческие ценности. И неслучайно сегодня еще чаще вспоминают религиозные заповеди мудрости. Наиболее глубокие и искренние современные религиозные мыслители, тонко чувствуя подспудные изменения истории, вместе с тем умели выбрать исторически ситуации, когда обновление и защита общечеловеческих ценностей становились особенно необходимыми. Главной темой книги Габриэля Марселя «К трагической мудрости и ее пределы» стала защита общечеловеческих норм и принципов. Следует призвать, говорит Г. Марсель, к ясному осознанию безусловных ценностей, созданных в великие периоды цивилизации, их инвариантного характера. Понятие «мудрость» всегда играло небольшую роль в философии Г. Марселя. Но если в 1954 г. в книге «Упадок мудрости» он скорее констатировал распад «духовного наследия», бесформенность перспектив, ожидающих человечество, то в своих последних работах, написанных в конце 60-х и начале 70-х годов, философ страстно, горячо призвал к «защите трагической мудрости». Из всего сказанного о философии Г. Марселя следует, что его христианский экзистенциализм погружает читателя в глубины действительно трагических коллизий нашего времени и сталкивает с весьма важной проблемой обретения человеком человечеством той новой мудрости, которая должна питать всебя всеценное и гуманистическое из мудрости прошлых веков [3].

Особую тенденцию в религиозной антропологии составляет акцентирование внимания на проблеме ценности иерархии и ценностных приоритетов человеческого развития. Поскольку техногенная цивилизация вступает в полосу особого типа прогресса, то возрастает значение гуманистических ориентиров, они становятся исходным в определении стратегии научного поиска. Многие бедды, приписываемые науке, на самом деле проистекают от плохой организации жизни разобщенного человечества. «Человек своей деятельностью создал глобальные проблемы, отчуждение человека от условий своего существования может быть преодолено лишь признанием и изменением целей и средств в направлении, обеспечивающем выживание», - неоднократно подчеркивал А. Н. Кочергин [4].

Многие философские учения XX в. выразили дух времени эпохи беспрецедентных свершений науки, техники, разума, но эпохи невиданных угроз для человечества, эпохи отчуждения и отчаяния. Философия М. Бубера не составляет здесь исключения. Двойственность человека и его бытия получила в ней метафизическое, онтологическое, словом, сущностное воплощение.

Итак, в образе трансценденталистского восстановления в сеобщих структур порядка выявляется такоо развитие, которое абсолютно противоположно рассмотренному выше разрушению. Если в процессе разрушения за жестким объективным порядком следует плюрализм разрозненных индивидов, а затем, иррациональный жизненный поток, то восстановление начинается в рамках трансцендентализма, прежде всего, творческим «проектом» исходящим из иррационально-исторической первоосновы. В дальнейшем «проект» обретает свои корни в новом плюрализме структурированных субъектов, и, наконец, эти субъекты соединяются в четкий образ единого трансцендентального субъекта, который ты не и проек-тирует мир.

Феноменологическо-антропологическое обоснование религии обусловлено формированием характеристик личности, специфических для эпохи научно-технической революции. В сложном, дифференцированном и институционально разветвленном обществе его опосредованными механизмами интеграции происходит усложнение внутреннего мира человека, осваивающего многообразную систему социальных ролей. В силу этого оно много более глубоким, болезненно переживаемым становится расхождение предьявляемых индивидом кобществу ожиданий и реальных условий существования, которые предос-

тавляете муобщество, реальногo положения, которогooн может добиться. Вэтом расхождении человекoсознает нарастающеепротиворечиемежду своим существованием и сущностью.

Связывая специфику современной постановки вопроса о Боге с опытом, с вопросом о целостности и самоидентичности человека, теологи переосмысливают религию как духовное и социальное явление, переоценивают факторы, питающие ее возникновение и воспроизводство. Философско-теологическое учение о человеке и религиозно попытке уточнить ориентиры религиозного воспитания и самовоспитания. Оно содержит социально-психологический материал, который может стать внутренним планом формирования и укрепления религиозности. Но религиозная антропология является не только теоретической формой, в которой осуществляется трансформация теологии, ее философизация, модернизация, связь с гуманитарными науками, она является философской постановкой, попыткой решения общечеловеческих проблем. Будучи теоретической формой сознания, она предстает как осознание актуальных проблем и противоречий, как осмысление современного человека.

Диалогист воспринял духовную, правовую, социальную эмансипацию личностного освобождения, которая не только не противоречит духу христианства, но, напротив, целиком вытекает из центрального ощущения билейского мировоззрения-«добровольной» любви между человеком и Богом. Поэтому сознание свободного эмансипированного человека, сохранившего антинигилистический пафос жизненных устремлений, становится для диалогистов точкой отсчета в раскрытии смысла извечных религиозных ожиданий на фоне потрясений XX в.

Современная философия основывается на парадигме: «человек мир «Я» человека». Данная парадигма дает возможность рассмотреть окружающий мир в человеческом видении, определить природу, сущность человека, выявить механизмы человеческой рефлексии, понять человека как космопсихосоциальное, духовное существо. Тогда как понимание человека отражает его сложно организованную природу и социальную сущность, обосновывает приоритетность такого качества человека, как его духовность. Духовность человека-это его способность осознавать самого себя, правильно понять свой смысл жизни и реализовать свое предназначение в процессе жизни.

Привнимательно изучении первоисточников литературы потемевыясняется, что ислам ввнутренне-неприсущидва уровня в столкновении всего спектра антропологических проблем. С одной стороны, традиционная теология разработала собственную интерпретацию человеческого идеала. Для того чтобы называться истинно верующим мусульманином, достаточно уверовать сердцем, публично провозгласить свою веру и совершать добрые дела, обусловленные искренним намерением. Проблема человека, согласно данной трактовке, решается исключительно в сфере этического. Тюркская религиозная мысль в традиционалистском своем проявлении являлась следствием своего и именно такой трактовки исламской веры.

С другой стороны, мусульманское учение обладает также интенция миквысшего мупостижению всего комплекса социально-антропологических проблем. Развитие этого уровня исламской религии нашло свое воплощение в различных направлениях и школах арабско-мусульманской философии. Калам, восточный перипатетизм, суфизм, опираясь на Корани Сунну, провозглашают целью человеческого существования обретение индивидуумом своего онтологического статуса, или, иначе говоря, выявление собственного места в универсуме. Подостижении этого состояния человек обретает истинное видение добра и зла, и его действия целиком определяются познанным.

Движение религиозного реформаторства провозглашает «открытие дверей иджтихада»- принципа, позволявшего решать насущные проблемы современности в соответствии с духом времени. Им присуща также определенная рационализация в трактовке ряда религиозных и общественных проблем, акцентирование приоритетных значений знания, разума и образования как необходимого условия человеческого совершенства. В творчестве реформаторов непосредственно ощущается значительное влияние европейской научной и общественной мысли. Идеал мусульманина, включавший всебя до селе обладание нравственным и качествами ирелигиозными знаниями, дополнен условием разносторонней образованности. Наука, как религия, согласно их мнению, это одна из ступеней главной цели человека. Его предназначение же, по мнению реформаторов, состоит в постижении высшего Знания божественного закона. Овладение им, умение действовать на его основе-это ключ к достижению подлинной свободы, земного счастья и благополучия [5].

Принципиальным аксиологическим вкладом реформаторов в мировоззрение современников явилось установление зависимости достижения счастья в потустороннем мире от успехов в этом, что имеет определенное сходство с протестантской идеей богоизбранности. Однако если в времена европейской Рефор-

мации проблема спасения решалась сугубо иррационально, знакомство с его избранничества являлось успехом в земных делах, тому сульманские реформаторы решают этот вопрос позиций рационализма: успех человека определяется следованием познанному Божественному закону, а бедные и неудачники обходятся, соответственно, его забвением.

Таким образом, человек является объектом исследования различных отраслей науки. Каждая из них претендует на свою, оригинальную взгляды на этот феномен. Но именно в связи с тем, что вопрос о человеке имеет своеобразное и противоречивое толкование, он продолжает вызывать к себе активный исследовательский интерес. Подобный подход к осмыслению концепта антропологического дискурса избран не случайно: реанимировать былую его мощь, но связан с попыткой экспонировать его не исчерпанность как коррелята идеологии современной философии. Ибо проблема человека – основная проблема философии, и тот факт, что человек как предмет познания, есть предмет познания, имеет не только носологическое, но и антропологическое значение.

Поэтому, проблема человека не может быть подменена проблемой субъекта, ни проблемой трансцендентального сознания, ни проблемой души, психологического сознания, ни проблемой духа, ни проблемой идеальных ценностей, идей добра, истины, красоты и пр. Человек не субъект носологии, не душа психологии и не идеальная ценность этики и логики – в человеке пересекаются все круги бытия. Он не только порождение природного мира и природных процессов, он живет в природном мире и участвует в природных процессах; он зависит от природной среды, и в месте обитания гуманизует эту среду, внося в нее принципиально новое начало. Проблема человека совершенно неразрешима, если его рассматривать из природы или лишь в соотношении с природой. Нельзя понять человека из того, что ниже его, понять его можно лишь из того, что выше его, считают философы, понять человека можно лишь в его отношении к Богу.

1 Соловьев В. С. *Об упадке средневекового миросозерцания* // Собр. соч. в 2 т. - Т. 2. - М., 1990.

2 Жильсон Э. А. *Избранное. Том 1. Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского*. - М.: Гуманитарная академия, 1999.

3 Маритен Ж. *Знание и мудрость* / Пер. с фр. Л. М. Степачева. - М.: Научный мир, 1999.

4 Вдовина И. С. *Эстетика французского персонализма: критический очерк*. - М.: Искусство, 1981. - 190 с.

5 Кочергина А. Н. *О взаимоотношениях всемирного и частного*. <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=1045>.

Түйін

Мақаладағылыми әдебиетте әлі де жетіспейтін мәселелер мен адамның философиялық-дінни концептінің жанғырту үрдістерінің маңызды мәселелері қарастырылады. Шын мәнінде дін-философиялық ойдың әрбір бағыты адамның өзіндік құлғисін ұсынатындықтан, солардың арасынан неғұрлым тиімдісін таңдау мәселесі туындайды. Адамзат дамуының құндылықтық басымдылықтары және құндылықтары ерархиясы мәселесі неже тек оңлаудару дін антропологияда ерекше үрдіс болып табылады. Қазіргі әлемде техногендік өркениеттез дамып жатқандықтан гуманистік бағдарлардың маңызы артуда. Ғылымға байланысты деген көптеген қайғы-қасірет бөлініп кеткен адамзаттың өмірін дүрыс ұйымдастырмаудан туындайды. Осыған орай, адам ғылымның әртүрлі сала сының зерттеу нысаны болып табылады. Олардың әрқайсысында бұл феноменге деген өзіндік көзқарас қалыптасқан. Бірақ а осы адам мәселесі жан жақты және қайшылықты түсіндіретіндіктен, бұл мәселеге деген зерттеушілердің белсенді қызығушылығы жалғасуда. Сонымен қатар, мақалада пікір таластудыратын мәселелерге деген оңлаударылған.

Тірек сөздер: дін философия, діннің өзгеруі, антропология, жалпы адамзаттық құндылықтар, дін реформаторлық, ақыл-ой, өркениет, құндылықтық басымдылықтар, гуманистік бағдарлар, адамзат, феномен

Summary

In article the most important questions of a tendency of modernization of a philosophical and religious concept of the person which are still insufficiently studied in scientific literature are considered. As each direction of religious and philosophical thought offers, in fact, specific model of the person, the problem of a choice of the most effective of them is created. The special tendency in religious anthropology is made by emphasis of attention on a problem of valuable hierarchy and valuable priorities of human development. As in the modern world goes fast a rate of technogenic civilization, value of humanistic reference points increases. Many troubles attributed to science actually result from the bad organization of life of these separated mankind. Thus, the person is object of research of various branches of science. Each of them applies for the, original view of this phenomenon. But because the question of the person has the versatile and inconsistent interpretation, it continues to cause active research interest. At the same time the attention and debatable questions is paid.

Keywords: religious philosophy, transformation of religion, anthropology, universal values, religious reformatorstvo, reason, civilization, value, valuable priorities, humanistic reference points, mankind, phenomenon

БЛАГОСОСТОЯНИИ И ИЗМЕНЕНИЯ УРОВНЯ ДОХОДОВ ПОД ВЛИЯНИЕМ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

А. Жусупова – магистрант 2-курса КазНПУ имени Абая

Статья рассматриваются важнейшие вопросы благосостояния и изменения уровня доходов на роде под влиянием трансформационных процессов, которые еще недостаточно изучены в научной литературе. Следствием экономического кризиса, рыночных преобразований явилось снижение уровня жизни населения и усиление социальной дифференциации общества. Анализ содержания и направленности социальной дифференциации казахстанского общества, изменения уровня жизни населения представляет экономико-социальную проблему, научно разрешению которой обеспечивается системное понимание всей совокупности происходящих социальных преобразований. Проводимые в стране преобразования относительно сложившейся централизованно планируемой, административно-командной экономики являются инновационными. Практически невозможно перенести опыт реформирования экономики другой страны в чистом виде. Набор модели экономических реформ влияет совокупность факторов, которые специфичны для каждой страны. Вместе с тем уделяем внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: денежно-кредитная система, безработица, либерализация цен, медицинское страхование, издержки производства, экономическая реформа, инфляция, долгосрочные кредиты, импорт, товаропроизводители, товары народного потребления

В Казахстане, как и в других постсоветских странах начались системные экономические преобразования, которые по своей природе требуют сравнительно длительного переходного периода. Поэтому выводы о продвижении экономических реформ можно делать на основе характера преобразований, а системы социально-экономических индикаторов использовать для корректировки методов экономических преобразований. Характерными чертами развития экономики Казахстана в 90-е годы стали спад производства, разрушение хозяйственных связей между предприятиями внутри республики и стран СНГ, резкое снижение инвестиций, старение производственных фондов, разрушение денежно-кредитной системы, гиперинфляция и растущая безработица.

Выделяют по официальной точке зрения три этапа экономических преобразований. Первый период 1992-1993 годы, характеризуется началом реформирования экономики, объявлением государственного суверенитета и введением национальной валюты. Либерализация цен вызвала гиперинфляцию. Индекс потребительских цен в процентах к концу 1992 года к декабрю предшествующего года составил 3060, 1993 года - 2265.

Второй этап рыночных преобразований в Республике Казахстан относят к ноябрю 1993 года. Он совпал с началом введения национальной валюты. Предприняты попытки подавить гиперинфляцию в республике обеспечить ее снижение в 1994 году до 1258%, 1995 г. - 160,3; 1996 г. - 139,3; 1997 г. - 117,4; 1998 г. - 107,1; 1999 г. - 108,3; 2000 г. - 108,1%. За этот период (1993-1996 гг.) относительная стабилизировался курс тенге, сократился дефицит государственного бюджета до 4,0%, приостановился спад производства в экспортно ориентированных отраслях промышленности (добывающие отрасли, электроэнергетика, черная и цветная металлургия).

С 1996 года принято считать началом третьего этапа реформирования экономики, характеризуемого осуществлением программы углубления реформ. Однако, в этот период решаются практически такие же задачи, как и в 1995 году. Финансовый кризис 1998 года оказал свое влияние и на экономику Казахстана, что привело к новому спаду производства. Поддерживаемый правительством фиксированный курс доллара по отношению к тенге в 1999 году был сделан свободным.

Рассмотрим основные системные преобразования экономики Республики Казахстан и их влияние на уровень доходов и благосостояния.

Либерализация экономики. Используются принципы свободного ценообразования, исходящие из спроса и предложения, механизм государственного регулирования цен сохраняется на ограниченный круг товаров, работ и услуг обеспечивается через антимонопольное законодательство. Коммерциализация отраслей социальной инфраструктуры привела к тому, что платным стало образование, здравоохранение, бездотационными стали социальные услуги. В государственных школах оплачиваются населением так называемые «дополнительные образовательные услуги», средне и высшее профессиональное образование в основном возможно на компенсационной основе в будущем (кредит государства на обучение и стипендию) или во время обучения (средства спонсоров, родителей, собственные) и за счет средств государства (государственный заказ и образовательные гранты).

примерно четвертая часть от ежегодного набора студентов). В здравоохранении был реализован переход от бюджетного финансирования к медицинскому страхованию с сокращением числа государственных лечебных учреждений и государственной поддержки создания частных клиник и амбулаторий. Медицинское страхование обеспечивает отчислениями работодателя, которые позволяют населению получать «бесплатно» только определенный набор лечебных услуг. Цены и тарифы на работы и услуги государственных организаций отраслей социальной инфраструктуры и предприятий естественных монополистов, оказывающих услуги населению, контролируют территориальные органы Комитета по антимонопольной политике и ценнообразованию РК.

Программа приватизации государственной собственности в Республике Казахстан хватывала несколько направлений:

- приватизация жилья населением с использованием купонного механизма. Значительная часть купонов, оставшаяся у населения после приватизации жилья, оказалась невостребованной, поскольку государство не могло обеспечить их финансовыми и материальными ресурсами, либо последующее «реальное участие» их в приватизации государственных предприятий;
- приватизация предприятий: малая (в основном объекты торговли и общественного питания, бытового обслуживания, социальной сферы), массовая, по индивидуальным проектам, приватизация государственных сельскохозяйственных предприятий. Малая приватизация осуществлялась способом прямого выкупа объектов на открытых аукционах. Массовая приватизация распространяется на все предприятия, кроме крупных объектов малой приватизации. В массовой приватизации номинально участвовало все население республик и путем размещения полученных ПИКов (приватизационных инвестиционных купонов) в созданные по всей стране инвестиционные фонды. Последние, участвуя в республиканских инвестиционных конкурсах, покупали государственные пакеты продаваемых предприятий. Некоторые инвестиционные фонды сохранили свое существование и до настоящего времени. Однако, доход инвестиционных фондов, судя по публикациям в печати, оказывается достаточным только для их содержания и, вероятно, учредителей, поскольку некоторые предприятия, акции которых были приобретены фондами, объявлены банкротами. После процедуры банкротства таких предприятий, если их возможно реанимировать, как правило, меняется собственник. В большинстве своем население от своего участия в массовой приватизации ничего не получило и в перспективе вероятнее всего ничего не получит.

Приватизация крупных предприятий осуществлялась под контролем МВФ, которым выдвигались ряд требований: передача объектов социальной инфраструктуры исполнительным органам власти, сокращение численности работающих на 30%, сегментация предприятий с выделением из их состава непрофильных структурных подразделений. В Казахстане более 100 предприятий передано правительством в управление иностранным инвесторам, в их числе крупные предприятия нефтегазовой промышленности, цветной и черной металлургии, электроэнергетики. Как правило, это рентабельные производства (комплекс добывающих и перерабатывающих производств), где малые затраты влекут за собой большие экономические результаты. Рентабельная составляющая стала важнейшим источником дохода руководителей предприятий независимо от формы собственности. Рентные платежи, в отличие от налогов, не добавленную стоимость, имущество, личные доходы, не повышают общественные издержки производства и цен производителей. Изъятие дифференциальной ренты может поставить разные предприятия (добывающие, перерабатывающие и производящие товары народного потребления) в равные условия хозяйствования и сделать равноправными для разных инвесторов. Крупные предприятия машиностроительного комплекса, продукция которых производилась по кооперации с предприятиями других союзных республик и не была конкурентоспособна на мировом рынке, до сих пор не восстановили свою жизнеспособность. Государственные сельскохозяйственные предприятия преобразовывались в фермерские хозяйства, эффективность которых оказалась низкой, и по многим хозяйствам вводится процедура банкротства. Производственная база сельскохозяйственных предприятий снизилась за этот период почти вдвое.

Создана рыночная инфраструктура, включающая сеть банков, инвестиционных страховых компаний, бирж, аудиторских фирм. В структуре валового внутреннего продукта увеличивается доля торговли, финансово-кредитных институтов.

Создание относительно равновесного потребительского рынка. В короткие сроки достигнута относительно сбалансированность спроса и предложения на потребительском рынке. По большому количеству товаров предложение превышает платежеспособный спрос населения, качество предлагаемых товаров не отвечает требованиям покупателя. Насыщение потребительского рынка товарами обеспечивается интенсивным импортом. Распространенная форма импорта товаров – «система чечелноков» является свидетельством нерациональной организации торговли и маргинализации рабочих, специалистов. В 2000 году около 60% з

акупокпромышленныхтоваровнародногопотребленияпоимпортупроизведенычелноками.Практикачелночестваудушаётотечественнуюлегкуюпромышленность,ведеткпрофессиональнойинравственнойдеградациилюдей,вынужденныхнепроизводить,аторговать«наулице»,ккриминализацииэтойсферы.СохранениенеорганизованнойторговливстранахСНГстимулируетиспособствуетразвитиюсоответствующихпроизводстввТурции,Китае,Польше,арабскихидругихстранах.Здесьнужнавзвешеннаяполитикагосударствавсдерживанииимпортатоваровнародногопотребленияистимулированииотечественноготоваропроизводителя.

Снизилсяуровеньтемпинфляции.Ставкарефинансированияснизиласьдоотметки,когдавостремованнымивэкономикестановятсясреднесрочныеидолгосрочныекредиты,направляемыенаразвитиепроизводства.

Такимобразом,проводимыевстранепреобразованияотносительносложившейсяцентрализованнопланируемой,административно-команднойэкономикиявляютсяинновационными.ПрактическиниводнуизстранСНГневозможноперенестиопытреформированияэкономикидругойстранывчистомвиде.Навыбормоделиэкономическихреформвлияетсовокупностьфакторов,которыеспецифичныдлякаждойстраны.

1 БабаеваЛ.В., ЧириковаА.Е.Бизнес-элитароссии.Образмировоззренияитипыповедения//СОЦИС.-1995.-№4.-С.129-133.

2БабакумаровЕ.Ж.Казахстан:политическоеизмерениесоциальнойстратификацииобщества/Ин-тразвитияКазахстана.–Алматы,1995.-40с.

3ВиноградовС.А.Социальнаяструктураииобщественноеразделениетруда.- Алматы:Гылым.-1995.-171с.

Түйін

Мақаладағылымиәдебиеттеәлідежетезерттелмегентрансформациялықүдерістердіңқпалынанхалықтыңәлауқатыментабысдеңгейініңгерумәселелеріқарастырылады.Экономикалықдағдарыстың,нарықтыққайтақұрулардыңнәтижесіндехалықтыңтұрмысдеңгейініңтөмендеуіжәнеқоғамныңәлеуметтікдифференциациялануыныңкүшеюіорыналды.Қазақстанқоғамыныңәлеуметтікдифференциациялануыныңмазмұныменбағытынталдауғылымшешімінтабужүзегеасырылыпжатқанбарлықәлеуметтікқайтақұрулардыжүйелітүрдетүсінудіқамтамасызтетінэкономикалықәлеуметтікмәселеболыптабылады.Елдежүзегеасырылыпжатқанбұрынғықалыптасқанорталықтанжоспарланатын,әкімшіл-әміршілэкономиканықайтаөзгертуинновациялықболыптабылады.Басқаелдіңэкономиканыреформалаутәжірибесінсолкүйіндеенгізүмдемүмкінемес.Экономикалықреформаныңүлгісінтаңдауғәрбірелушініңөзіндікерекшелігібарфакторларжиынтығыәсеретеді.Соныменқатар,мақаладапікірталастудыратынмәселелергедекөңілаударылған.

Тірексөздер:

акша-несиежүйесі,жұмыссыздық,бағаныырықтандыру,медициналықсактандыру,өндірісшығындары,экономикалықреформа,инфляция,ұзақмерзімдінесиелер,импорт,тауарөндірушілер,халықтұтына-тынтауарлар

Summary

Inarticlethemostimportantquestionsofwelfareandchangeofleveloftheincomeofthepeopleundertheinfluenceoftransformationalprocesseswhicharestillinsufficientlystudiedinscientificliteratureareconsidered.Aconsequenceofaneconomiccrisis,markettransformationswasdecreaseinastandardoflivingofthepopulationandstrengtheningofsocialdifferentiationofsociety.TheanalysisofthecontentsandanorientationofsocialdifferentiationoftheKazakhstan society,changeofastandardoflivingofthepopulationrepresentsan economicalandsocialproblemwhichscientificpermissionprovidessystemunderstandingofallsetofthehappening socialtransformations.The transformations which are carried out in the country of the planned, command economy which rather developed centrally are innovative. It is almost impossible to transfer experience of reforming of economy of other country in pure form. The choice of model of economic reforms is influenced by set of factors which are specific to each country. At the same time the attention and to debateable questions is paid.

Keywords: monetary and credits system, unemployment, liberalization of the prices, medical insurance, costs of production, economic reform, inflation, long-term credits, import, producers, consumer goods

ӘОЖ:316.7(100-87)Ж-79

ҚЫТАЙҚАЗАҚТАРЫЖАЗУЫНЫҢҚАЛЫПТАСУЫ

Жомарт Ертай – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультетінің 2-курс магистранты

Бұл мақалада жазу адамзат мәдениетінде мытатын және оны тарататын қатынас құралы тұрғысында қарастырылған. Негізгі назар аударылған мәселе – бір ұлттың екінші ұлға жазуалфавитін қолданып отырғаны, соның ішінде қытай-

дағы қазақтардың жазуы туралы баяндалған.

Кілтсөздер: арабалфавиті, латыналфавиті, әдебитіл

Жазу-адамзаттілдікескіндепбiлдiретiнжәнежазыпқалдыратынтанбасы. Жазу-адамдардыңбiр-бiрiнүнсiзтiлментүсiнiсетiнеңкереметқұралы. Жазу-адамзаттыңкеңiстiкпенуақытшектемесiнеушырамай, өзi жасағанортасыныңбарлықсаласыменкеңiненқарым

қатынас жасауға мүмкіндік береді. Демек жазу адамзат мәдениетiндамытатынжәнеонығарататынқатынасқұралы. Жазу сызбүкiләлемнiңқарым-қатынас жасауынелестетуге мүмкiн емес.

Ата-

бабаларымыз ежелден берi жазудыңбiрнешетүрiн пайдаланды. Еңалғаштүркiсөғды жазуын пайдаланып келсе, исламдiнiнiңқазақдаласына келуi менарабжазуыныңнәсiтүрiкeнiнентаралды. Бiрақ, бiрауақыттүркiсөғды жазу менарабжазуы теңқатар жарыса қолданылып, кейiндiннiңкеңiнентаралуы менарабжазуысөғды жазуынқолданысаясынанығыстырыптастады. Тарихшылардыңпайым-дауынша арабжазуынқазақтықұрағантайпалар VIIғасырдыңсоңы менIXғасырдыңбасында қолдана бастаған депбағамдайды. Әбу нәсiр Әл-Фараби, Мақмұд Қашқари, Жүсiп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи сияқтығұламағалымдарымыз өзшығармаларына арабжазуы үлгiсiнде жазды. Онан кейiнгi Қазақхандығытұсында да бұл жазу тұтастай хандықта кеңiнен қолданылды. Кешегi Ыбрай, Абай, Ақыт, Шәкәрім тағы басқа дәулеткерлеріміз өзшығармашылығында осы арабжазуын пайдаланған. Дейтұрғанмен, қазаққырмандарының заманғасай талабы бойынша ұзақғасырлар бойы қолданылып келген арабалфавитiнегiзiндегi қазақжазуы қазақтілініңерекшелiгiн толық бейнелей алмайтын тұстары болды, яғни, кейбiрдыбыстарымызға арабжазуында бейнеленетiн әрiп жоқедi, мiне осы олықлықтарды толтырып, қазақтілініңсарайынашуушiн 1913 жылы ұлттымыздыңкөрнектi жазушысы, ғалым Ахмет Байтұрсынұлы ескi жазуды қайтадан жаңартты. Ахмет Байтұрсынұлы арабжазуын негiзете отырып, қазақтың фонетикалық тiл қасиетiнелайықтастырып жасады. Олкiсi тек жазуды реформалаушығана емес, сонымен қатар қазақ грамматикасын тұңғыш рет жүйегесалып құрастырушы болып есептеледi. Ахмет Байтұрсынұлы байырғы араб және шағатай жазуы емлесiндегi үш дауысты дыбыс (а, о, у, ы) танбасына, ә, е, i, ы, ұ, ү, ө, ә әрiптерiн қосып, оны тоғызға жеткiздi. Арабжазуында жоқ (у, з) әрiпiндауыссыз дыбыс орнына толықтады. Әлiппесi, грамматикасы, емлесi қазiргi қазақтілінің сөйлеу тiлiне үйлестiрiлiп, қайта жасалды. Сонымен арабалфавитiнегiзiнде қазақтың төл жазуы жарық көрдi. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған қазақ жазуы қазақтілi грамматикасы 1924 жылы Қазақстанда жарияланған. Қытай қазақтарында 1930 жылдары жаппай мектепашу кезiнде «Ахмет Байтұрсынұлы емлесi», «төте жазу» деп аталып қолданылды. Қытайда 1933 жыл 12 сәуiртөңкерiсiнен кейiн Ахмет Байтұрсынұлы емлесi қытай қазақтарына кеңiнен қолданыла бастады [1. 93 бет]. Бiрақ, бұрын мешiт-медресе денсауатына шқан үлкен дер жағы бұл «Ахмет Байтұрсынұлы емлесiн» толық қабылдап кете алмады. Қазақ жазуының емлесi туралы Шинжиян газетiнiң қазақша нұсқасында кең көлемде айтыс тартыстар жүргiзiлдi. Бұл тартысты бұрынарабалфавитi мен хаттанған, араб, парсы тiлдерiнен генералдар бойларына әбден сiңiстi болып қалған көне оқымыстылар қозғады. Бұл жағдайдан соң қазақтың ортақ әдебитiлiнiң ең қанат жайылуына кедергi болды. Бiрақ, қытайдағы қазақ оқымыстылары арасында ф, в, х, ч, һ дыбыстарына луалмау жөнiнде үлкен таластуылады. Айталық 1940 жылы 29 қыркүйекте Шинжиян газетiнде сол кездегi Спан мектебiнiң оқытушысы Сәлiс мақала жариялап: «ф», «в», «х» әрiптерi шетелден кiрген, бұл әрiптеркiмнiң тiлiнен кiрген сөздеболса солелдiң өзтiлiкүйiнде жазамыз деген көзқарасына алға қойған. Осы таластартыстың соңғы нәтижесiнде «ф», «х», «ч» әрiптерi 1940 жылдары қазақ алфавитiне енгiзiлген. Атап айтқанда Қазақстан славияналфавитiне негiзделген қазақ жазуын қолданғаннан кейiн бұл әрiптердi қолдана бастады. Шинжиян қазақтары да бұл әрiптердi алуды құптады, олар, осы әрiптер бейнелi тiл фонемалар қазақтiлiнде де бар, ол басқа ұлт тартiлiнде қандай да мағыналық өзгерiстудырса, қазақта да сондай мағыналық парықтудырады, сондықтан бұл дыбысқа қабылдағанымыз жөн деген қортындыға келгенекен. «в» әрiпi шинжиян қазақтарының әлiппесiне 1950 жылы кiргiзiлдi. «В» әрiпi алуды Әнуэр Көкеев 1940 жылы ортаға қойған [1. 101 бет]. Демек, осыдан соң қытайдағы қазақтар арасында арабалфавитi үлгiсiндегi Ахмет Байтұрсынұлы толықтаған қазақ төте жазуы кеңiнен таралды. Бұл алфавит қазақтiлiнiң, қазақ мәдениетiнiң дамуына үлкен рөл атқарды.

Өткен ғасырдың екiншi жартысында кейiн қазақ жазуының бiр арнадағы қолданылу ережесi қалыптаса алмады. Қытай Халық Республикасы құрылғанға дейiн қазақ жазуының бiр жүйеге келуi жөнiнде көптеген таластартыстар туындады. 1950 жылдары ортақтыққа ендiған түскен төте жазу қытай қазақтарында 1964 жылға дейiн қолданылып келдi де, 1964 жылы оны орнына латыналфавитiнегiзiнде жасалған қытай пин

инжобасынегізіндегі қазақ жазуы қолданылмақшы болды. Қазақстан қазағы 1929 жылға дейін төтешені, онан кейін 1940 жылға дейін латын алфавитынегізіндегі қазақ жазуы қолданса, онан соң Славияналфавитіне көшті. Дәл осындай жағдай қытай қазақтарының да басынан өтті. Осыған байланысты бұрынғы жазу «көне жазу», ал латын алфавитынегізіндегі қытай пинин жобасы «жаңа жазу» делінді. Қытайдың пинин жазуы кең мағынада дыбыстық жазуға жатады. Ал тармағына да алғанда ол бұрынғы жүйелі жазу болып табылады. Қытай жазуының пинин жобасы 1913 жылы жасалынған. Онда қытай иероглифінің оқылуын бірлікке келтіру мақсат етілген. 1918 жылғы жарияланған әліппелік таңбалары 39 әріптен жасалынған, 1940 жылы бұл әріптер 40 әріпке көбейтілген. Әліппелік таңбаларды латын алфавитына өзгерту 1930 жылдарда басталған. Латын алфавитынигеріпалса, қытайдың қиыниероглифіноқуонай болатын еді. 1955-

1956 жылдары Пекидегі тіл зерттеу орындарындағы мамандар Шинжияндағы Қазақ, Ұйғыр, Қырғыз, Сібе (Шибелік)

қатарлы ұлттардың тілдерін жаппай тексеруге кірісті. Сол қатарда қазақ тілі Алтай, Іле, Мори қатарлы жерлерде түйінді түрде тесерілді. Содан кейін «араб жазуы қазақ тілінің дыбыстық керекшелігін дұрыс бейнелеп бере алмайды», бұған «реформа жасалу керек» деген ұсыныстар қойылды. Сондықтан 1958 жылы 11 ақпанда ашылған бірінші ікезекті мемлекеттік халық құрылтайының 5-

кезекті жиналысында, латын жазуын жалпыластыру қаулы етіледі. Латын алфавитынегізіндегі қазақ жазуы 1959 жылы жобаланған. 1960 жылы сынақ ретінде жүргізілген. 1964 жылы оның жалпыластыру жөнінде Го-У-Юан қаулы шығарған. Сонымен қытай қазақтары араб алфавитынегізіндегі ортақ төте жазуды қолданып төселіп қалғанда, енді аяқастынан латын жазуынигеру қиынғасоқты. Латын алфавитынегізіндегі қазақ жазуы 33 әріптен жасалды. Бірақ бұл жазуда көпке дейін табан тіреп тұрмады. 1983 жылы 23 қыркүйекте Шинжия Ұйғыр Автономиялы районының (өлке) халық үкіметі қазақ тілі емлесі режелерін арнаулық жатпен жариялады [1. 111 бет]. 1983 жылы қазіргі төте жазу қайтадан қалпына келтірілген соң, ШҰАР (СУАР) тіл-

жазу комитетімен ШҰАР (СУАР) қоғамдық ғылымдар академиясы тіл институты жағынан жасалынған «қазақ тілі емлесінің негізгі режелерімен қазақ жазу алфавиты» 1984 жылы талданып бекітілді. Осы емлесінегізінде «қазақ әдеби тілінің емлесі» құрастырылып, 1985 жылы баспадан шықты. Осыдан кейін қазақ тілінің жазу жүйесі, емлесінегізіндегі біршама ортақ арнағалды [2. 63 бет]. Қытай елінің өзінен 1949 жылға дейін 20 жылдан астам аумақ тыйымданған және Гүңшандаң атты екі партияға бөлініп қыркысуы Шинжияның да орнықтылығын әлсіретті. Шинжиядағы бірінен соң бірі билікке шыққан аумақ биліктері, олардың қарапайым халыққа көрсеткен қатігедігі, жерлік халықтардың ұлт-азаттық көтерілістері ондағы қазақ сияқты ұлттардың оқу-ағарту саласында қарыштап дамуына көпкедергілеріне алқалды. Біздің пайымдауымызша, жазудың 30 жылға жетпейтін ақытішінде басқа бір жазуға ауысуы, ондағы оқу-ағарту да айтарлықтай оқпалықтарын көрсетті.

1983 жылдан бастап жазудың қайтадан бір жүйеге келуі, әдеби тілдің ортақ түсуіне қазақ мәдениетінің ақпарат көздері арқылы дамуына әлсіреткісіне қашып берді. Бұрынғы түйінді тілді түйіндер шешіліп, қазақ тіліндеші ұғарма жазушылар ештеңе қаталмастан кеңінен сарғайды. Бірақ, бір ұлттың екі түрлі жазуды қолданғаны бір-бірін жазбаша түрдегі ақпарат кеңістігіндету сінуіне айтарлықтай қиындықтаралып келіп жатыр. Қазақстанда жарық көрген басылымдардың қытай қазақтары, қытай қазақтары шығарған басылымдарын (төте жазу) қазақстан қазағы түсінбей, ұлттық мәдениеттің дамуына, рухани тұтастығымызға айтарлықтар әсерін тигізді, әдеби тілдің бірізділікке түсуіне айтарлықтай кедергі болып тұр. Шындап келгенде төте жазу қазіргі ғылым мен техниканың тіліне ілесеміз алмайды. Қазақ жастарының әлемдік кеңістікке шығуына айтарлықтай қолбайлаулық жасап отыр. Бір ұлттың жазуы екіге ажыраған сайын тілде де айырмашылық туылады, тілде айырмашылық туылған сайын мәдениетте өзгешелік пайда болады. Дүние жүзінде қазақтай бір ұлттың екі түрлі жазу қолданатыны сірә жоқ шығар! Қазіргі таңда және болашақта дүние жүзі қазағы бір-бірінен ірік түсінісіне алатын ортақ жазуға аударыла қажет. Ол үшін барша әлемдегі қазақтың Қазақ елінің бастамашылығында қазақ латын жазуына көшу заман талабы әрі ұлт болашағы мен тұтастығы үшін өте маңызды болмақ деп ойлаймын.

1 Манжыбаев Қ. Қазақ оқу-ағарту тарихының қысқаша дерктері. – Үрімжі, 2009 жыл.

2 Мырзақанұлы Ж. Қазақ мәдениетінің айдыны. – Үрімжі: «Шинжияң жастар-өрендер» баспасы, 2006 ж. 63 б.

Резюме

В данной статье освещается роль и значение письма в развитии культуры человечества. Акцентируется внимание на проблемы, когда по причине социально-исторических условий одному этносу приходится применять двух форм алфавита, на примере казахов проживающих в Китае.

Ключевые слова: арабский алфавит, латинский алфавит, литературный язык.

Summary

In this article a role and value of letter are illuminated in development of cultures of humanity. Attention is accented on problems, when by reason of socially-historical condition one ethnos has to apply two forms of alphabet, on the example of Kazakhs resident in China.

Keywords: arabic alphabet, latin alphabet, literary language

УДК2:001.114

ИСТОРИИ МУСУЛЬМАНСКОГО СВАДЕБНОГО ОБРЯДА В КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Г.О. Ниегалиева –

магистрант кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева

В настоящей статье рассматриваются исторические аспекты развития бытовых обычаев, в том числе мусульманских свадебных обрядов в Казахстане в конце XIX – начале XX века. На основе обзора некоторых исторических исследований раскрываются особенности трансформации свадебных обрядов в условиях укрепления позиций ислама в традиционном казахском обществе.

Ключевые слова: мусульманские свадебные обряды, ханафитское направление, реисламизация, мусульманское бракосочетание, «неке», махр

Прежде чем переходить к описанию мусульманского свадебного обряда на территории Казахстана важно отметить религиозную ситуацию того времени, этапы форм бытования ислама. Начиная с VIII в. в Мавераннахре (Центральная Азия и южные регионы Казахстана) начинается распространение суннитского ислама и уже к XI – нач. XIII в. здесь доминирует учение богословско-правовой школы ханафийа. Однако, вместе с учением ханафийи, в регион проникали и другие, например такие какубайи и дитские и шафиитские. И если учение ханафийи закрепились в крупных городах, то его «идеологический» соответствием сельских и горных районах Центральной Азии, где оно различными способами и методами подверглось поверхностной исламизации со стороны «сакрального» в жизни населения. И лишь спустя некоторое время ханафитскими учеными богословами были реисламизированы наряду с другими какубайи и дитские регионы Туркестана, шафиитский регион Тараза. Но те положения «народной религии», которые подверглись поверхностной исламизации и не были приняты ханафитами, в народной памяти продолжали оставаться в восприятии как «сакрально-исламские» [3, С. 79].

Приняв ислам, народы населявшие Мавераннахр вошли в него со своим меньшинством, обычаями, традициями. Сохранению своих старых традиций местным жителям Центрально-азиатского региона позволяли положение учения ханафийи. Это известно по положению о признании в торичности действий (*амал*) по сравнению с верой рассматривает словесное признание (*ал-икраб и л-лисан*) или осознание в душе (*ат-тасдик би-л-кальб*) истинности Аллаха, Его Писаний [3, С. 79].

Дальнейшие трансформации ислама до уровня «бытового», исследователем Муминов А.К. связывает приходом в регион русских и последовавшей борьбой интеллигентами, богословами, служителями культа, религиозными учебными заведениями. Это приводит к тому, что ислам, трансформировавшись, низводится до уровня «бытового ислама» [3, С. 80]. Элементы «бытового ислама» мы можем наблюдать в обрядовой стороне жизни общества. Особенно показательно «бытовой ислам» выступает в свадебной обрядности казахов. Весь комплекс которой сейчас нередко воспринимается местным населением как «сакрально-исламский».

Советский этнограф Лобачева Н.П. в своих исследованиях свадебных церемоний на территории Центральной Азии Казахстана отмечала, что «чистому мусульманскому обряду в свадебном церемониале только один – это обряд мусульманского бракосочетания, проводившегося муллой. Тем не менее, в общественном мнении весь этот комплекс, построенный в большей своей части, на элементах традиционных форм религии и обычаях традиционного общества, воспринимался и воспринимается населением как мусульманский. Отсюда следует, что – здесь можно говорить лишь о бытовом исламе, а не каноническом, воспринявшем и освятившем культурные достижения прошлых поколений» [2, С. 128].

Дореволюционные семейно-брачные отношения, в том числе и брачные обряды и церемонии рассматривает Кисляков Н.А. в своем труде «Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана». Исследуя семью и брак в Казахстане, Кисляков Н. в свою очередь опирается на этнографию –

ческиематериалыБроневскогоС.,ЛевшинаА.,ИзразцоваН.,МейераЛ.,АлтынсаринаИ.,ИбрагимоваИ.авторо вподпсевдонимамиФ.Л-ийиП,КустанаеваХ.,ДиваеваА.идр.

Основные этапы (церемонии) казахской свадьбы, совершаемых в ауле отца (узатартой) невесты, Кисляков Н. отмечал бегство (прятание) девушки и борьба за нее, первая брачная ночь, обряд бракосочетания – «неке», прощание с родными и близкими, прием зятя тестем. В очерке следующим образом описывается обряд «неке»: «церемония происходила или в юрте отца или в специально отведенной юрте. Призывали муллу, перед ним ставили чашу с водой, накрывали платком, собирались родственники невесты и жениха. Сама невеста находилась в этой же юрте за занавеской, или же в другом помещении. Мулла читал молитвы, затем через свидетелей, следуя специальной формуле спрашивал согласие и юности девушки вступить в брак. Затем, мулла объявлял размеры калыма, и обращаясь к жениху, спрашивал его, какой заклад он делает. Жен их называл какое-либо имущество мулла говорил: «это ты не можешь продать или подарить, это принадлежит твоей жене» (махра, оговоренный шариатом). Мулла читал заключительную молитву, дул на воду, немного отпивал и передавал чашку, чтобы дали отпить жениху и невесте, а так же родным и близким. При отпивании воды, молодые должны были приложиться к чашке в одном месте. Иногда положили в чашку с водой монеты и кольцо невесты, а от жениха к чашке привязывали белым платком палочку, изображающую стрелу. После церемоний вещи возвращались по принадлежности и их хранились молодыми на счастье. Чаще всего после неке веном брачной дева и женихский свадебный головной убор – саукеле [1., С.111-112].

Именно так же в иде, этот обряд проводился еще долгое время. Даже в наши дни можно наблюдать как сельский мулла после прочтения молитв, дует на чашу с водой, отпив из нее, передает ее молодым, предупредив, чтобы они приложились к чашке в одном месте. В чашу с водой ложат кольцо или монеты. Но такой «вид» проведения обряда «неке» становится редкостью. В городах, молодые люди стремятся к проведению обряда в мечети, где его проводят имам, в специально для «неке» отведенном торжественном зале. Само обряд «видоизменился», имам спрашивает согласие невесты, чаще у самой невесты, иногда у ее отца, после прочтения специальной формулы (иджаб-кабуль) имам спрашивает о махре, обычно это золотое украшение, далее отмечает значение махра, читает дуа, наставления. В некоторых мечетях молодые получают подарок от мечети, вне его входит литература, посвященная семейной жизни. Так же можно наблюдать такие инновации как регистрация данных брачующихся в специальной книге мечети и вручение свидетельства «мұсылманнеке куәлігі».

Последовательность свадебных церемоний в конце XIX – в начале XX в. в разных аулах соблюдалась по своему. Так, одни авторы указывали на то, что неке совершался в скором времени после свадьбы в ауле и предшествовал первой брачной ночи, в то время как у других совершение неке приурочивалось к моменту отъезда новобрачных в аул мужа. Вместе с тем весь этот свадебный комплекс мог проходить и без обряда неке [1., С.108]. Кисляков Н. приходит к выводу, что «неке» сама по себе не являлась органической частью казахской свадебной церемонии, а иногда и вовсе обходилась без него, так как распространение мусульманства произошло в Казахстане довольно поздно и не имело прочных корней» [1., С.111]. Неке, т.е. мусульманское бракосочетание у казахов являлось скорее исключением, чем правилом [1., С.82].

Приводя мнение другого исследователя Н. Гродекова, Н. Кисляков приходит к следующему выводу, что «некер» распространялся главным образом там, где сильное влияние городов, в которых мусульманство укоренилось крепче», например у ташкентских казахов ни одна свадьба не обходилась без мусульманского обряда бракосочетания [1., С.111].

Здесь было бы уместным напомнить о соседстве таких крупных городов Центральной Азии, как Бухара, Самарканд, которые играли большую роль в учебно-религиозном центре распространения в регионе канонического, теоретического ислама на этой территории.

Нередки же такие случаи, когда молодые обходятся только проведением ритуала «неке» (никах). Так, отмеченный исследователь Мустафина Р. утверждает, что «ислам в Казахстане распространялся неравномерно и слабо влиял на традиционный образ жизни казахов вдалеке от одинаковой в разных районах Казахстана. Особенно в южных районах утвердился еще в XV, то в северных горных районах он завоевал свои позиции лишь в XIX в.» [4., С.6].

В настоящее время мусульманский обряд «неке» и сейчас является главной частью всего свадебного комплекса казахов. Как на протяжении советского периода, так и на современном этапе нередко казахский свадебный комплекс проходит без проведения обряда «неке». Лишь в последние десятилетия, в связи произошедших процессов «возрождения ислама» мы можем наблюдать всплеск интереса к нововведениям в этой области.

1 Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. - Л., 1969.

2 Лобачева Н. П. Мусульманская религия в традиционной обрядности семейного цикла у народов среднеазиатско-казахстанского региона // Ислам в народной культуре. - М., 1998. - С. 22-131.

3 Муминов А. К. Традиционные и современные религиозно-теологические школы в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. - №4(5). 1999.

4 Мустафина, Р. М. Представления, культы, обряды у казахов в контексте бытового ислама в южном Казахстане, в конце 19 в. - 20 в. - Алма-Ата, 1992. - 176 с.

Түйін

Мақалада XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы мұсылмандық тұрмыстық салт-дәстүрлердің тарихи аспектілері, соның ішінде үйлену тойы дәстүрлері қарастырылған. Бір қатар тарихи зерттеулерге шолу жасай отырып, мұсылмандық інінорнығы уы жағдайындағы үй болу дәстүрінің дәстүрлік қазақ қоғамында трансформациялануына зерттелген.

Кілт сөздер: мұсылмандық үйлену дәстүрлері, ханафи бағыты, реисламизация, мұсылмандық неке кию, неке, махр

Summary

This article discusses the historical aspects of everyday practices, including Muslim wedding ceremonies in Kazakhstan at the end of XIX-early XX century. Based on a review of some historical research reveals the features of transformation of wedding ceremonies in the context of strengthening the position of Islam in the traditional Kazakh society.

Keywords: Muslim wedding ceremonies, hanafidirection, re-islamisation, Muslim marriage, “neke”, mahr

УДК 320(745)

ПОЛИТИКА КИТАЯ ВОТНОШЕНИЯХ С ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИЕЙ

Хоу Сяо Жиэ – магистрант 2-курса КазНПУ имени Абая

Статья рассматривает актуальные вопросы политики Китая в отношении Центральной Азии, которые еще недостаточно изучены в научной литературе. Геополитические перспективы Китая в Центральной Азии зависят от следующих факторов: необходимо укрепить договорную базу со странами региона, развивать Шанхайскую Организацию Сотрудничества, более масштабно участвовать в экономических процессах происходящих в регионе, активизировать экономическое сотрудничество с государствами. Внешняя политика Китая в отношении Центральной Азии в основном придерживается традиционной для Китая державной внешнеполитической тактики. Вместе с тем в статье уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: Центральная Азия, политический, военно-стратегический, геополитика, экстремистские группировки, военный контингент, экономический фактор

Страны Центральной Азии являются ближайшими северо-западными соседями Китая, где из пяти новых независимых государств в регионе три (Казахстан, Таджикистан, Кыргызстан) имеют с Китаем общую границу, протяженностью 3700 км. После распада СССР в центрально-азиатском регионе сложилась довольно благоприятная ситуация для ряда стран, в том числе и для Китая, потому как Центральная Азия вышедшая из-под контроля бывшего СССР, стала открытой для влияния. Так, в январе 1992 года Китай установил официальные дипломатические отношения с пятью новыми независимыми государствами.

Однако после известных событий 11 сентября изменилась сама геополитическая ситуация в Центральной Азии, следовательно и современное геополитическое положение Китая в Центральной Азии, которое стало характеризоваться двумя разнонаправленными факторами.

Для Китая, в контексте борьбы с терроризмом и сепаратизмом в Синьцзян-Уйгурском автономном районе Китая, была выгодна контртеррористическая операция, свержение режима талибов и относительная стабилизация в Афганистане, так как существовала тесная связь между экстремистскими группировками в СУАР и тал

ибами. В частности поданным Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Казахстана сепаратистские группировки из Синьцзяна получали активную материальную и моральную поддержку со стороны талибов, понеобходимости укрывались на территории Афганистана, проходили определенную боевую подготовку на базах талибов. Эксперты этого центра насчитывают около 27 организаций, связанных с УАР, методы которых варьируются от массовых выступлений до террористических акций. Это такие организации, как «Организация объединенного национального революционного фронта Восточного Туркестана», «Исламское движение Восточного Туркестана», «Яна Аят», «Лобнорские тигры», «Харакат» и другие. Некоторые из этих других организаций имели контакт с талибами. Снижение угроз со стороны экстремистских группировок в регионе, приход к власти нового правительства в Афганистане положительным образом повлияли на обстановку в СУАР. Экстремистские группировки из Синьцзяна лишились стратегической опоры в лице движения Галибан [1].

В целом военная кампания в Афганистане положительно воспринята в Китае. Но при этом учитывались ее минусы: появление военных баз.

США и их союзники на территории двух центрально-азиатских государств – Кыргызстана и Узбекистана, одно из которых имеет общую границу с Китаем. Некоторые китайские эксперты (о мнении которых можно узнать, посетив сайт китайского информационного агентства Синьхуа) увидели в долгосрочной перспективе угрозу своей национальной безопасности, заявив, что эти базы в открытой перспективе направлены против Китая и что операция в Афганистане является лишь поводом для сосредоточения военной инфраструктуры США у западных границ Китая. Однако надо отметить, что во военном отношении находящийся в Центральной Азии военный контингент недостаточен, чтобы представлять серьезную угрозу для Китая.

В сложившихся условиях военно-стратегического присутствия США на западных границах Китая и политического сближения США и России после событий 11 сентября, перед Китаем встал а задача коррекции своей стратегии в отношении стран Центральной Азии на ближайшую и дальнюю перспективу. При этом многие эксперты считают, что тотальная конфронтация с Соединенными Штатами может поставить под вопрос модернизацию Китая. На сегодняшний день у нового китайского руководства отношения с США остаются непростыми, так как в отношении двух стран существует достаточно много областей, в которых позиции Китая и США резко расходятся. Это противоречия в обороне США, тайваньская проблема, корейский вопрос, американо-японские союзнические отношения, американо-индийское военное сотрудничество, политика США в отношении Ирана и Ирака, а также расширение НАТО на восток.

Все же можно утверждать, что Китай хотел бы стать в новом веке стратегическим партнером для США, хотя на личи ряд серьезных геополитических противоречий между Китаем и США, из которых главным является Тайвань, будет регулярно осложнять китайско-американские отношения в будущем. Это означает, что на среднесрочную, а возможно, и долгосрочную перспективу Китай будет постоянно искать партнеров (прежде всего в лице России) для противовеса Америке и попытается наращивать свое присутствие в Центральной Азии. Все это подтверждает мысль о том, что Китай переходит к активному сотрудничеству с государствами Центральной Азии, так как мирная конкуренция в регионе в условиях улучшения его отношений с Западом в целом, остается единственным правильным путем достижения цели. Вместе с тем надо отметить, что наряду с политическими интересами, которые связаны с «американским фактором» в регионе, для Китая также важны энергетические, транспортно-коммуникационные интересы, а также интересы нахождения рынков сбыта своей продукции [2].

Геополитические перспективы Китая в Центральной Азии зависят от следующих факторов:

- Китаю необходимо сохранить в регионе невраждебную обстановку, не прибегать к угрозам силой или применению силы в решении спорных вопросов, избегать прямой конфронтации со странами, с которыми Китай имеет проблемные моменты;
- предотвратить расширение военного присутствия США в регионе посредством переговоров с США, Россией, странами ЦА;
- укрепить договорную базу со странами региона, Россией по обеспечению безопасности;
- более активно участвовать в обеспечении безопасности, прежде всего для борьбы с экстремизмом, терроризмом и наркобизнесом;
- дать широкие гарантии безопасности для стран региона;

- развивать Шанхайскую Организацию Сотрудничества, его военно-политическую компоненту;

более масштабно участвовать в экономических процессах, происходящих в регионе, активизировать экономическое сотрудничество государствами региона [3].

Учитывая, что без активного участия Китая или, по крайней мере, без учета его интересов в обеспечении безопасности и стабильности, ни одна система региональной безопасности в Центральной Азии не будет достаточно действенной и перспективной, а поскольку все это напрямую зависит как от двусторонних, так и многосторонних отношений между государствами, принципиально важными являются взаимные отношения Китая не только в целом с Центральной Азией как самостоятельной геополитической величиной, но и государством этого региона.

1 Ашимбаев К. С. Геополитические перспективы Китая в Центральной Азии, <http://www.kisi.kz>.

2 ИНФО-ТАСС, 16 августа 1999 г.

3 Экономическое сотрудничество Казахстана и Китая принесет процветание народам двух стран – вице-министр внешней торговли КНР, <http://www.kazaag.kz>.

Түйін

Мақаладағылыми әдебиетте әлі де жетерлік емес Орталық Азияға байланысты Қытай саясатының өзекті мәселелері қарастырылады. Орталық Азиядағы Қытайдың геосаяси келешегі мынандай факторларға тәуелді: аймақтағы елдер мен келісім-шарт жасаудың ғайту, Шанхайыңтымақтастық ұйымындамыту, аймақта жүзеге асырылған экономикалық үдерістерге еңірек қатысу, мемлекеттер мен экономикалық ынтымақтастықты жандандыру.

Негізінен Қытайдың Орталық Азияға байланысты сыртқы саясаты Қытай үшін дәстүрлі болып келетін байсалды сыртқы саясат тәжірибесіне негізделген. Сонымен қатар, мақалада пікірталасты дұрыс түсіндіретін мәселелерге де көңіл аударылған.

Тірек сөздер: Орталық Азия, саяси, әскери-стратегиялық, геосаясат, экстремистік топтар, әскери контингент, экономикалық фактор

Summary

In article topical issues of policy of China for Central Asia which are still insufficiently studied in scientific literature are considered. Geopolitical prospect of China in Central Asia depends on the following factors: it is necessary to strengthen contractual base with the countries of the region, to develop the Shanghai Cooperation Organisation, more as a participant in the economic processes happening in the region to intensify economic cooperation with the states. The foreign policy of China concerning Central Asia generally adheres to reserved foreign policy tactics, traditional for China. At the same time in article the attention and debatable questions is paid.

Keywords: Central Asia, political, strategic, geopolitics, extremist groups, military contingent, economic factor

УДК 323(575)

ИЗМЕНЕНИЕ РОЛИ И МЕСТА КИТАЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Чень Цзинь Юля – магистрант 2-курса КазНПУ имени Абая

В статье рассматриваются актуальные вопросы изменения роли и места Китая в современном мире, которые еще недостаточным образом изучены в научной литературе. Перемены в мире и особенно изменение статуса Китая порождают настоятельную потребность в новых геополитических концепциях и новых концепциях в китайской внешней политике. Китай в современном мире стремится оказывать влияние исключительно мирным путем, без внешней агрессии. В последние десятилетия Китай превращается из региональной державы в глобальную. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: внешняя политика, стратегический приоритет, глобальная политика, экономический приоритет, традиция, дипломатический консенсус, международные отношения, геополитическая концепция, геополитическое положение, сотрудничество

КНР продолжает строить свою внешнюю политику в соответствии с основным стратегическим приоритетом "мирное возвышение страны", предполагающим выдвигание Китая на роль главной державы Восточной Азии и постепенное, рассчитанное на год вперед, достижение паритета с США по основным направлениям глобальной политики.

Существенно меняются основные компоненты китайской внешней политики и дипломатии, которые призваны обеспечивать новую роль Китая в мировых делах:

- Китай готов взять на себя инициативу в мировых делах и усилить свою активность в ходе экономической глобализации и создания многополюсного мира;

Внешняя политика и дипломатия Китая, которые в предыдущее десятилетие строились по модели "вызовов"

т", теперь будут строиться по модели "действия результат", где результатом будет реализация китайских интересов как великой державы.

Исходия цели "мирного возвышения" сформировались главным образом направлениями и методами китайской стратегии, которые в полной мере проявили себя в рассматриваемый период.

Во-первых, это создание в Восточной Азии зоны преобладающего влияния КНР с вытеснением возможных конкурентов, прежде всего, американцев. Превращение этого района, с одной стороны, субрегиональных организаций, в которых роль Китая подвергалась бы сомнению, в плацдарм для расширения своего влияния на другие регионы, имеющие приоритетное значение для постоянно растущих интересов КНР.

Во-вторых, сохранение, по мере возможностей, нормальных отношений с США путем уступок наименее важных направлений, но, в то же время, при неуступчивости и даже осторожной отступательности, сотрудничая с американцами по выгодным и в то же время перспективным для себя вопросам, в то же время не доводя дело до открытой конфронтации, перераспределять свою пользу в благоприятные условия и факторы в зоне пересечения китайских и американских стратегических интересов.

В-третьих, переход от простого давления к более тонкой дифференцированной политике в отношении главных политических сил на Тайване. Провоцирование там раскола по проблеме отношений с материком, подготовка общественного мнения на острове к осознанию неизбежности создания единого государства столицей в Пекине. Изоляция негативного, сточкизрения Пекина, внешнегo вмешательства в объединительные процессы и обнадеживающего сепаратистов влияния на внутреннюю политическую обстановку на острове, материализующегося, среди прочего, в форме все более крупных поставок современного оружия и активизации политических контактов.

В четвертых, диверсификация сырьевой, прежде всего, энергетической политики. Основные (по отнюдь не исчерпывающие все го комплекса задач) усилия здесь сосредоточены на разработку северного направления как "наиболее надежного и безопасного", то есть на укрепление сотрудничества в энергетической сфере с Россией и странами Центральной Азии.

В пятых, поиск точек стратегического соприкосновения со странами НС, равно как с множеством развивающихся стран, апробирование форм и методов оптимального сотрудничества в каждом конкретном случае. В этом ключевом вопросе рассматривать провозглашение в сентябре 2005 г. стратегического сотрудничества с Канадой.

В плане реализации своей общей стратегии Китай в 2005-2006 гг. исходил из известной доктрины "мирного возвышения". В течение 2005 г. роль Китая в СВЛ и ЮВЛ качественно возросла в двухсторонне-муравейных отношениях.

Китай постепенно выходит на передовую линию на международной арене и становится законным лидером в мировой экономике. В последние десятилетия Китай превращается из региональной державы в глобальную. Теперь Китай, и Америка являются великими державами, имеющими стратегические интересы в сохранении мировой стабильности и порядка.

Изменение места роли КНР в мире напрямую связывается с ростом совокупной мощи страны. Десять лет назад Китай был объектом экономических санкций США и Запада; ВВП КНР составлял 1/10 японского, 1/20 ВИНСША и только немногим превышал южнокорейский. К 2005 г. ВВП КНР - в 3 раза больше южнокорейского, составляет 1/7 ВИНСША и 1/3 японского. Китай стал важным торговым партнером Америки, Японии и Южной Кореи. Американцы нуждаются в сотрудничестве с Китаем в его участии в борьбе с терроризмом, рассматривая Китай как "стратегического партнера" в этой борьбе.

Изменились для КНР и экономические приоритеты: если раньше были первостепенными капиталы и технологии, то сейчас на первом месте выходят сырьевые ресурсы: земля, вода, нефть, минеральные ресурсы [1].

Говоря о превращении Китая в великую державу, китайские авторы одновременно делают упор на то, что КНР идет здесь по особому пути, отличному от пути традиционных великих держав [2].

Китай символизирует собой первое восточное государство (или развивающееся, маргинальное государство, находившееся вне "основного течения"), которое поднимается на ведущее место в современной мировой системе, где доминирует Запад. Китай делает упор на "мирное возвышение", которое базируется на внутреннем экономическом росте и традициях, дипломатии и консенсуса, и, таким образом, вносит новые элементы в современные международные отношения. В Китае имеется ясно определенная стратегия и средства осуществления этого "мирного возвышения": через экономическое развитие и мирную дипломатию Китай намерен уменьшить потрясение для мировой системы, связанное с изменением его места в мире. Китай нельзя сравнивать с Россией, Германией и США, так как он не руководствуется идеологией империализма, колониализма, милитаризма, террит

ориальногорасширенияинепретендуетнацивилизаторскуюмиссию.

ПеременывмиреисобенноизменениестатусаКитаяпорождаютнастоятельнуюпотребностьвновыхгеополитическихконцепцияхиновыхконцепцияхкитайскойвнешнейполитикиидипломатии.

Нарядусновойконцепциейбезопасностиивнедрениееевпрактикумеждународныхотношений,китайскиеполитологииснимаютпервостепеннойпроблемойформированияновыхгеографическихигеополитическихконцепций,касающихсяотношенийКитаясвнешниммиром.

Ониакцентируютвниманиена"новомышленииивдипломатии", "тихойреволюциивмышленииипрактикекитайскойдипломатии", ядромшторойстановитсяактивноедействиеирешениюглобальныхирегиональныхпроблем.Одинизэкспертов,СуЧанхэ,полагает,чтопрактикановойкитайскойдипломатииведеткпоявлениюамировойарене"либеральногоКитая":этосвязаносновымпониманиемконцепцийнациональногосуверенитетаиуправлениямировымипроблемами,базирующихсянаинститутахмногполярности,ибудетиметьогромноезначениедляАзииидлявсегомира[2].

КНРоднаизкрупнейшихэкономикмира.Занимаявнастоящеевремя4-еместовмирепоабсолютномуразмеруВВП(в2005г.2,28трлн.долл.припересчетеизюанейвдолларыпоофициальномукурсу),Китайпланируетк2020г.увеличитьегообъемв4разапосравнениюс2000г.исущественнопродвигатьсявмеждународнойтабелиорангах(скореевсего,на2-еместопослеСША).ПрисоединениекВсемирнойторговойорганизациистимулировалобыстрыйроствнешнейторговлиКНР-

с510млрд.долл.в2001г.до1588,6млрд.в2005г.Поэтомупоказателюстрана,опередивЯпонию,вышлана3-еместовмире,сразуследзаСШАиГерманией.Последовательнооблагораживаетсяструктуракитайскогоэкспорта.Внастоящеевремя90%вывозаКНРсоставляютготовыеизделия,адолявысокотехнологичнойпродукциидостигла25%экспорта.Китайстабильноявляетсяоднимизкрупнейшихполучателейпрямыхиностранныхинвестиций(в2003г.-53,5млрд.долл.).Ихсуммарноефактическоеиспользованиезагодыреформсоставилона1апреля2004г.535млрд.долл.[3].

Неуклоннорастетдолякитайскойэкономикивмировомпроизводствеосновныхтоваровинафинансовыхрынках.ДоляКНРвaziатскойторговлепревысила17%.авмировойоколо5%.ПорасчетамэкспертовВТО.к2020г.доляКитаявмировойторговледостигнет10%),т.е.онстанет2-йпослеСШАкрупнейшейторговойдержавой.Странабыстрымитемпамипревращаетсяв"падежноеубежище"длямировыхкапиталов.

Поэтомунеобходимоучитывать,чтоглобализациямировойэкономикиозначаетпреждевсегоусилениевзаимозависимостинациональныхэкономикаосновемировыхфинансовыхпотоков,деятельноститранснациональныхкорпораций,современнойинформационно-коммуникационнойреволюцииираспространенияперсональныхкомпьютеровисетиИнтернет.

Такимобразом,внастоящеевремяоднимизосновныхприоритетовКитаяявляетсяпостроениеобщества"малогоблагоденствия"(сяокан).Достижениеэтойцелиподразумеваетзначительноеповышениежизненногоуровнянаселениявовсехрегионахстраныбезисключения,чтоозначаетпереходКНРотстатуса развивающейсястраныкстатусуэкономическиразвитой.

ВсовременномКитаеполучилараспространениеидеякомплекснойгосударственноймощиоснованнойнетольконавеличиневоенногопотенциала,ноиопределяющейсяуровнемэкономического,социально-культурногоинаучно-техническогогоразвития,атакжевзвешеннымвнешнеполитическимкурсом.ПоэтомуКитайвсовременноммирестремитсяоказыватьвлияниеисключительномирнымпутем,безвнешнейагрессии.Китайсимволизируетсобойпервоевосточноегосударство,которонарядусИндиейподнимаетсянаведущееместовсовременноммировомистеме

1СвешниковА.А.КонцепцииКНРвобластивнешнейполитикиинациональнойбезопасности//Китайвмировойполитике.- М.,2003.- С.90.

2ЛюЦзайци.Китайско-росийскиеотношениявновойгеополитическойситуации(1991-2003гг.):политико-дипломатическиеаспекты.- М.:Ин-тДальн.Вост.РАН,2004.- С.198.

3ЛузянинС.,СафроноваЕ.,СвешниковЛ.НекоторыеитогиивнешнеполитическойактивностиКНРв2005году//ПроблемыДальнегоВостока,2006.- №3.

Түйін

МақаладағылымиәдебиеттеәлідежетезерттелмегенқазіргіәлемдегіҚытайдыңрәліменорныныңөзгеруініңөзектімәселелеріқарастырылады.Әлемдегіөзгерістер,әсіресеҚытайдыңрәлітебесініңөзгеруіжанагеосаясатұжырымдамаларды,соныменқатарқытайдыңсыртқысаясатындағыжанатұжырымдаманыңтуындағандығы.БүгінгітаңдаҚытайсыртқыагрессиясыз, текбейбітжолменқыпалтутеуғұмтылады.СоңғыонжылдықтардаҚытайаймақтықмемлекеттенжанандықденгейдегімемлекеткеайналуда.Соныменқатар,мақаладапікірталастудыратынмәселелер

екөңіл аударылған.

Тірек сөздер: сыртқы саясат, стратегиялық басымдылық, жаһандық саясат, экономикалық басымдылық, дәстүр, дипломатиялық келісім, халықаралық қатынастар, геосаяси тұжырымдама, геосаяси жағдай, ынтымақтастық

Summary

In article topical issues change of a role and place of China in the modern world which are still insufficiently studied in scientific literature are reconsidered. Changes in the world and especially change of the status of China generate an urgent need for new geopolitical concepts and new concepts for the Chinese foreign policy. China in the modern world seeks to have impact not only peacefully, without external aggression. In the last decades China turns from the regional power into the global. At the same time the attention and to debateable questions is paid.

Keywords: foreign policy, strategic priority, global policy, economic priority, tradition, diplomatic consensus, international relations, geopolitical concept, geopolitical situation, cooperation

УДК 327(578)

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА И КНР

Ван Чжао Хэ – магистрант 2-курса КазНПУ имени Абая

В статье анализируются факторы определяющие направления сотрудничества Казахстана и КНР, которые еще недостаточно изучены в научной литературе. Для межгосударственного диалога, из комплекса факторов следует установить на традиционных исторических связях, географической близости государств, сходных задачах исторического развития, особенностях этнонациональных отношений, а также стратегического взаимодействия. Любое изменение ситуации в контактной зоне, это – переселение казахского населения внутри страны и извне, увеличение численности ханьцев приводят к изменению геополитической ситуации. Именно поэтому достижения уровня стратегического взаимодействия дает возможность снизить риски от изменения геополитической ситуации. Вместе с тем уделяем внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: геополитическое положение, сотрудничество, стратегический приоритет, научно-технический потенциал, этнонациональные отношения, внешняя политика, стратегический приоритет, глобальная политика, экономический приоритет

Для КНР приоритетность определения потенциала сотрудничества можно отметить, например, в ряде правительственных заявлений Цзянь Цзэминя в рассматриваемый период: «сила и влияние государства и его влияния на международную арену определяются не только величиной военного потенциала, но и уровнем экономического, социально-культурного и научно-технического развития, а также взвешенным внешнеполитическим курсом. Понятие совокупной государственной мощи, куда включается демографический и естественные ресурсы, экономический, военный и научно-технический потенциал, неоднократно встречается в докладе Цзянь Цзэминя на XVI съезде КПК [1].

В абсолютных показателях (общий объем ВВП) и показателях другого уровня (население, территория) различия между КНР и Казахстаном демонстрируют соотношение полинии «крупная-малая страны». Как отмечают исследователи, «соотношение сил в геэкономике и геополитике зависит главным образом от абсолютного потенциала, включающего кроме прочего такие характеристики, как протяженность территории, земельный ресурс и численность населения» [2].

Для всех государств ЦА после распада единого экономического пространства СССР характерен спад экономики в начале 1990-х гг. Так, для Казахстана снижение ВВП в 1995 г. по сравнению с 1990 г. составило 45%. Однако, начиная с 1997 года, все государства Центральной Азии демонстрируют благоприятные тенденции развития, наблюдаются устойчивые темпы роста национальных экономик в государствах ЦАР – от 4,2 до 6,1% в год (данные Азиатского Банка Развития, 2003 г.). В то же время эксперты признают, эти темпы недостаточными, чтобы вернуть страны на уровень благосостояния 1991 г., а также решить ряд экономических проблем.

Что касается стадийного (формационного) уровня развития, РК можно отнести к индустриальным странам, тогда как КНР растет аграрно-индустриальным государством (до сих пор 68,6% населения проживает в деревне, или 31,4% – в городах) [2], лишь по ряду показателей выходит на уровень индустриальных государств. Оба государства относятся к развивающимся странам.

В РК существуют определенные достижения для выхода на новую стадию развития, этап формирования постиндустриального (информационного) общества. Так, для государств ЦАР характерен достаточно высокий исходный уровень ВВП и определенные достижения в таких областях как здравоохранение, рынок рабочей силы и т.д. В перспективе для всех стран региона возможно 3,5-7% ежегодного повышения ВВП [3].

По данным казахстанской статистики, рост ВВП Республики в 2000 г. составил 9,6%, что превосходит показат

ели остальных государств Центральной Азии. Вряд ли исследований по экономике региона отменяется, что в настоящее время в РК сложились объективные предпосылки, так называемая «критическая масса», достаточная для формирования диверсифицированного промышленного, научно-технического, интеллектуального, информационно-инновационного и военного потенциала.

У Казахстана, по сравнению с государствами региона и Россией, заметно вышерасходь на образование (в % ВВП), с КНР этот показатель выше практически в 2 раза, однако достаточной большой внешний долг.

При характеристике развития информационно-инновационных секторов в РК и КНР возможно привести ряд более современных индикаторов. В целом, для Республики Казахстан можно отметить, что развиваются не все виды инноваций, в частности, достаточно медленно распространяются компьютерные сети. Исследователи отмечают разрыв между техникой информационного обеспечения и использованием современной техники бытового назначения в пользу последней [2].

Для характеристик всего комплекса межгосударственных связей необходимо выделить основные факторы двустороннего сотрудничества. Такого рода факторы сотрудничества называются в своих работах ряд экспертов. Так, авторы сборника «Актуальные проблемы внешней политики Казахстана», к факторам, обуславливающим сотрудничество РК с странами региона, относят: исторические, географические, культурные, языковые, общность проживающих народов, выгодное геополитическое положение, невозможность в одностороннем порядке решить ряд проблем, сходные сырьевые запасы, производственные возможности, экспортный потенциал, низкую стоимость рабочей силы.

Из комплекса факторов, ввиду их особой значимости для межгосударственного диалога, следует остановиться на следующих: традиционных исторических связях, географической близости государств, сходных задач и исторического развития, особенностях этнонациональных отношений, а также фактор стратегического взаимодействия.

Центральная Азия издавна являлась сферой геополитических интересов Китая. В эпоху Хань Китай существовал в контакте с Западным миром посредством торгового пути, проходившего через ряд поселений Туркестана (на территории современного Казахстана). Через Шелковый путь в Европу поставлялись традиционные для Китая товары – шелк, фарфор, обменные металлические изделия, шерстяную одежду. Множество элементов западно-азиатской культуры было разнесено повсеместно, через которые проходил Шелковый путь. Сейчас идея транснационального пути реализуется в современном виде, представленном двумя проектами: ТРАСЕКА, а также Транс-Европейской и Азиатской телекоммуникационной магистралью. По многим оценкам эти проекты будут иметь не меньшее значение, чем Суэцкий и Панамский каналы, выводя республику, через которые проходит магистраль, на мировые рынки. Китай и Казахстан традиционно способствуют взаимному восприятию культуры и быта.

Рассмотрим следующий фактор, который должен способствовать развитию сотрудничества – *географическую близость протяженной общеграничной*.

Как известно, граница между Китаем и Казахстаном не была полностью определена в течение двух половинок веков. В рассматриваемый период времени произошло несколько разграничений – уже как китайско-казахстанское.

Развитие торгово-экономических связей способствует стабилизации экономики, устойчивому экономическому развитию, снижает возможность возникновения политических, военно-политических конфликтов в стране и в регионе в целом. Центральная Азия – рынок сбыта китайских товаров, а также потенциальный ключ к решению энергетической проблемы [4].

Выгоды, которые обе стороны могут извлечь из своего соседства для развития экономических контактов, достаточно очевидны. Однако на сегодняшний день выгоды извлекает в основном китайская сторона. Это происходит, прежде всего, благодаря внешнеэкономической политике, наличию стратегии развития западных районов, которая подкрепляется организационными мерами. На практике это – достаточно гибкая политика льгот и привилегий для приграничной торговли, а также контроль со стороны китайских государственных органов за внешнеэкономической деятельностью субъектов хозяйственной деятельности. К сожалению, такого рода политика пока отсутствует как в РК, так и в России.

Различные экономические потенциалы и возможности государств могут быть тормозом для экономической интеграции, так как цели экономического развития могут быть различными. Именно поэтому пока рано говорить об экономической интеграции между РК и КНР (СУАР).

Между государствами существует высокий уровень политического взаимодействия (как на двустороннем уровне, так и на многостороннем (ШОС)), общие угрозы региональной безопасности, сходные представления о создании нового международного порядка (концепция многополярности). Как отмечают ряд политологов, для

обоих государств «...важно выработать единую программу сотрудничества и добрососедства, основанную на соблюдении национальных интересов сторон и политической национальной безопасности, однако суметь при этом сохранить баланс сил в регионе». Объективно Казахстан занимает геостратегическое пространство между Россией и Китаем. Этому подчинены внешнеполитические концепции РК («многофакторного равновесия» и вновь разрабатываемая на протяжении уже более чем десятилетия концепция «нового евразийства»). Хотя пока казахстанско-китайские отношения не достигли уровня «стратегического взаимодействия» или «стратегического партнерства», в «Совместной декларации Республики Казахстан и Китайской Народной Республики о стратегическом взаимодействии и партнерстве в XXI веке», подписанной в 1999 г., заложены основы для такого рода взаимодействия [5].

Успешное взаимодействие государств в рамках «Шанхайского форума» на основе урегулирования граничных проблем – так же свидетельствует о положительной роли данного фактора, который должен способствовать развитию отношений. Однако произошло некоторое ослабление роли двусторонних отношений в системе взаимодействия КНР и РК.

Из наиболее острых проблем следует отметить проблему соотношения внешних и внутренних факторов для развития межгосударственных отношений. Приоритетность проблем безопасности и экономики в течение 1990-х гг. менялась вследствие повышения роли первой за счет второй. С реализацией программ развития западных регионов КНР в основу взаимоотношений на первом этапе был положен «экспорт торгово-экономического сотрудничества». Для Казахстана было важно наладить функционирование экономики страны, для КНР – решить проблему отсталости «западных регионов» (в данном случае – СУАР КНР). База подобно рода отношений создавалась в течение 1990-х гг. Обострение ситуации в регионе потребовало в короткие сроки решения проблем безопасности, что и было достигнуто в рамках нескольких соглашений о границе и создания «пятерки» – ШОС. Таким образом, любое изменение ситуации в контактной зоне (переселение казахского населения внутри страны и извне, увеличение численности ханьцев, даже программа модернизации экономики «западных регионов» КНР автоматически приводят к изменению геополитической ситуации). Именно поэтому достижение уровня стратегического взаимодействия дает возможность снизить риски от изменения геополитической ситуации.

1 Цит. по: Остроухов О. Л., Салицкий А. И. Внешняя политика КНР: обеспечение суверенитета и целей развития // Китай в мировой политике. - М., 2001. - С. 52.

2 Цит. по: Бергер Я. XVI съезд КПК и стратегия социально-экономического развития Китая. // Проблемы Дальнего Востока. 2003. - №2. - С. 31.

3 Видясова М. Ф., Фридман Л. А. Страны Центральной Азии. - С. 14.

4 Цит. по: Наумов И. Н. Стратегия экономического развития КНР в 1996-2020 гг. и проблемы ее реализации. - М., 2001. - С. 24.

5 Видясова М. Ф., Фридман Л. А. Страны Центральной Азии. - С. 31.

Түйін

Мақалада ғылыми әдебиетте әлі де жетерлік емес Қазакстан мен Қытайдың ынтымақтастығының бағыттарына қысқаша талданған факторлар талданады. Мемлекетаралық диалог үшін факторлар кешенінде дәстүрлі тарихи байланыстар, мемлекеттердің географиялық жақындығы, тарихи дамудың қасиеттері, этноұлттық қатынастардың ерекшеліктері және стратегиялық араарекеттің кетокталу керек. Қарым-қатынасымағындағы кезкелген өзгеріс-қақтұрғындарының мемлекетішінде және сыртқа қонысаударуы, ханьдықтар санының өсуі геосаяси жағдайдың өзгеруіне әкеледі. Сондықтан да стратегиялық араарекеттің деңгейі не жетуге осяси жағдайдың өзгеруіне туындайтын қауіп-қатерді төмендетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мақалада пікірталасты дұрыс түсіндіріп, мәселелерге дөңілеу аударылған.

Тірек сөздер: геосаяси жағдай, ынтымақтастық, стратегиялық басымдылық, ғылыми-техникалық әлеует, этноұлттық қатынас, сыртқы саясат, стратегиялық басымдылық, жаһандық саясат, экономикалық басымдылық

Summary

In article it is analyzed factors the defining directions of cooperation of Kazakhstan and the People's Republic of China which are still insufficiently studied in scientific literature. For interstate dialogue, from a complex of factors it is necessary to stop on traditional historical links, a geographical proximity of the states, similar problems of historical development, features of the ethnopolitical relations, and also strategic interaction. Any change of a situation in a contact zone, is resettlement of the Kazakh population within the country and from the outside, increase in number of Han leads to change of geopolitical situation. For this reason achievements of level of strategic interaction give it a chance to reduce risks from change of geopolitical situation. At the same time the attention and debatable questions is paid.

Keywords: geopolitical situation, cooperation, strategic priority, scientific and technical potential, ethnopolitical relations, foreign policy, strategic priority, global policy, economic priority

ӘОЖ32.019.6

ҚАЗАҚСТАН-РЕСЕЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Н.А. Ысқақова – Абай атындағы ҚазҰПУ халықаралық қатынастар мамандығының 2-курс магистранты

Мақалада сонымен бірге дүниежүзілік алаңда Қазақстан мен Ресейдің саяси және экономикалық қарым-қатынастарында маңызды рөлді анықтайтындығы мен анықталады. Осыған байланысты жақын және алыс шетелдердегі келдік қалдыстық үдерістеріне қосқан үлесі үлкеніне мағынаға ие. Бұдан басқа Қазақстан мен Ресей, объективті және субъективті себептерінің арқасында, осы кезге дейін "өзара келісетін" мемлекеттер болып қалды. Қазақстан үшін Ресей аймағы басты транзиттік (уақытша, ауыспалы) кеңістік болып қалады, ресейлік шіркінік – қазақстандық көнімін негізгі тұтынушысы, ал Ресей экономикасы – жетекші экономикалық серіктес болып қала береді. Ресей Федерациясы үшін Қазақстан бүкіл Кеңес Одағы кезеңінде жетекшілік зәт серіктестігінің бірі, негізгі әскери – ғарыштық құрлымның орналасқан орны болып қана қоймайды, сонымен бірге Ресейдің оңтүстіктен болуы мүмкін мәселелерден сақтайтын геостратегиялық буфер болып табылады. Қазақстанның елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан мен Ресейдің қауіпсіздік пен байланысты, мәселелерге көз қараста бірлігі бар. Біз Ресей Федерациясының екі жақты деңгейдегі және ұжымдық ұйымдардағы – ТМД, ШОС, ДКБ – ынтымақтастығына ерекше мән береміз» – деп атап көрсетті.

Тірек сөздер: ТМД, ОДКБ, СВМДА, ШОС, КСРО және ЕуразЭС, экономикалық, фронталды, экстенсивті және стандартталған, көпвекторлы

Халықаралық қарым-қатынастар қазіргі сәтте түбегейлі өзгерістерді бастан кешіруде. Кеңес Одағының құрылымынан бастап, қарсы тұратын бүкіл әлемдік деңгейдегі әскери-саяси бірлігімен бірге, осы дүние көп қарама-қайшылықты көп өңірлік жүйеге қарай жылжуда. Бүгінгі күнге, заманауи дүниеде өзін рөлі мен орнын іздестіріп жүрген, мемлекеттердің тобы пайда болған, бұрынғы Кеңес Одағының аймағында айқын көрінеді. Олардың қатарында Ресей мен Қазақстан Республикасы кіреді, олар континенттің орталығы болып қала отырып, олар өзара қарым-қатынастарына ең алдымен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының шеңберінде анықтап алады.

Сонымен бірге Ресей мен Қазақстан Республикасы қазіргі сәтте өзін дамуында ең жауапты кезеңдердің бірі бастан кешіруде, өйткені дәл қазір оларда ішкі қызметтің мақсатты бағытын өзгерту, жаңа сапаға өту болып жатыр. Көрсетілген үдерістер ғылым саралауда және жаңа құбылыстардың жинақтауда және өзара әрекеттету деде, Достастықтағы басқа елдермен бірге әрекеттету деде, құндылықтардың осы негізінде жағдайларды бекітуде, өткір қажеттілікті туындатуда.

Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының көп ғасырлық тарихы, соның ішінде әртүрлі кезеңде және біртұтас мемлекеттің құрамында болған қарым-қатынастар, заманауи кезеңде Ресей мен Қазақстан Республикасының серіктестігінде тең құқықтық қарым-қатынастардың пайда болуына және дамуына негіз болды. Осы кезеңде екі мемлекетте дүниежүзілік саясатта өзін мәртебесін анықтап алу, дүниежүзілік жетекші елдермен өзара қарым-қатынастарын құру, халықаралық-құқықтық ортаға кіру мәселесін шешуде.

Қазақстан – біртұтас, біртекті мемлекет. Бірінші Кеңес Одағынан кейінгі Ата Заң 1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған. Кейіріне қол 1995 жылы 30 тамызда болып өткен референдумда қабылданған (1998 ж. 7 қазанда енгізілген өзгерістермен бірге), әрекеттетуші Қазақстан Ата Заңы мен ауыстырылды. 1995 ж. Ата Заң бойынша Қазақстан Республикасы өзі демократиялық, зиялы, құқықтық және адам, оның өмірі, құқығы және еркіндігі жоғары құндылық болып табылатын, әлеуметтік мемлекет деп бекітеді. Сонымен бірге Ата Заңда Қазақстан елбасы басқаратын формасы бекітілген мемлекет болып табылатыны тікелей көрсетілген. ҚР тәуелсіздік кезеңіне болған күннен бастап, өзін дамуының стратегиялық бағытын, демократиялық құқықтық мемлекетті құруда анықтап алды.

Бүгінгі күнде Қазақстан – Еуразиядағы ірі мемлекеттердің бірі. Халықаралық саясаттың салмақты субъектісі болып табылады. Тиімді геосаяси жағдай, бастамалар, белгілі деңгейде оны бекітетін өңірлік жетекшінің рөлі (мысалы, ВКБ шеңберінде), ТМД-дағы ерекше мәртебесі, сонымен бірге басқа да маңызды ерекшеліктері оның халықаралық саяси ортада елеулі етеді. Ресей мен Қазақстанның өзара қарым-қатынастары осы екі жақ үшін де аса маңызды мағынаға ие. Көрсетілген кезеңде екі мемлекеттің арасындағы өзара қарым-қатынастарда болмашы қиындықтарға қарамастан, екі халық пен мемлекеттің экономика-

калықөзаратәуелділігінжәнетарихи-мәденижақындығынешкімжоққашығармайды.

Тарихидәстүрлергебайөзарақарым-қатынастардыңіретасындақаланған,КеңесОдағыкезеңіндегікірімемлекеттің,ҚазақстанменРесейдінекіжақтықарым-

қатынастарыныңтәрізді,соныменбіргемәселелідамуүдерісі,жаңатәуелсіз мемлекеттердінарасындағыөзаратәуелдіжәнетенқұқылықарым-қатынастардыңқалыптасуыныңүлгісіретіндеқарастырылуы мүмкін.Бұданбасқа,заманауиҚазақстанныңсыртқысаясиқұндылықтаржүйесінде,Ресейжетекшістратегиялықсеріктестіктеерекшеорыналады.

КеңесОдағыкезеңіндеЕуразияда мемлекеттерарасындағықарым-қатынастардыңдамуыкөпжылдарбойына,біртұтасқұрылымныңдырауыныңкүштіқарқыныменжәнеөзараоқшаулануменанықталғанынақарамастан,ҚазақстанменРесейдіңнарасындақұқықтықнегізбенкөршілес мемлекеттер-дінарасындағыдостыққарым-қатынастардыңсаяситұжырымдамасыныңқалыптасукезеңітезжәнеқұрылымдықболыпөтті,өйткеніолардыңарасында"жаңатарих"басталғанкезде,басқатиптегіқарым-қатынастардыңқалыптасуыүшін,нормативтікнегізбарболатын,бірақеңбастысы,екіжақтыңжақыннемесесәйкескелетінқызығушылықтарыныңкөлеміменсипатыныңжәнежетекшілердіңбайланыстарыныңқарқындылығыныңарқасындаосылайболды.

Одақтықмемлекеттыдырағаннанкейінжартыжылдансоңқойылғандостық,ынтымақтастықжәнеөзарақөмеккөрсетуралығынегізгіекіжақтыкелісімжәнеекі мемлекеттіңөзарақарым-қатынастарындағызандышешімніңнегізгікөзіретінде–жәнеформалдытүрдебесжылданкейінқабылданғанXXІжүзжылдыққабағытталған,ынтымақтастықпенмәңгілікдостықтуралыДекларацияосыкүнгедейінөзініңкүшінсақтапқалды.

ТәуелсіздіктіңалғашқыонжылдығындаҚазақстан-Ресейқарым-қатынастарыныңдамуыбірнешекезеңдежүзегеасырылды.

Қысқауақыткезеңінде–жартыжылдайуақытаралығында–ҚазақстанменРесейдіңнарасындағыекіжақтықарым-қатынастардыңқалыптасуыныңбіріншікезеңінде–ынтымақтастықтыңдамуыныңбағыттарыанықталдыжәнеекіжақтыңмүделерінеқатысты,мәселелердеқазақстандықжәне ресейлікбасқарудыңстратегиясынқалыптастырған,өзарақарым-қатынастардыңнегізгіқағидаларыбекітілді.Барлықбағыттарбойыншаынтымақтастықтыңдамытуғаөзараашықжәнедайынекенінресимәлімдейотырып,екіжақтажаңартылғанеуразиялықидеяғашағымжасады.

90-шыжж.біріншіжартысында–Қазақстан-Ресейқарым-қатынастарыныңдамуыныңекіншікезеңінде–өзараәрекететудіңқұрылымдықүлгісініңқалыптасукезеңінде–екіжақерекшеведомствоаралықкелісімніңнегізіндеағымдағы,күнделіктішаруашылық,өндірістікжәнебасқадамәселелердіңшешімінежүгінді.Бүлекіжақтыбайланыстыңосыкезеңдеенқұндыбағыттарыныңқатарындаболған,іргелесжатқанөңірлердіңынтымақтастықмәселелерінежатады.

Өтпелікезеңніңқиыншылықтарынақарамастан,екіжақтажағдайдыңқұлдырауыныңдамуыныңалдыналыпқанақоймай,соныменбірге келіспеушілікмәселелерініңжүзіндежәнеәлеуеттікжағынанқұрылымдықреттеу үшін"мәреалаңын"құруғақолжеткізді.Бұлмәселелер–еналдымен,азаматтықтыауыстырумәселесінеқатысты,екіншіелдіңаймағындатұратын,бірелдіназаматының жоғарықұқықтықмәртебесінқамтамасызету,Қазақстандатілдердіқолдану–мемлекеттік тілретіндеқазақтілінжәне ресмитүрдеорыстілінқатарқолдану.

90-шыжж.ортасындаекіжақтықарым-қатынасташиелініскен"Байқоңыр"ғарышалаңынбірге пайдалану мәселесі,Каспийдіңжерастындағыбайлықтарыныңөңдеудіқамтамасызету мақсатында,Каспиймәселесіншешудеөзараәрекететужәнеақырсоңында,ұжымдыққауіпсіздікжүйесіндеқызыметтіқамтамасызетудыныңмақтастықерекшемаңыздыболды,әсіресе,ТәуелсізМемлекеттерЫнтымақтастығыныңоңтүстікшекарасында.

Ресейменөзарақарым-қатынасжүйесіндеҚазақстанжағынанпрагматизм,ашықтық,келіспеушіліктердіңымырағакелушешімі,өзарақызықтыратынмәселелербойынша үшіншіжақпенкелісімшартжасағанкездеұстанымдардыкелісу,Ресейменөзарақарым-қатынастаресмибағытретіндеөзарамәлімденген,стратегиялықсеріктестік саясатына сәйкес мәселелерді шешуге ұмтылутән.Осыкезеңденегізгібағыттаоныңкелісім-құқықтық,саясижәне экономикалықнегізі қалыптасты;Ресейменқарым-қатынастыңдамуы,Қазақстандаартықшылықдеп аталған болатын.

РесейменҚазақстанныңсаясиқарым-қатынастарыКеңесОдағыкезеңіндеРесейүшін,тіптіБелоруссияменқарым-

қатынасы тұрғысынан қарағанда, ең мәселесіз қарым-қатынас қажатады. ОДКБ, СНГ, СВМДА, ШОС, КСРО және ЕуразЭС шеңберінде келісімдік міндеттемелерді қатан ұстана отырып, Қазақстан мен Ресей сенімді серіктес болып табылады. 2011 жылы келендік одақ туралы келісімі күшіне енді, елдер арасындағы жыл сайынғы тауар айналымы тұрақты өсті.

Ресейде РФ тұрғылықты тұрғындары болып табылатын, шамамен миллион этникалық қазақтар тұрады, ал Қазақстанда Қазақстанның тұрғылықты тұрғындары болып табылатын шамамен 4 млн. орыс халқы тұрады, бұл да екі елдің тығыз көршілесін тымақтастығына себепші болады. Ресей Федерациясы азиялық өңірлік саясатта, орыс тарғаең жақын түрік-азия халықтар ретінде, қазақтар мен қарым-қатынасынан негізгі екі піні салады.

Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының даму қарқыны тежейтін мәселелер, жалпы айтқанда онша көп емес, бірақ олар әртүрлі кезеңдерде қосымша қиындықтарды жасады. Каспийдің солтүстік бөлігінің тереңдігін бөліп тұратын, ортадағы өзгертілген шегінен өтеті наймақта орналасқан, бірнеше кен орындарындағы заттардың тауға байланыстырек шекиіндықтар Каспий мәселесін шешу барысында ерекше қиындықтар пайда болды. Алайда Каспийге қатысты барлық негізгі мәселелер, қазіргі уақыт ашешілді. Екі жақ арасындағы келіспеушіліктер сонымен бірге Ресейдің «Байқоңыр» кешенінің жалға алу бойынша төлемақыны деркезіндетөлемеуі және 1992 және 1993 жж. ғарыш алаңын пайдалану мен қызметету үшін Қазақстанның шығындарын ыңорнын толтырмауы себепінен, екі жақтың арасында келіспеушіліктер туындады. «Байқоңырды» пайдалану ойына мәселесінің бүкіл зара қарым-қатынастарды реттейтін ішкі құрылым, құқықтың негізді 1998 ж. жасаған кезеңде қиындықтар болды. Осықындықтар мен қатар екі жаққа орыстілім әртебесінің тауда, оның Қазақстан Республикасында жұмыс істеуінің тәртібі мен кездесуінетура келді.

Негізін Қазақстан мен Ресейдің, ең алдымен, Еуразиялық экономикалық қауымдастығының стратегиялық серіктестігі құрайтын, Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының және ықпалдастық бірлестіктердің дамуында – әртүрлі шапшаң және көп векторлық палдастық идеясы жүзеге асырылады. Қазақстан мен Ресейдіңынтымақтастығында фронталды, экстенсивті және стандартталғанықпалдастықтың орнына, тәжірибеге қарамастан, күні бүгінге сәтсіздікке ұшыраған, бәлкім, жергілікті, бірақ көбірек нақты нәтижелерге назараударатын және бағытталған саясат жүргізіледі.

Бүл өз кезегінде екі елді Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында жетекші орынға шығарады. Кеңес Одағы кезеңінде Қазақстан мен Ресей ірі мемлекеттер ретінде мұнда негізгі рөл ойнайды және олардың арасындағы қарым-қатынастарының қалай дамитынына бүкіл Кеңес Одағы кезеңіндегі Еуразияның тағдыры тәуелді болды.

1 Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары. 1991-2000 жылдары; құжаттар мен материалдар жинағы. – 2001.

2 Мансуров Т. А. Өзгеріс дәуіріндегі Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары. - М., 2001.

3 Назарбаев Н. Ә. Еуразиялық Одақ: идея, тәжірибе, болашақ. 1994-1997 жж. - М., 1997.

4 Жақынов жылдық тағыхалық қарым-қатынастар жүйесіндегі Ресей - М., 1995.

Резюме

В данных статье во внимание роль на мировой арене политических и экономических отношений России и Казахстана. В этой связи большое значение имеет вклад двух стран в интеграционные процессы вблизи и в дальнем зарубежье. Кроме этого Россия и Казахстан, в силу объективных и субъективных причин, досих пор остаются "взаимувязанными" государствами. Для Казахстана российская территория остается главным транзитным пространством, российский внутренний рынок – основным потребителем казахстанской продукции, а экономика России – ведущим экономическим партнером. Для Российской Федерации Казахстан является не только одним из ведущих сырьевых партнеров во всем постсоветском пространстве, местом нахождения ключевых военно-космических структур, но и геостратегическим буфером, ограждающим Россию от возможных проблем юга. Президент Казахстана Н. А. Назарбаев отмечает, что "У Казахстана и России единство взглядов на проблемы, связанные с безопасностью. Мы придаем особое значение сотрудничеству Российской Федерации как на двустороннем уровне, так и в коллективных организациях - СНГ, ШОС, ДКБ".

Ключевые слова: СНГ, ОДКБ, СВМДА, ШОС, КСРО, ЕуразЭС, экономика, фронталь, экстенсив

Summary

In these articles the most important role in the world political and economic relations between Russia and Kazakhstan. In this context, great importance is the contribution of the two countries in the integration processes in the near and far abroad. In addition, Russia and Kazakhstan and objective and subjective reasons, are still «converging» states. For Kazakhstan, the Russian territory remains the main transit space, Russian domestic market – the main consumer of Kazakh products, and the economy of Russia – the leading economic partner. For the Russian Federation, Kazakhstan is not only one of the leading commodity partners throughout the former Soviet space, the location of the key military and space structures, but also a geostrategic buffer enclosing Russia from possible problems in the south. President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev noted that «Kazakhstan in the Russian unity of view on issues related to

afety. We attach particular importance to cooperation with the Russian Federation on a bilateral level and in collective organizations – the CIS, SCO and the Collective Security Treaty.

Keywords: CIS, CSTO, CICA, SCO, KSRO, Eurasian economic Community, frontal, exstens

УДК32.001(585)

ХАЛЫҚАРАЛЫҚҰЙЫМДАР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕЙТІН МЕХАНИЗМ РЕТІНДЕ

Г.Иргебаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің халықаралық қатынастар мамандығының 2 курс магистранты

Мақалада ғаламдық даму да мемлекеттің халықаралық қатынастарды жетілдіру жағдайлары, халықаралық қатынастар үсінігін іңдамуы мен қазіргі жағдайы, бұл бағыттағы Қазақстан Республикасының қолжеткен жетістігі қарастырылған. Халықаралық қатынастар әлемдік кеңістіктегі әлеуметтік қауымдастықтардың арасындағы қатынастар ретінде қалыптасады, өмір сүреді және жұмыс істейді.

Қазіргі әлем бір-бірімен өзара байланысқан көптеген халықтар мен мемлекеттердің күрделі жүйесі болып саналады. Олардың арасында түрімен мазмұны әртүрлі қатынастар болады. Халықаралық қатынастар аралану түрлі: мемлекеттік, ұлттар, мемлекет одақтары арасындағы саяси, экономикалық, дипломатиялық, әскери, мәдени, ғылыми-техникалық байланыстары мен қарым-қатынастар қоғамдық және зияткерлік, б.күштер әртүрлі деңгейде (жаһандық, өңірлік, көпжақты және екіжақты) түйісетін және өзара әрекеттесіп кеністік болып табылады. Халықаралық ұйымдар халықаралық қатынастарды реттейтін механизм болып табылады.

Кілтсөздер: халықаралық қатынастар, корпорация, ұлтаралық ұйымдар, саяси ғылым, құндылық, саясат

Қазіргі әлем бір-бірімен өзара байланысқан көптеген халықтар мен мемлекеттердің күрделі жүйесі болып саналады. Олардың арасында түрімен мазмұны әртүрлі қатынастар болады. Халықаралық қатынастар аралану түрлі: мемлекеттік, ұлттар, мемлекет одақтары арасындағы саяси, экономикалық, дипломатиялық, әскери, мәдени, ғылыми-техникалық байланыстары мен қарым-қатынастар қоғамдық және зияткерлік, б.күштер әртүрлі деңгейде (жаһандық, өңірлік, көпжақты және екіжақты) түйісетін және өзара әрекеттесіп кеністік болып табылады.

Халықаралық деңгейдегі саяси әрекет бүтіндей бір мемлекет пен халықтың тағдырына ықпалдайды. Әлемдік саяси процестің негізгі субъектісі халықтар. Халықаралық қатынастардың субъектілері – мемлекеттер, халықаралық ұйымдар, ұлтаралық корпорациялар, солтүстік құрылымдар, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар, жеке адамдар. "Халықаралық қатынастар" халықаралық аренадағы барлық байланыстарды біріктіре отырып, олардың барлық адамзат шеңберіндегі соңғы және объективті мақсаттарының тауды талап етеді. Мұнда халықаралық қатынастарға түсушілердің нақты іс жүзінде халықаралық өмірдегі материалдық құндылықтар мен идеялар мен алмасуына қамтиды. Мұндай келіс француздардың саяси ғылымдар мектебінде (Раймон Арон), британ және герман мектептерінде басым. Кейбір түрлері америка мектептерінде тән (Ганс Моргентау, Кеннет Томпсон, б.) [1]. Бұл халықаралық қатынасты мемлекеттің сыртқы саясаты мен біріктіреді. Басты назарларын халықаралық саяси қатынастарға аударады.

Мыңдаған ғасырлық тарихы бар халықаралық қатынастар құбылысы ол туралы жаңа ғылымның дамуынан ең із болды. Мемлекеттер арасындағы барлық қатынасты "Халықаралық қатынастар" деп түсініп, бұл терминді қолданысқа енгізген австриялық ғалым Иоганн Кристиан Вольф (1713-1794) [2]. Алғашында бұл терминді заңгерлер қабылдап, тек қана мемлекетаралық қатынастардың заңдылықтарды белгілеуде қолдана бастады. Халықаралық қатынастардың қоғамдық қатынастардан бөлуі оған белгілі жаңа мән мен маңыздылық парат берді.

Қазіргі ғылым түсінік бойынша халықаралық қатынастар – қоғамдық қатынастардың ерекше саласы; әлемдік қауымдастық субъектілерінің экономикалық, саяси, идеологиялық, құқықтық, дипломатиялық, әскери және басқа да байланыстары мен қарым-қатынастарының жиынтығы. Батыс саясатында барлық халықаралық қатынастар туралы анықтамаларды екі бағытта қарастырады. Олар:

а) адамзаттық

әрекетіндегі бірнеше мемлекет өкілдерінің индивидуалды немесе топтық қатынасындағы адамдардың әлеуметтік әрекеттесуі түрінде;

б) халықаралық аренадағы басты субъектілердің –

мемлекеттер, мемлекетаралық және мемлекеттік емес ұйымдар мен бірлестіктер, мемлекеттік емес қозғалыстар

арасындағы шиеленіс және бірлесу түрін-дегі (соғыс және бейбітшілік) әрекеттер.

Оларды жіктеп көрсетсек:

- дәстүрлі түрде мемлекет аралық қатынаста халықаралық қатынастарды таршеңбердету сіну, халықаралық қатынастарды:

а) үкімет бір-бірімен қатынас жасайтын байланыстар және осы әрекеттер арқылы жүзеге асырылатын тәсілдер

; б) мемлекеттік дипломатиялық сәрекетті жүзеге асыратын тәсілдер және құралдар, технологиялардың жиынтығы;

в) бір үкіметтің ақпаратын екінші үкіметке беру жүзеге асырылатын процесс пен рәсімдерді дипломатия деп түсінуінде.

кеңігінадағы түсінікте мемлекеттердің дипломатиялық тәжірибесінде трансұлттық ұйымдар (трансұлттық корпорациялар және банктер, экологиялық қозғалыстар) қосылды. Халықаралық көмірдегі олардың салмағы мен әсері көптеген ұлттық мемлекеттер және олардың бірлестіктерінен асып түсуде.

Кеңігінада халықаралық қатынастарда қазіргі халықаралық көмірге сәйкес өзгерістерді бейнелей алатын "постхалықаралық деңгей түсінігі" ұсынады:

1) локалдық және ғаламдық әмбебаптыққа ғидағас әйкес халықаралық қатынастардың ғаламдану тенденциясы;

2) халықаралық қатынастар субъектілерінің санының артуы;

3) бейбітшіліктің күрделенуі және жаңа ұрпақты дүратын қайшылықтар мен өркениеттік мәселелер;

4) ұлттық мемлекеттердің тарихи процестердегі халықаралық қатынастардағы құралдары мен әдістерінің модификациялануы;

5) қазіргі мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаттарының науқымының кеңеюі ж.т.б. [3].

Сонымен, халықаралық қатынастардегі негізгі халықаралық сферадағы негізгі субъектілерінің, яғни мемлекет, мемлекеттік емес ұйымдар, қоғамдық қозғалыстар сондай-ақ жекетұлғалардың саяси, экономикалық, әлеуметтік, құқықтық әскери, дипломатиялық, мәдени, ғылыми және басқада байланыстарының жиынтығы. Мұндай байланыстармен қатынастар халықаралық қатынастардың мазмұнынан ықтаумен қатар қазіргі әлемнің бейнесін анықтайды. Халықаралық қатынастардың негізгі қатынасушылары барынша басшы және динамикалық рөл атқаратын мемлекеттер болып табылады. Тек мемлекет қана ықпал қайтқанда ғана алдымен мемлекет аралық қатынастар халықаралық қатынастардың сипатын, ахуалын, және даму бағытынан анықтайды.

Мемлекет аралық қатынастардың мақсаты - мемлекеттердің өздерінің дамуы мен өмір сүруіне барынша тиімді жағдайды руболып табылады. Әрине, мемлекет аралық қатынастар түрлі саланы - саяси, экономикалық, мәдени және тағы басқа мәселелерді қозғайды. Сонымен қатар әр саланың ішінде белгілі бір қатынастарды бөлу мүмкін: мысалы, саяси салада - дипломатиялық және әскери, экономикада - саудасаттық т.б.

Қазіргі әлемнің даму тенденциялары:

Әлемнің өзара тәуелділігі мен тұтастығының дамуы;

Халықаралық қатынастардың көпұлттық жүйесінің қалыптасуы;

Әлемнің әлеуметтік әртектілігінің сақталуы;

Қайшылықтар мен дау-жанжалдарды шешуде саяси құралдардың рөлінің өсуі;

Әлемдік дамудың жаңашынайылықтары мен проблеманы шешудегі дәстүрлі тұрғылар арасындағы қайшылықтардың шиеленісуі.

Халықаралық қатынастардың ерекшеліктері Білік пен басқарудың бірыңғай орталық дросының болмауы;

Полицентризм мен полииерархия негізінде құрылуы;

Стихиялы процестер мен субъективті факторлардың рөлінің артуы;

Халықаралық қатынастарды реттеуде заңдар емес, келісімдер, келісім шарттар үлкен рөл атқарады.

Адамзат санасы жетіліп, ғылым мен техниканың дамуы әлемде өмір сүретін халықтардың бейбіт өмір сүруін ойындайды. **Халықаралық ұйымдар** - мемлекеттердің немесе олардың құрылымдарының, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың, ұлттық қоғамдардың, үкіметтік емес сипаттағы қауымдастықтардың, әртүрлі мемлекеттердің атынан жүретін жеке мүшелердің бірлесуі; қоғамдық өмірдің әртүрлі (саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, ғылыми-

техникалық және т.б.) салаларында ортақ мақсаттарға жету үшін құрылады және халықаралық әріптестіктің аса маңызды түрі болып табылады. Халықаралық ұйымдар XIX ғ. екінші жартысында пайда болды, ол ұлттық мемлекет шеңберінен шыққандамыған экономикалық және әлеуметтік-саяси қатынастардың түбегейлі жаңа мәселелердің, трансұлттық міндет-

тердің шешімін табу да бірлесудің, халықаралық күшті жұмылдырудың объективті қажеттілігін еңтуды. Алғашқы бұқаралық халықаралық ұйымдар - 1863 ж. швейцарлық Анри Дюнан негізін қалаған Қызыл Крест және Бірінші интернационал - 1864 ж. Лондонда К. Маркспен Ф. Энгельс негізін қалаған Халықаралық жұмысшылар жолдастығы. Алғашқы Халықаралық үкіметаралық ұйым - 1874 ж. құрылған Жалпы-пошталық одақ. Халықаралық ұйымдардың құрылуына түрткі болған және Пдүние жүзілік соғыстар. Олар аяқталғаннан кейін элестемонның зардабын талқылап, енді болдырмау үшін тиімді, оңтайлы халықаралыққа үйсіздік жүйесін құруға талпыныс жасады. Осылайша, 1919 ж. Ұлттар Лигасы құрылды. 1945 ж. Сан-Францискода Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы қабылданды. XX ғасырдың екінші жартысында күрт күшейген жаһандану процесі, оған сәйкес әртүрлі елдер мен халықтардың өзара қарым-қатынасының дамуы жаңа халықаралық ұйымдардың құрылуына септігін тигізді. XXІ ғ. Басында әлемде қызметі, мақсат-міндеттері, бірлесу түрі, қатысушылар саны, өкілеттігі алуан түрлі ондаған мың халықаралық ұйымдар бар. Бірлесу түріне байланысты халықаралық ұйымдар үкіметаралық және үкіметтік емес болып бөлінеді. Үкіметаралық халықаралық ұйымдар мемлекеттер арасындағы келісімдер мен шарттардың негізінде құрылып, қызмет етеді.

Олар:

Біріккен Ұлттар Ұйымы (1945),
Халықаралық валюта қоры (1945),
Бүкіләлемдік сауда ұйымы (1995),
Солтүстік-атлантикалық келісім ұйымы (НАТО, 1949),
Мұнай экспорттаушы елдер ұйымы (ОПЕК, 1960) және т. б.

Үкіметтік емес халықаралық ұйымдар қоғамдық құрылымдар мен ғылыми қауымдастықтарды, жеке компанияларды, мекемелерді, мемлекеттің атынан кіретін жекетұлғаларды біріктіреді, үкіметаралық ұйымдарға қарағанда, халықаралық құқық субъектісі болып танылмайды. Олардың ішіндегі мыналарды атауға болады:

* Парламентаралық одақ (1889),
Халықаралық Олимпиадалық комитет (1894),
Рим клубы (1968),
Гринпис (1971) және т. б.

Сөйткенмен мемлекет дамыған сайын оның экономикасындамытып, әлеуметтік жағдайын жетілдіріу мақсатын да өз қалауына қарай мемлекеттер мен қатынас жасауға мүдделі. Халықаралық қатынастарға әсер ететін жағдайлар:

Әлемдік-экономикалық ахуал;
Әскери-стратегиялық жағдай;
Жекелеген мемлекеттердің ықпалы;
Табиғи қорлардың, шикізат және табиғат ресурстарының ықпалы.

Аумақ ұғымының халықаралық құқықтағы кең мағынасы жер шарының құрлық және су айдынын, жерастық ойнауымен әуе кеңістігін, сондай-ақ ғарыштық кеңістікпен ондағы аспан денелерін білдіреді.

Негізгі түрлеріне қарай барлық аумақ (территория) мынадай үш типке бөлінеді:

- мемлекеттік аумақ;
- халықаралық аумақ;
- аралас режимді (конвенциялық) аумақ [4].

Аумақтық проблемалар тұтастай алғанда кең ұғым, оған аумақтық шектелулер мен аумақтық режимдер мәселелері кіреді. Аумақтық шектелулерге: аумақтық даулар, халықтар мен ұлттардың өз тағдырын өзінше шешуі; мемлекеттік аумақтың қолсұғылмаушылығы мен тұтастығы шекаралас мемлекеттердің арасындағы келісім бойынша және халықаралық құқыққа сәйкес континенттік жағдайлар мен экономикалық аймақтардың шекараларын бекіту жатқызылады. Аумақтық режимдерге: аумақтық тәуелсіздік және аумақтық юрисдикция, шет ел аумағынан транзиттік өту, мемлекеттер келісімімен құрылған арнайы аумақтық режимдер және басқа да мәселелерді жатқызуға болады.

Мемлекеттік аумақтардың шегін белгілеу мемлекеттік шекаралардың негізгі мәні. "Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы дегеніміз Қазақстан аумағының шегін-құрлығын, суын, жер қойнауын және әуе кеңістігін айналындайтын сызық және осы сызық бойынша тігін енетін үстіңгі қабаты" - бұл Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы 1993 ж. 13 қаңтарындағы заңының 1-бабының 1-тармағында берілген анықтама, ол көпшіліктаныған халықаралық стандартқа сәйкес келеді.

Мемлекет аумағын құрлық, су және әуе кеңістігі шекаралары деп бөледі. Құрлықтағы шекаралар, әдетте, жергілікті жердің жер бедерінің ерекшеліктеріне сәйкес еротеырып белгіленеді (таулар, өзендер және өзгедесипаттық бел

Халықаралық ұйымдар

Әлемдік саясаттың ажырамас бөлігі, соларқылы мемлекет, халықаралық мәселелер реттеліп отырады. Кез-келген саясат, мейлі олішкі немесе сыртқы саясат болсын, үш базалық модельдің аңғартады, яғни барлық саяси феномендердің негізгі ұшмағына дәтүсінуге болады. Ол: некүш-қуатты сақтауға, некүш-қуатты күшейтуге, некүш-қуатты көрсетуге ұмтылады. Саясаттың осынау үшүлгісіне халықаралық тәртіптің үштүрпаты сәйкес келеді. Сыртқы саясат күш-қуатты өзпайдасына қайыра бөлуге емес, соны сақтауға бағытталған ел статус-кво жолын ұстанады. Қалыптасқан күш-қуаттың арасалмағын өзгерту жолымен қосымша күш-қуатқа ие болғысы келетіне империализм саясатын жүргізеді. Сыртқы саясаттың қолындағы күш-қуатының сақтау мақсатымен де, ұлғайту мақсатымен де көрсетуге бағытталған үлтөзбеліні қолдап отыру саясатын жүргізеді. Саяси реализм теориясының негізгі қағидалары (билік үшін күрес ретіндегі халықаралық саясат туралы, мемлекеттердің ұлттық мүдделерінің үйлеспеуі және, демек, халықаралық ортаның жанжалдылығы туралы) практик-саясаткерлер үшін тек өкейтесті болып шықты.

Саяси идеялар тарихы адамның, қоғамның және саясаттың табиғатына әкітүрлік өзқарастың күресі. Олардың бірінің өкілдері ұтымды және сонымен бірінегізді демокралиялық принциптергенегізделген саяси тәртіптің мүмкін екендігін есүйенеді. Олар адам табиғатының бастама жақсылықтан өрбітін және білім беру мен реформалар жолымен қоғамды жетілдіретүсү мүмкіндігін есенеді.

Екінші өзқарастың саяси реализм тұжырымдамасының жақтастары дүние әлімінсіз емес деп санайды. Ұтымды негізделген саяси тәртіп жасау үшін, жетіліп болмағана адам табиғатын ескеру қажет. Қазіргі дүниеде болып жатқан оқиғаларда дүниенің мінсізместігін дәлелдеуде.

Осы заманғы дүниеге мүдделер қайшылығы тән. Демек, барша плюралистік қоғамдардың тіршілік ету принциптері мүдделер балансына, тежеу мен қарама-қарсы салмақжүйесіне негізделген. *Саяси реализмнің екінші принципі* - билік пен күш-қуат терминдерін дәтүсінілетін ұлттық мүдделер принципі.

Ұлттық мүдделер тұжырымдамасы халықаралық саясатты экономика, дін, этностық қатынастар сияқты сала лардан салыстырмалы тәуелсіз өріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Саяси реализмнің *үшінші принципі*: саяси реализм халықаралық қатынастар теориясынекітүрлі айдасудан саяси қаркетнегізінде жатқан сарын дарменниеттерді зерттеуден, сондай-ақ халықаралық қатынастар субъектілерінің идеологиялық қарықшылықтарын зерттеуден құтқарады. Саяси реализмнің *төртінші принципі* ұлттық мүдделерді серпіндітүсіну мен байланысты. Саяси реализм доктринасына сәйкес жалпы адамзатқа ортақ әмбебап моральдық принциптер мемлекет қаркеттеріне баға беруге қолданыла алмайды. Зерттешілердің пікірі бойынша халықаралық саясат теориясының негізінде саяси тәртіп заңдары жатыр, олардың тамырына адам табиғатының өзіненіздеу керек деген ойдың негіздейді. Мұндай амалдық қолданғанда билік идеясы мүдде ұғымында шоғырланады, ол «күш» терминінің көмегімен анықталған «мүдде тұжырымдамасы» мемлекеттің ішкіде, сыртқы саясатының мәнісін анықтауға мүмкіндік берді. Қорыта айтқанда: «Сыртқы саяси мақсат ұлттық мүдде арқылы анықталуы және бағыт қарсы күшпен қуатталуы керек». Әлемдік кеңістікте Қазақстан Республикасының өбелінін артуы көреген саясатпен байланысты. Олар:

Евразиялық кеңістікті құру;

ОБСЕ-ге төрағалық етуі;

Біріккен ұлттар ұйымының шараларына белсене араласу арқылы әлемдік кеңістіктегі мемлекет аралық байланыстарды дамытуы. Бұл әрекеттер халықаралық ұйымдардың қпалының басты көрсеткіштері болып табылады. Сыртқы саясаттағы басты тұғыр мемлекеттегі ішкі тұрақтылықты қалыптастыру. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының саясаты мемлекеттің ішкі тұрақтылығы және сыртқы саясатты дамыту болып табылады. Оның негізгі көрінісі ел бірлігін сақтаудағы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың сындарлы саясатының бір тармағы ұлт достастығын орнықтырудағы Халықтар Ассамблеясының құрылуы. Соларқылы ел дәтатулықтың кілтін табылды. Ғаламдағы жағдайды естіп, біліп, көріп отырған әрадам бейбіт өмірдің құнымен мәнін ерекшете түсінгендіктен атабабалтына ден қойып, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуды мұрат етуде. Бұл жұмыстардың еліміздің ішкі тұрастығын сақтаудағы негізгі тұғыр екенін әр Қазақстан азаматы терең сезінуі тиіс. Қоғамдамуының қайнар көзі әразаматтың білімділігі мен сол білімімен қабілетіне иілігіне пайдалану жолдарының анықталуы. Қазақ елі желеден білімге, жаңалыққа мән берген. Білімге деген күштарлық басым. Бұл мәселе қоғамның инновациялық дамуының басты өлшемі болып табылады.

1 Мунтян М.А. Основы теории международных отношений. - М., 2006.

2 Мировая политика и международные отношения / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. - М., 2006.

3 Goldstein J.S. International Relations. - N.Y., 2004.

4MorgentauH.PoliticsamongNations.TheStruggleforPowerandPeace. - N.Y., 1948.

5MultilateralDiplomacyandtheUnitedNationsToday. - Cambridge, 2005.

Резюме

В статье рассматривается развитие международных отношений государств в глобальном мире. История становления и развития понятия международных отношений и роль международных организаций в современном мире. Достижение Республики Казахстан в международных отношениях.

Судьба страны и государство пределяет в значительной мере, мудрая стратегическая деятельность на международном уровне. Основной субъект мировой политики – это народ. Субъекты международных отношений – государство, международные организации, международные корпорации, северные структуры, политические партии, общественные движения и отдельные люди. «Международные отношения» объединяя все отношения в международной арене требуют определить объективные цели. Тут стороны международных отношений обмениваются ценностями и идеями в международной жизни. Такие подходы преобладают французской политической школы (Раймон Арон), британской и немецкой школе. Некоторые виды характерны американской школе (Ганс Моргантау, Кеннет Томпсон и др.). Основное внимание направлено на повышение роли международных организаций в создании мира на земле.

Ключевые слова: международные отношения, корпорация, межнациональные организации, политическая наука, ценность, политика

Summary

This article explores the current state of international relations and its progress, the broadening of the international relations as a concept, and its current state, and what Kazakhstan has achieved in that respect. International relations form, live and function as relations between the world's social groups.

The world at present is a complex interconnected system between lots of countries and nations. These connections vary in kind and content. There are many kinds of international relations: international, the political, economical, diplomatic, military, cultural, and technological relations between countries and alliances, based on social and intellectual interaction on different levels (refugee, industrial). International organizations are the mechanism which regulates these relations.

The political actions on the international level determine the destiny of the whole country and nation. In the world's political life the main role is played by nations. The key roles in the international relations are countries, alliances, transatlantic companies, political parties, social movements, and separate individuals. The objective of the international relations is to recognize the goals for the whole humanity based on all the relations that exist on the world stage. The international relations are intertwined with the international values and ideas. Such an assumption is held by the French Political Science school (Raimon Aron), and is prevalent in British and German schools. Sometimes it could also be found in the American schools (Hans Morgentau, Kenneth Thompson and etc). These schools look at international relations to get other and outer policy as a whole. Their main concern is working on and keeping the peaceful co-existence of the alliances and nations.

Keywords: international organizations; the social, psychological, humanitarian and legal factors of the society's innovative advancement

УДК 398.2(161)

ОЮ-ӨРНЕК – ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ МӨЛҮЛІМҰРА

С.Е. Күзембаева – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты

Мақалада автор философияның өнер мен және ұлттық құндылықтың негізінде, табиғи үйлесімдікті мәдениетпен байланыстыра зерттеген. Мұндай ортақ қасиеттер шығармашылық іс-әрекетке бағытталған. Уақытты мәдени философиялық рационализмге ұшыраса келе, ою-өрнектің сыры мен сипатына дами құндылықтар түрінде анықтаған.

Түйін сөздер: философия, мәдениет, шығармашылық, ою-өрнектер, айналмалы және сызықты уақыт

Қазақ халқы тәлім-тәрбиесінде аттар мен құбылыстардың ұғымын ұстанып, оның мазмұндық және мағыналық мәніне ерекше жауап берген. Бүлген бегімізде ою-өрнектердің сипаттық ерекшеліктеріне байланысты мағына жағынан қарастырып, оның философиялық таңым ытыраңсыздығы мен сипатын таңым-ды және көрдік. Себебі ою-өрнектердің бояу түсі, ырғақ, таңба, сызық белгілері табиғат жаратылысы мен және кеңістіктегі бейнелермен тікелей байланысты екендігінаңғарсақ, онда ою-өрнектердің жасалу жолы төмендегідей үлгімен көрініп тауып, табиғат сырымен үндестік тапқандығын көреміз.

1. Өсімдік тектес ою-өрнектер: («гүл», «бесгүл», «жапырақ», «бесжапырақ», «түйетабан», «жауқазын», «райхан» т.б.).

2. Космологиялық ою-өрнектер: (Аспан әлеміндегі ай, күн, жұлдыз бүкіл кеңістік бейнелерін сипаттап тұспалдаудан шыққан ою-өрнектер «ай», «айшық», «жұлдыз», «жұлдызша», «күннұры», «күн сәулесі» т.б.).

3. Зооморфтық ою-өрнектер: (Хайуанаттар және жан-жануарлардың бейнесін сипаттап, тұспалдайтын өрнектер «мүйіз», «арқар мүйіз», «түйе мойын», «өркеш», «түл

кібас» т.б.)

4. Геометриялық ою-өрнектеріміз («бесбұрыш», «сызық», «ирек», «ромб», «шаршы» (квадрат), «шенбер» т.б.).

Осы өрнектердің ішіндегі ең көне түрі космологиялық өрнектер болып табылады. Бұл еңбекте ойға түйерлік мәселесі, космологиялық өрнектердің табиғи құбылыстардағы күн, ай, жұлдыздардың қозғалысымен, күн мен түннің науасын пәлестірумен және жыл мезгілдерінің алмасуы мен тікелей байланыстылығына ықпалы олады. Философия ғылымында ою-өрнек – көзбен қабылдатын жүйелі қатынас өнері болғандықтан, алдымен «ою-өрнек» деген сөздің мән-мағынасын танып, «ою» бір нәрсені ойып түсіру, ал «өрнек» өрнектеу, бейнелеу деген ұғымдарды білдіретінін айқындап алуымыз абзал. Философиялық тұрғыда уақыт пен кеңістікке байланысты ою-өрнектердің мазмұндық белгілері айқындалып, қазақтың қолөнеріндегі сәнділік бұйымдарымен үйлесім тапты. Демек, философия, мәдениеттану, лингвистика ғылымдарында толық сипатты қатауға ие болғаны ою-өрнектердің мағыналық мәні бірін-бірі толықтырып отырғаны айқындалды [1].

Қазақ мәдениетінде ою-өрнек нақыштарының ұлттық сипаты санғасырлардан бастау алған. Тарихте әжіріе бейн халық санасына орнықтырып, ізгілікті дүниетанымын, ішкі мәдениетін, рухани болмысын үйлесімділікпен ою-өрнектерінде толық жеткізген. Ою-өрнектердің әрбір элементі, бөлігі халық өнершілерінің қолөнерінде белгілі бір мәнге ие болған. Мәдениеттану ғылымында ою-өрнек – қазақ халқының ұлттық дүниетанымымен көзқарасының көрінісі.

Қазақ халқының ою-өрнектері шым мәннен математикалық жүйеде жасалып, әлемнің тұтастығын, әсемдігін көрсететін кескіндер арқылы терең ғылыми негізге бет бұрған. Осының айғағы ретінде 0, 2, 3, 4, 5, 6 сандары арқылы танылатын қазақтың ою-өрнектерінің түрлері халық даналығын өмірге әкелген.

Ою-өрнек нақыштарының 0 түрінде жасалғаны – шексіздікті ұғындыратын, шенбер мен дөңгелектің негізінде алынғанын көреміз. Мұнымен бірге 2 түрінде жасалғаны ою-өрнек қақпақпен қаздың, мүйіздің бейнесінде жасалғанын байқатады. Ал 3 түрінде келетіні ою-өрнекпен үшкіл, үш жапырақ, үш бұрыш бейнесінде жасалғанына ғарамыз. Кілем бетінде ең көп кездесетін 4 түрінде жасалғаны ою-өрнектерден төрт күл, төрт құлақ, төрт үшкүл және (шаршы ою-өрнектер) екенін білуімізге болады. Халық даналығын тудырғаны ою-өрнектердің мағынасы жағынан ең күрделісі 6 түрінде жасалған алты бұрышты ою-өрнектер бүгінгі өнермен үйлесім тауып, кілемдермен сәнді бұйымдардың бетіне көп түсіретін болған.

Мысалы, қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің түрлерінде ең көп кездесетін аспан әлеміне байланысты «ай», «айшық», «айтуу», «айтаңба» ою-өрнектері ежелден адамдардың айналысқан өнерімен, табынуынан туған. Ертедегі халықтың аспан әлеміне байланысты діни мифтік, ертегі-аңыздарының үлгілерінде ерекше тәңірлік қасиеті барай болыпты деседі.

Қазақтың тұрмыс-тіршілігінде кілем тоқу өнеріндегі шеберлер, өнер иелері кілемін түсіретіні ою-өрнек бояу түсіне өзін тән қасиетіне ерекше бағалаған. Қазақ ою-өрнегінің өзінге тән жалпы ерекшелігімен бірге, өрнектегі бояу түрлерін тани білуі, терең талғам таныған. Мысалы, Түркістан жеріндегі өнер иелері кілем тоқу өнерін көне ғасырдан тұрмыс тіршілігіне ерте заманнан келе жатқан салт-дәстүр-менала келген және табиғи талантты өнер танылған өнер иелерінің өзіндік қасиетін таныта отыра отырғандықтан.

Қазақ елінің ою-өрнек салу өнері тарихының тереңде жатқандығы жайында, ою-өрнектің ұлттық сипатын ғылыми ізденіс еңбектерімен танытқан қазақтың біртуар тұлғасы Өзбекәлі Жәнібеков. Ғалым-зерттеуші Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың өсімдік тектес ою-өрнек түрлерін ғылыми тұрғыдан егіз деп, өзінің «Эхо... Последам легенды о золотой домбре» атты еңбегінде: «Растительные мотивы – листья, пальметты, трилистники, бутоны, цветки. Их переплетения раскрывают в казахском орнаменте понятия единства, согласованности, причинно-следственной обусловленности жизни на земле» – деп атап көрсетті [2]. Бұл еңбегінде ғалым Өзбекәлі Жәнібеков қазақтың кілем өнерінде өсімдік тектес ою-өрнектердің әрбір түрлері халық өмірінің нәтижесі мен бірлігін бейнелейтіндігін ғылыми тұрғыдан егіз деп берген.

Қазақтың мағыналық мәні мен ішкі мазмұны терең, мәдени құндылығы жоғары ою-өрнектері көшпелі өмірдің салт-дәстүрінен, әдет-ғұрпынан, халықтың дүниетанымымен бүкіл көңіл-күйінен сыр шертіріні. «Ою-өрнек – Жаратылыс идеясының шағында қарапайым формуласы. Осы формула адамның рухани – ізгілікті ой-

күйімен үйлесім тапқан»- дейді белгілі ғалым Болат Байжігітов қазақтың дәстүрлі өнеріндегі ою-өрнектуралы [3].

Қошқармүйіз-

қошқардың мүйізі тәрзідес ою. Қазақтың байырғы мал шаруашылығы мен айналысқан халықтың өмір саты мен байланыстытуғана ою-өрнек.

Сыңармүйіз- «сыңар»-

екеудің бірі, егіздің серігі, жалғыз [4] дегенді білдіреді, яғни мүйіздің тек бір сыңарының салынуына байланысты «сыңар мүйіз» деп аталған. Бұлою-өрнек қазақ қолөнерінің барлық түрлерінде орындалған.

Құсқанат- құстың қанаты тәрзіді ою-өрнек. Құсқанаты ою-өрнегі туралы қазақтың қолөнерін зерттеуші ғалым С. Қасиманов: «Бұл құсқанат мүйізі ою мен не шахмат шақпақтарының ізі мен бейнеленген құстың қанаты тәрзідес өрнек», [5]- деп сипаттама жасайды. Құсқанаты ою-өрнектері кілем бетінде өрнектелетін нақыштардың не үздігі болып табылады.

Әлемнің шексіздігін түсінудің нәтижесінде алған эмоционалдық-эстетикалық әсерін әсем талғаммен үйлестіріп, халық шеберлері ою-өрнек жасау өнерінде халықтың дүниетанымындық көзқарасын дегізге алған. Қазақ шеберлерінің қолынан шыққан кілемдердегі ою-өрнектерге зер салсақ, ондағы ою-өрнектердің нақышталу сипаты, бір-бірімен үйлесімділігі, бояу түрлерінің мағыналық мәні мен ішкі мазмұны белгілі бір заңдылықпен жасалған. Халық шеберлері кілемге түсетін нәсімдіктер тектес ою-өрнек түрлерін қолдану барысында (роза гүл, лала гүл, мақта гүл, алма гүл) адамның табиғатқа деген аялы сезімдері ояна білген.

Қазақ ою-

өрнектердің үлгілері мағыналық мәні мен ішкі мазмұнының терең мәдени құндылығы мен өскелең қазақ елінің өркениеті мен мәдениетін танытады. Халық даналығының тарихынан терең сыр шертетін ою-өрнек нақыштарымыз мәдени салт-дәстүріміздің, әдет-ғұрпымыздың, салт-санамыздың санғасырлық сарқылмас мұрасы бола бермек.

1 Қазақтілінің түсіндірмесөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов/- Алматы: Дайк-Пресс, 2008.- 968 бет.- 645 бет.- 658 бет.

2 Узбеки Д. Джанибеков. Эхо... Последам легенды золотой домбре.- Алма-Ата: Өнер, 1991, -304 с. 142-143 с.

3 Байжігітов Б.К. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері. Кеңістік пен уақыттың ағындағы тұрақты сурет үлгілері.- Алматы: Ғылым-Өлке, 1998 ж.- 24 бет.

4 Қазақтілінің түсіндірмесөздігі.- Алматы, 1985, 8-том, - 485-бет.

5 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері.- Алматы, 1969.- 40 бет.

Резюме

В статье автор рефлексировал взаимосвязь философии и искусство через призму национальных ценностей, гармоничная взаимосвязь культуры и природы. Так же автор рассматривает время как культурно-философский рационализм и выявляет нравственную ценность на основе национального орнамента.

Ключевые слова: философия, культура, творчество, орнамент, цикличное и линейное время

Summary

In article the author reflexed interrelation of philosophy and art through a prism of national values, harmonichny interrelation of culture and the nature. Also the author considers time as kulturo-philosophical rationalism and reveals moral value on the basis of a national ornament.

Key words: filsofiya, culture, creativity, ornament, cyclic and linear vremiya

УДК101:001(091)

ҚАЗІРГІЗАМАНДАҒЫНАНО-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Ж.Е. Мұқашев - Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты

Мақалада автор философияның физикалық көлшемдер арқылы техниканың қазіргі заман құндылықтар болып негізделетінін, кеңістік пен табиғат үйлесімділігін өзекті мәселе екенін түсіндірген.

Түйінсөздер: философия, физика, кеңістік, уақыт, нано-технология, сыниой-толғаулар, таным және болмыс

Нанотехнология-асау сақбөлшектерді ретке келтіре және алдын-ала белгілеп қажетті жеке *атомдарды* орналастыру. Нанотехнология терминінің қолданысқа алғаш рет 1974 жылы жапон физигі Норио Танигути енгі

зген. Нанотехнология саласындағы зерттеулер қазірдің өзінде практикалық маңызы зор. Нанотехнология (грек. nanos – ергежейлі және технология) – кеңістіктің нанометрлік аймағындағы жеке атомдарға, молекулаларға, молекулалық жүйелерге әсер ету арқылы жаңа физика-

химиялық қасиеттері бар молекулалар, нанокұрылымдар, нанокұрылғылармен материалдар алу мүмкіндіктері зерттейтін қолданбалы ғылым. Нанотехнология –

кеңістіктің нанометрлік аймағындағы жеке атомдарға нанокұрылымдар, нанокұрылғылармен материалдар алу мүмкіндіктерін зерттейтін қолданбалы ғылым [1].

Бұл термин XX ғ. басында көптеген ғалымдардың негізінде кеңістік пен уақыт ұғымы идеясының аясында өзіндік математикалық көрнектелуін табуып, математикатілінде дамытылып, математикалық теңдеулер түріне еніп, оларды шешу және түсіндірілмеу (интерпретациялау) қажеттілігіндетуындады: «Бұл саладағы ізденуші үшін, деп жазады А. Эйнштейн, - басты сұрақмынандай болыптабылады: кеңістіктің физикалық қасиеттерін (кұрылымды) өрнектейтін шамалардың математикалық сипаты қандай болмақ? Және содан соң: бұл шамалар қандай теңдеулерге бағынышты болады екен?» [2, 284б.]. Басқаша айтқанда, бұл идея нырғақарай дамыту үшін математикалық гипотеза әдісі қолданылуы тиіс екеніне мезгілді ғалым.

Сонымен жалпы қатынастылық теориясының (арнайы қатынастылық теориясының дасияқты) негізінде кіпринцип жатыр: біріншісі - жалпы қатынастылық принципі, екіншісі - эквиваленттілік принципі. Жалпы қатынастылық принципінің ұғаруы бойынша, физиканың заңдары барлық есептеу системаларында (тек қана инерциалдық системаларда ғана емес) бірдей, яғни әмбебап (универсалды) болып келеді. Эквиваленттік принципінің ұғаруы бойынша, локалдық аумақта гравитациялық күштер өрісі инерциалдық күштерін өрісімен пара-пар. Осы екі принциптің математикалық түрде синтездеуіне көрнектелуі арқасында жалпы қатынастылық теориясы құрылады да ол кеңістіктің уақытпен шектелетін болашақ ғылымның дамуында жаңа технологиялардың дамуына әкеледі. Сонымен, физикалық құбылыстардың (соның ішінде, гравитациялық өрісінде) заңдары барлық есептеу жүйелерінде (яғни тек инерциалдық жүйелерде ғана емес, инерциалдық емес жүйелерге қатынасында) бірдей. Мұндағы кеңістіктің геометриясын псевдоримандық геометрияға байланыстырып, қазіргі ғылым дамуының басты міндеті нанотехнологиялардың носеологиялық мәнін ашу болыптабылады.

Ал философия тұрғысынан ақтым мәнін ашатын негізгі идеялармыналар: біріншіден, хроногеометрия идеясы, яғни кеңістік пен уақытты бірегей төртөлшемді көп түрлілікке (многообразие) біріктіру идеясы; екіншісі - метрика мен тартылыстың бірлігі идеясы, яғни оларды бірге ашама метрикалық тензор мен суреттеуге болатын туралы идея: «Метрианың өзгермелілігінің мүмкіндігі жөнінде алғашқы нұсқауды Риманнан табуға болады, бірақ тек Эйнштейн ғана осы негізде метрика мен тартылыстың бірлігін анықтап берді және оны да мұнда материяның әлемдік кеңістіктегі айналуымен және қозғалысымен байланыстырды. Бұл байланыс Эйнштейннің тартылыстың теңдеулерімен өрнектеледі, ал бұл теңдеулердің дамуының ұлы жетістіктерінің бірі деп мойындауға тиіспіз» [3, 265б.], - деп жазады ол.

Осы айтқандарына байланысты жалпы нано-технология теориясының физикалық мәнін анықтасуының қалыптасуында дамуының логикасы арқасындағы қатынасты туралы мәселенің табуындайды. Бұл мәселені белгілі мағынасында дәстүрлі мәселелер қатарына жатқызуға болады. Расында, Ньютонның механикасы пайдаланғалы жүздеген жылдар өткенімен, оның физикалық мазмұнымен мүмкіндіктері әбден анықталғанымен, оның логикалық құрылымы туралы мәселе ауық-ауық қайта қойылып, қайталануына жатады. Бұл жөніндегі ізденістер жалпы физикалық танымның табиғатына, даму заңдылықтарына, негізгі методологиялық принциптеріне деген көзқарасқа орай және оның болашағы туралы жорамалдарға негізделіп, әртүрлі жауаптар ұсынады. Классикалық механикаға, жалпы классикалық физикаға байланысты осы мәселенің негізінде көптеген ғалымдармен философтардың пікір білдіргені мәлім (Г. Лейбниц, П. Лаплас, И. Кант, А. Пуанкаре, Г. Рейхенбах, А. Эйнштейн, А. Койре, М. Бунге, Т. Кун және т.б.)

Қазіргі кезденано-технология ұғымы әлемдік деңгейде әлі де болса талданып адал болмысына және танымна зерделеніп жатқан ғылымның саласы.

1 <http://kk.wikipedia.org>.

2 Эйнштейн А. Собр. научных трудов в 4 т. - М.: Наука, 1967. - Т. 4. - 599 с.

3 Фок В. А. Физические принципы теории гравитации Эйнштейна // Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. - М.: Наука, 1979. - 56 с.

В статье автор раскрывает взаимосвязь философии и ценности физических измерений через современной техники, гармоничность пространства и природы как актуальный фактор.

Ключевые слова: философия, физика, пространство, время, нано-технология, критический рационализм, познание и бытие

Summary

In article the author opens interrelation of philosophy and value physical measurement through modern equipment, a harmony of space and the nature as an actual factor.

Keywords: filsofiya, physics, space, time, nanotechnology, critical rationalism, knowledge and life

УДК123:01

СУННИЗМИ ЕГО СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Ж.Буркитбаева – магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая

В статье автор раскрывает роль суннизма в основных течениях исламской религии, как ценность всеединства современной проблемы.

Ключевые слова: философия, религия, познание и ценность, разум и душа

Понятие суннизма это основное направление в исламской вере, возникшее в результате раскола после смерти Мухаммада. Суннизм формировался в X-

XI вв. как господствующее религиозное течение, суннизм отрицает посредничество между Аллахом и людьми. Само название суннизма или *Ахлас-Суннава-л-*

Джамаа обозначает людина сунны и согласия общины, отражает идею о особой роли общины в решении основных религиозных и общественных проблем, возникающих перед мусульманами. Следова-

ние правилам, изложенным в сунне, считается обязательным для членов мусульманской общины. В соответствии с ними общество и природа рассматриваются как отражение божественного, отражение структуры разума души. Новое религиозно-

философские идеи позволяют суннизму приспособиться к требованиям современной цивилизации в поиске собственного пути развития и сохранения своего образа единой духовной культуры ислама.

Основными формальными признаками принадлежности к суннизму являются следующие: признание законности четырех первых халифов –

Абу Бакра, 'Умара, 'Усмана, Али; признание достоверности шестивводоухадисов-аль-Бухари, Муслима, ат-Тирмизи, Абу Дауда, ан-Насаи, Ибн Маджи; принадлежность к одному из четырех религиозно-политических толков – мазхабы, богословско-правовые школы: маликитскому, ханафитскому, ханбалитскому, шафиитскому.

Основателем маликитского мазхаба считается Малик ибн Анас. Для вынесения правовых предписаний и суждений Имам Малик опирался на следующие источники: Коран, сунну, «деяния мединцев», мнения сподвижников в Пророка, суждение по аналогии (кияс) и «независимое суждение ради пользы» (истислах).

Основателем ханафитского мазхаба является Абу Ханифа и его ученики Мухаммад ибн Шайбани, Абу Юсуф и Зуфар ибн аль-

Хузайл. Ханафитский метод вынесения правовых предписаний основан на следу-

ющих источниках: Коран, сунна, единодушное мнение сподвижников, индивидуальные мнения сподвижников Пророка, суждение по аналогии и тем, что уже имеет в Коране, истихсан и местный обычай.

Основатель ханбалитского мазхаба –

Ахмад ибн Ханбаль. Ханбалитский мазхаб является самым малочисленным мазхабом по числу приверженцев. Ханбалитство формировалось во время строго социально-политического кризиса в Аббасидском халифате в IX веке, когда признание принципа мутазиливого «сотворённости Корана».

Основателем шафиитского мазхаба является Мухаммад ибн

Шафии. Этот мазхаб сложился под сильным влиянием ханафитского и маликитского мазхабов и воспринял их особенности. Для вынесения правового решения (фетвы) шафиитские правоведы используют Коран, Сунну пророка Мухаммеда, единодушное мнение авторитетных правоведов.

Среди религиозно-политических направлений современного суннитского ислама наиболее консервативным считается вахабизм. Его основал в Аравии в середине XVIII в. проповедник Мухаммед ибн Абу аль-

Ваххаб, современное учение официально признано в Саудовской Аравии. В теоретическом плане ваххабизм развивает идеи, и принципы ханбалитской мазхаба проповедуют возвращение к чистой теранне-гоисламу времен пророка Мухаммеда, настаивают на соблюдении принципа единобожия, выступают против поклонения святыням и святым местам. Также отказываются от заимствований и нововведений, проявляет аскетизм.

В принципе исламский фундаментализм современной трактовке можно определить как идеологию панисламизма, солидарности всех мусульман независимо от их государственной, расовой, национальной и социальной принадлежности «равенства всех перед лицом Аллаха». Он представляет собой цельное мировоззрение, основанное на Божественных откровениях Всевышнего Аллаха с универсальным содержанием духовно-нравственного, научно-философского, общественно-политического и экономического порядка, знает все пути, ведущие к счастью и процветанию, а также дает человеку глубочайшие разъяснения о любых предметах его любознательности. Стержнем всего исламского учения является вера в единство.

1 <https://ru.wikipedia.org>.

2 Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А. «Энциклопедический словарь».

3 Латыпов И.А. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. - М., 1966, - 352 с.

4 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 4-х т. Т.1 – Алматы, 1996. - с.58.

Түйін

Мақалада автор мұсылман дінінің негізгі бағытының бірі сүннит ұғымының танымдық және қазіргі заман құндылықтары арқылы әлемдік бірлік мәселе екенін түсіндірген.

Түйін сөздер: философия, дін, таным және құндылық, ақыл және жан

Summary

In article the author opens a Sunni Islam role one of the main a current of Islamic religion, as value a vseedinstvo of a modern problem.

Keywords: filsofiya, religion, knowledge and value, reason and soul

УДК:2:070,1(574)

ДІНИСАНА ЖӘНЕ ЖАСТАР

Әсел Дағжан – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2-курс магистранты

Ғылыми мақалада автор дінісанаға концептуалды талдау жасап, жастардың дінісанауаттылыққа ұмтылысы туралы сөз қозғайды. Дінге анықтама бере отырып, дінісананың деңгейлерін сипаттайды. Дінді әлеуметтік құбылысты рұғсынан талдайды. Қоғамдағы қозғаушы күш жастар екенін дәлелмен сипаттайды. Ойыннақтылау үшін автор «Астана Зерттеу» қоғамдық орнының зерттеуін мысалға келтіреді. Дінтанушы Әл-Газалидің «пайдалы білім» жайлы айтқанын дерек ретінде ұсынады. Мақаланың соңында Елбасының халыққа Жолдауынан түйінді ойлар келтіріп, автордың ұсынысы айтылған.

Тірек сөздер: дін, әлеуметтік құбылыс, дінісана, жастар, дінітануда, білім, имани иммунитет

Әлеуметтік құбылыстардың ішіндегі күрделісінің бірі – дін. Бүгінгі күні дінге 250 астам анықтама берілген. Бірақ, дінінің мәні мен мазмұны анықтамалардың көптігімен, яғни сананымен анықталмайтыны анық. Дінтану ғылымында дінінің философиялық, теологиялық, феноменологиялық, әлеуметтанулық, психологиялық, биологиялық анықтамалары қалыптасқан. Біздің дәлдімінен әлеуметтік құбылыс, қоғамдық институт ретінде қарастырамыз және дінінің жоғары да аталған анықтамаларының сәйкестігі туралы сөз айтпаймыз.

Дінінің басты мақсаты – адамның рухани желілуі және оның Жаратушы Құдайға деген сенімі. Ислам философиясының түсіндіруінше, дініндегі сенім – әлемді байланыстыратын күш. Алланың барлығына сенім. Діні әлемдік көрнекіліктегі барлық қоғамдық құрылыстарға тән тарихи, саяси-әлеуметтік, дүниетанымылық және психологиялық құбылыс. Олықылым заманнан бері адамның біріншісіне жасасып келеді.

Дінісана, әртарих кезеңде, түрлі қоғамда әртүрлі дәрежеде қызмет атқарып, көрініп отырады. Негізінен оны нұсқасын атауға болады. Біз біріншісіне сәйкестігіне қарай, дінісана қоғам санасында жетекші орындады; дінісіне ішкі құрылымның әлеуметтік құрылымының бөлігі болады; әлеуметтік қатынастарда дінісіне ішкі

ерміндетті түрде ескеріледі; өкімет билігі діни және азаматтық салалардан тұрады. Бұл үрдіс (процесс) сакрализация (лат. *sakra* – қасиетті) деп аталады [1].

Әлеуметтік құбылыс ретінде діндіні сана, діни ілім, діни әрекет, діни қатынастар мен ұйымдар сияқты әлемен ттермен құрылымдардан тұрады.

Діндіні сана дін сенім мен тығыз байланысты. Дін сенім тылсым күшті, әлде бір қасиеттілік тін мойындауға негізделеді. Бұл тылсым күш, қасиеттілік дүниеден тыс (трансцендентті), алай да о дүниелік құбылыстар мен үдерістерге ықпал етіп отырады, дүниеде, қоғамда, жеке адамның тағдыры да түптеп келгенде осы тылсымға тәуелді. Діндіні сана діндіні танымдық алып тастырады. Діндіні сана діннің өзегі ретінде қарастыратын дін танушылар арасында екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірінші көзқарастағылар діндіні сенімді интеллектуалдық құбылыс ретінде қарастырады. Олар діндіні түсініктердің мазмұндық сипатына басты назарау береді. Табиғат пен қоғам, адам санаға ықпал ете отырып, көрнекті бейнелерді қалыптастырады (пайғамбарлардың, әулиелердің бейнелері меніс-әрекеттері туралы аңыз-әңгімелер), кейіннен солардың негізінде ұғымдар, пікірлер мен ой-түйіндер дүниеге келеді (ақайд, *фыкһ*, ахлақ сала сындағы тұжырымдар).

Екінші көзқарастағылар сезімге, эмоция мен ырыққа баса назарау береді. Олардың көзқарасы бойынша бірінші кезекте дін сенім, дін тоқталғаныстар, дін сезім. Бұл тоқталғаныстар мен сезімдердің басқалардан ерекшелігі жоғары да аталған тылсым күш пен немесе қасиеттілікке (Тәңірге, Құдайға, Аллаға) бағытталғаны мен айналынады. Айталық, махаббат пен сүйіспеншілік, қуаныш пен үрей адам сезімдер, алай да, Аллаға деген махаббат пен Алладан қорқу мүлдем басқа сезім. Теологтар мұндай сезімнің бастауын Құдай мен байланыстырса, дін психологтары түбіткен инстинктілер мен немесе тарихи қалыптасқан бейімділікпен (архетиптермен) байланыстырады [2].

Діндіні санадағы рационалдылық пен эмоционалдылықтың арақатынасы діндіні санадеңгейлерін аталдаған да жаңа сипат алып, нақтыланатүседі. Дін танушылар дамыған діндіні жүйелерде екі деңгейдің болатынына назарау береді. Діндіні санадың бірінші деңгейі – күнделікті тұрмыстық деңгей. Бұл деңгейдегі діндіні санада бейнелер мен түсініктер, тоқталғаныстар мен сезімдер, дағдылар мен дәстүрлер басым болады. Әрине, бұл деңгейде ақыл-парасат, көңіл-күй, ерік-жігер элементтері де бар, бірақ, дегенмен көңіл-күй, ерік-жігердің рөлі басымырақ. Діндіні сана көрнекті образды формаларда көрініс табады және олардың қалыптасуында индивидуалды-тұлғалық ерекшеліктер маңызды орыналады. Сондықтан бұл деңгейді көбінесе дін психологиялық деңгей деп те атайды. Діндіні санадың екінші деңгейі – теориялық-концептуалдық деңгей. Бұл деңгейдегі діндіні сана жүйеленген діни ілімдер көрініс табады. Діни ілімнің мазмұны Қасиетті кітаптарда (Инжілде, Құранда, Трипитакада, Торада), діни ұйымдар мен дін иегушілердің шешімдерінде көрініс тапқан. Діни қағидаттардың мәңгілігі мен өзгермейтіндігінің мойындауға ықпалы тауып, тақуалықтың белгісінен саналады. Қасиеттендірілген (канондалған) қағидаттарға күмән келтіру күпірлік, алоларды мойындамау немесе терістеудің бұзушылық (ересь) болып танылады. Діни ілімнің мазмұны дін білімінің ерекшелігіне теологиядан немесе богословиеде (христиандық бағыттарда), ақайдта (ислам бағыттарында) жетілдіріліп отырады. Діндіні санадың теориялық-концептуалдық деңгейінде діндіні идеология қалыптасады.

Діндіні әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырғанда, басты мәселе діндіні сана объектілерінің ақиқаттылығына немесе жалғандығына екеніндемес, олардың адамның ой-санасына, жүріс-тұрысына, ұстанымдары мен құндылықты бағдарларына қалай әсер ететіндігінде. Қоғамдағы адамдардың бәрі бірдей Құдайға сенбейді. Алай дінге келіп, иманға бет бұрғанда мұлаһизандардың орындауды өз өмірінің мәнді құрамдас сипаты ретінде қарастырады. Сондықтан діни әрекеттің маңызды бағыты – ғибадат. Ағылшын антропологы Р. Мареттің пікірі бойынша, дінге ерекшелік сипат беріп, оны басқа да қоғамдық санаман әлеуметтік институттардан өзгешелендіретін нәрсе – ғибадат жүйесі [3]. Осы тұрғыдан діннің ерекшелігі діндіні сенімнің немесе діндіні сенім объектісінің айрықша сипатында емес, діндіні түсініктер мен ұғымдардың, образдардың ғибадат жүйесіндегі мәнділігіне сипатқа ие болып, осы жапада әлеуметтік қатынастардан көрініс табуында. Сондықтан діндіні сана мен діни әрекет өз ара тығыз байланыста болады.

«Дінге қатысты 4 мәселе бар: діндіні таным, діндіні сана, бұларды қамтамасыз ететін діндіні сенім және діндіні тәжірибе. Осы төртеуі де қазақтар. Ол басқа ешқандай мұсылман халықтан кем емес. Бұларды қажырлы түрде игеру ақажет болып тұр. Имани иммунитетке әзіргі жастарымыздың бойында бар. Тек оны санадеңгейінде ғана ұстамай, таным деңгейіне көтеруге керек. Ол үшін білім-ғылым қажет», – дейді Л.Н. Гумилеваның дағы Еуразия ұлттық университеті Дін тану кафедрасының профессоры, философия және теология ғылымдарының докторы Досан Кенжетай [4].

Еліміздегі 14-

29 жасарасындағы азаматтардың барлығы жастар екені белгілі. Қоғамның бұл тобы басқа буының өкілдеріне қарағанда

ндажана көзқарасты қабылдауға және жаңашылдыққа бейім тұратындығымен дараланады. Бұл топ күшін дұрыс бағытта сәрі қолдана алса қоғамда жақсы өзгерістер жасайды. Сондықтан болар, жастар дегенде едетте оларды қоғамның қозғаушы күші санайды. «Астана Зерттеу» қоғамдық қорының жүргізген зерттеуі бойынша жылдан жылға діннің позитивті рөлі мойындалуда. Әрідін рөлін жақтаушы бұныосы жастар жағы, өйткені, үлкен буынға қарағанда жастардың дін сауаттылыққа ұмтылысы жоғары дейді «Астана Зерттеу» қоры. Аталған қордың зерттеуі еліміздің басқаласында жүргізілгеніне ескерсек, қамтылған аудитория саны – 700 адам. Зерттеуге қатысқан респонденттердің арасында өзін дінсіз санайтын немесе дінді әлсіз ұстанатындар 13,9 пайыз болса, 77,2 пайыз жастар өзін діндар, яғни, дінді толық ұстанамыз дегенді көрсеткен. Әрі ересек буын мен балалықтарға қарағанда жастар белсенді түрде дін мекемелерге барып тұратындығы анықталған. Бұл олардың дін білімділікке, сауаттылыққа ұмтылатындығының көрінісі болса керек.

Мұсылманды танушы сәлім-Ғазали дін білім туралы былай дейді: «Пайдалы біліммен шұғылдану бұкіл басқа істерге қарағанда әлдеқайда жақсы. Пайдалы білім – дүниенің жамандығын, ақыреттегі жағдайдың қауіптілігі мен қорқыныштылығын түсіндіретін білім. Дүниеге беріліп, ақыреттен бет бұрғанда мардындаңдығы мен ақымақтығын, олардың бойындағы өркөкіректік, күншілдік, екі жүзділік, өзін-өзі сүйшілік, атақ құмарлық пен мансап құмарлық, дүниеге құштарлық сияқты жүрек дерттерінің дауасын екендігін білдіретін білім – пайдалы білім» [5].

Бүгінгі жастардың әрқайсысы өзінің таным көкжиегі, әлеуметтік ортасы мен талабына қарай заманның сұранысымен білім алып қана қоймай, жан-жақты білімді болуға, спортпен айналысып, физикалық тұрғыда да дамып болуға ұмтылады. Бүгінгі жастар интеллектуалды, мәдени, рухани, материалды тәуелсіз болуды мақсат тұтатындықтан, олар үлкен бәселестік те өмір сүруде. Сондықтан, бұл жердегі басты назар – олардың таңдаған бағытының дұрыстығына деген сенімділік.

«Әркімнің таңдау құқығы бар. Дін таңдауға өте үлкен жауапкершілікпен қарау керек, өйткені, адамның өмірлік салты, тұрмысы, көп жағдайда бұкіл өмірі соған байланысты. Біз елдің дәстүрлері мен мәдени нормаларына сәйкес келетін дін сан ақалыптастыруымыз керек. Біз өзін-өзі ұстаудың ерекшеліктеріне алуға тиіспіз. Мен жария етіп отырған стратегия біздің халқымызды ортағасырлар да емес, ХХІ ғасырда өмір сүруге дайындайды» [6]. Ендеше, жастардың имунитетін таным деңгейіне көтерудің оларға дұрыс бағдар беретін сауатты жазылған оқулықтар, түрлі журналдар, үштілде қызмет көрсететін сайттар, телевизиялық бағдарламалар қажет дередік.

Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы.: Аруна Ltd, 2010. - 1576.

2. Формирование толерантного сознания в современном казахстанском обществе. Алматы, 2009. - 242б.

3. Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. М.: Центр, 2000. - 236.

4. Гасболат Е., Л. Н. Гумилеватындағы Еуразия ұлттық университеті «Дінтану» кафедрасының профессоры, ф.ғ.д.д.к. Кенжетай менсұхбат. // Ислам және Оркениет, 2013.

5. Бейсенов Б. Қ. Дін және қоғам. Алматы.: 2013. - 86.

6. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Астана, 18.01.14. Ақорда.

7. Википедия ашық энциклопедиясы.

Резюме

В статье автор дает концептуальный анализ на религиозное сознание и рассматривает стремление молодежи на религиозную грамотность. Описывает уровень религиозного сознания и дает определение на религию. Религию анализирует с точки зрения социального явления. Пытается доказать что в обществе молодежь это движущая сила. Для уточнение мысли автор использует исследование общественного фонда «Астана Зерттеу». В качестве сведения, автор дает высказывания про «полезное знание» религиоведа Аль-Газали. В конце статьи автор завершает мысли с Посланием Президента и высказывает свое предложение.

Ключевые слова: религия, социальное явление, религиозное сознание, молодежь, религиозный выбор, знание, иммунитет веры

Summary

The author provides a conceptual analysis of religious consciousness and sees young people's desire for religious literacy. Describes the level of religious consciousness and gives the definition of religion. Religion analyzed in terms of a social phenomenon. Trying to prove that the youth in the community is the driving force. For clarification of thoughts the author uses the study of public fund "Astana Zertteu." As information, the author gives a statement about the "useful knowledge" religious studies Al-Ghazali. At the end of the article the author concludes the thought with the Message of the President and

expresses its proposal.

Keywords: religion, social phenomenon, religious consciousness, youth, religious choice, knowledge, faith immunity

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ

УДК111

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ – XX ҒАСЫРДЫҢ ҰЛЫ ЖАРШЫСЫ

Р.Б.Әбсаттаров – ҚР Ұлттық ғылымакадемиясының корреспондент-мүшесі, филос.ғ.д., профессор,
Ә.Шалтықов – с.ғ.д., профессор

Мақалада әлеуметтік-саяси әдебиетте әлі де жетерлік емес Ә.Н.Бөкейхановтың әлеуметтік-экономикалық және саяси көзқарастары қарастырылады. Мақалада «Алаш» саяси партиясы мен Ә.Н.Бөкейхановтың Қазақстанның халық шаруашылығының дамуы туралы әлеуметтік-саяси идеяларына ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар пікір-таласты дыратын мәселелерге де көңіл бөлінген.

Кілтсөздер: саясат, мемлекет, экономика, халық шаруашылығы, мәдениет, ғылым, білім беру, тәуелсіздік, партия, үкімет, нарық, қазақ халқы

XX ғасырдың басы – қазақ халқының тарихындағы бүкіл қоғамдық ой-пікірдің өрлеуіне бет бұрған, Ресей патшалығы халықтың ғылыми көзқарасының оянуына жолашқан кезең болды. ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақ зиялылары білім-білім үйренуге үндеу XX ғасырдың басында біршама нәтижесін беріп, алдыңғы қатардағы қазақ азаматтарыне лді ояту, азаттықтың аса мақсатына жетеледі. Қазақ жерін басқаруда, экономиканы дамытуда батыстәжірибесіне бағыттайтын жаңа тұлғалар елге таныла бастады [1].

«Алаш» қозғалысының жетекшілері, Алаш зиялылары Қазақстанды таяу келешекте Батыс Еуропа деңгейіне жеткен өркениетті, ауыл шаруашылығы дамыған, қуатты агроиндустриясы бар, әлеуметтік-демократиялық парламенттік құқықтық мемлекет ретінде құруды көздеді. Алаш зиялылары мәдениет саласында Батыс Еуропа деңгейіне ХІХ ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында Жапония салған сүрлеу жолмен жетуге мүмкіндігінің ойластырып, жапон тәжірибесіне зер салып қарағанға ұқсайды.

Алаш қозғалысы – ұлт-азаттық қозғалыстың биік белесі, оған басты себеп, батыс пен шығыстың құндылықтарын қатар игерген зиялы қауым өкілдерінің құралуынегіз болды.

Алаш қайраткерлері ұлттымыздың рухани мұрасын жинауда, жариялауда және зерттеуде маңызды істер атқарды. Олардың бұл саладағы орасан зор нәтижелі жұмыстары – осы халық үшін маңызды мәселенің бастауында тұрғандығымен де құнды. Сол қайраткерлердің бірегейі, қоғам қайраткері, публицист және ормантанушы – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов.

Оның туған жері бұрынғы Семей облысындағы Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысы, қазіргі Қарағанды облысының Ақтоғай ауданы. Ататегі Шыңғыс ханның ұлкен ұлы Жошыдан тарайтын төретұқымы. Арғы атасы атақ

ты Көкжал Барак. Қазақтың соңғы хандарының бірі Бөкейханосы Көкжал Барактың баласы. Бөкейден Батыр, ода н Мырзатай, одан Әлиханнның әкесі Нұрмұхамед. Әлиханды әкесі тоғыз жасында Қарқаралыға апарып, жергілікті імолданың қолына оқуға береді. Бірақ зерделі бала молданоқығандардан гөрі осындағы мектепте оқып жүргендердің сауаттылығына ыңғарып, қаладағы үш кластық бас тауыш мектепке өзгерімен ауысып алады. Бұдан кейін ол Қарқаралықаласының үш жылдық училищесіне түсіп, оныда «өте жақсы» деген бағамен бітіріп шығады. Осыдан кейін ол алты жасар Әлихан Омбының техникалық училищесіне қабылданады. Сөйтіп, ол жиырма жасында Дала генерал губернатор Кеңесінің құрамына қазақ қауымдастығының 200 сом стипендиясыналып, Ресейдің астанасы Санкт-Петербургке барып, Орман шаруашылығы институтына түседі. Ол мұнда жүріп күнделікті сабақтарына қоса студенттердің саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа үйірмелердің жұмысына қызу араласып, студенттік толқуларға қатысады.

Оны екіғасырға жуық Ресей империясының қоластында отырған халқының ауыр тағдыры қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандықтың шырмауында отырған халқына білім мен мәдениет керек екенін ұғады, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат етіп қояды. Оқуын бітіріп, Омбыға оралғанда Ә. Бөкейханов Ресей империясының қазақ даласына жүргізген отаршылдық саясатына деген өзіндік көзқарасын алып тастаған, марксизмнің капиталистік қоғамның қанау тетіктерінашып берген экономикалық қағидаларымен қаруланған, саясиастыртүрлі күрестің түрлерімен әдістерін үйреніп білген күрес, тартыстан біршама тәжірибесі бар саяси күрескер болатын. Ол Омбыға келісімен қаланың саяси, әлеуметтік, қоғамдық жұмысына белсене аралас ады. «Халық бостандығы» партиясының қатарына өтіп, өзі қазақ зиялыларымен саяси белсенділерінің арасында осы партияның шағын тобын ұйымдастырады. Әлиханнның саяси көзқарасының пісіп, жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері әрі қазақ ұлт азаттық қозғалысының ұйымдастырушысы және көсемі ретінде тануына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына Омбыдағы күндері ерекше ықпал етеді.

XX ғасырдың басында қазақ даласында әкімнің болғаны белгілі. Бірі Бұхара мен Түркістанға бет бұрғанды естүршіл, панисламшы лағым, екіншісі негізінен Батыс өркениетінің түпкі тұлғаның аңшылы, пантүркіші лағым. Осы екінші лағымның басында Әлихан бастаған орыс мектептерінен тәлім-тәрбиеленген озық ойлы қазақ зиялылары тұрады. Бұл топ саяси ұстамдылықтан ытып, Ресей империясына қарсы ашық күрескешығудың әлі ерте екенін анықтүсінеді. Сондықтан олар, ең алдымен, халықтың санасезіміне оятатын жағдай жасау керек деп білді. Баркүш-қуаттарының мақсатқа жұмылдырады.

Ә. Бөкейханов қазақ даласының қонысының жер жағдайын зерттеген, яғни өкіметтің қазақтың «артық жерін» заң жүзінде негіздеу үшін құрылған Ф. А. Щербина экспедициясының құрамында болып, қазақтың жерге орналас тыру мәселесі мен түбегейлі танысып, зерттейді. Ә. Бөкейханов Ресейдің көрнекті экономист, географ ғалымдарымен бірлесіп отырып, «Россия біздің отанымыздың жалпы географиялық сипаттамасы» атты көп томдық еңбектің 1903 жылы шыққан қазақ өлкесіне арналған 18 томның тарауларын жазуға қатысқан. Ә. Бөкейханов қазақтар туралы шынайы мәліметтер келтіріп, қазақтарды асақтатады. Қазақтың ой-өрісі мен дүниетанымы, ежелгі мәдениеті мен тарихы сияқты қасиеттеріне ағұрлым озық тұрғанына ыңғартады. А байды алғаш рет орысқырмандарына таныстырады, оның қазақ әдебиетіндегі алатын орнын бағамдайды. 1905 жылы Семей облысынан І-ші Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланып, Дума таратылғандың аңаулығыреді.

Әлихан Бөкейхановтың саяси өмірге белсене араласуы осы кезден басталады. Орыс баспасөзінде қазақ даласындағы патша өкіметінің отаршылдық саясатын әшкерелейтін мақалалар жариялайды. Әртүрлі саяси жиналыстарға белсене қатысып, қазаққа деген партияның қаруы көздейді. Міне, Әлихан Бөкейхановтың осындай белсенді саяси қимылдары патша өкіметін сескендіріп, оны қазақ даласына налассап, Самара қаласына жер аударады. Әлекең, онда 1908-1917 жылдары тұрып, қазақ қоғамының тыныс-тіршілігінен қол үзбей «Қазақ» газетіне «Қырбаласы» деген атпен тіршілігінің өткірдетуі кілмәселелерінен дөңкілген мақалалар жазады. Ақпан төңкерісінен соң, оңтайлы саяси ахуалды қалт жібермей пайдаланып қазақ елдігінің дербестігі үшін белсене қимылдайды. 1917 жылдары шілде және желтоқсан айларын да өткен жалпы қазақтық съездерді ұйымдастырып, онда «Алаш» партиясымен «Алашорда» үкіметін құруға қол жеткізеді. Алашорда үкіметінің төрағалығына сайланады. Азамат соғысы жылдары қазақ халқының ақпен қызылдың текетіресінде тектен-текке қоса қарасына кетпеуіне күш салады. Осы бағыт-тажұмыстар жүргізіледі.

Кеңескезеңінде өкімет орындары Қазақстанда тұрғызбай, Мәскеуде ұстайды, саясат пен айналысуға мүмкіндік бермейді. Жаңа жағдайға байланысты, бұрынғы алаш зиялылары өздерінің күрескерлік жолын өз халқының сауатына шүшіноқулықтар жазып, фольклорлық әртүрлі жинақтар шығарып, ғылым мен шұғылданып, аудармалармен айналысып, қазақ шаруашылығын ұйымдастыруда басқа жұрттың озық мәдениет үлгілерін пайдаланудың жолдарын көрсетіп насихаттауға бағыттайды. Кеңес орындары Әлихан Бөкейхановқа тыныштық бермей, 20-

жылдары екіреттүтқындап, онда амалсыз босатып, ақыраяғында 1937 жылдың науқанында қанды шенгелге алады.

Алаш қозғалысының басты мақсаты – қазақ елінің өзін-өзі басқару, яғни ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру қығын метрополияға мойындату, түбі неде дербес мемлекет құру, қазақ жерлеріне Ресейден қонысаударуға шек қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалан аотырып, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, сонымен қатар, егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, рыноктық қатынастарға жолашу, жеке адам құқығын және басқа демократиялық принциптерді қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажет шарттар түзу болды. Алаш жетекшілерінің түпкі мақсаты Ресейдегі барлық қазақтың басын біртуастына біріктіру еді. Олар өздерінің ұлттық-демократиялық мемлекет құру идеясын іс жүзінде асыру мақсатында 1917 жылы «Алаш» партиясын құруға белсенді ендірісті. Ал, автономия құру идеясы қазақ зиялыларының ұзақ жылғы саяси күресінің нәтижесі болғаны анық.

Алаштық басқарушы топтың алдына қойған мақсат – мүддесіне оның интеллектуалдық саясиденгейін бағалауға мүмкіндік беретін негізгі құжат «Алаш» партиясының бағдарламасы. Бағдарлама қазақ қоғамының алдында тұрған негізгі екі қоғамдық мәселені шешуді көздеді. Олар, біріншіден, Қазақ елінің тарихтық тәуелсіздік тәназат ету, екіншіден, тегеурінді реформалық шараларды іске асыру арқылы қазақ өмірін жаңа сапаға көтеру еді. Алашорда өкіметі сайлаған 2-ші жалпы Қазақ съезі қозғалыстың ұлт аралық саясаттағы негізгі бағыттарының белгілеп берді. Съездің аулысында: «Қазақарасында тұрған ахалықтардың құқықтары теңгеріледі» деп, көрсетіледі. Съездің құрылған Алаш Орда өкіметінің 25 орынның 10-қазақарасындағы басқа халықтарға қалдырылды [2].

Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекет құру болды. Ал ұлттық мемлекет құрамыз деген басты идеяның бағытты түрде іске асыруы Қазақ хандығының негізін салушы Керей мен Жәнібектен басталатыны белгілі, ондағы негізгі басты ұстаным – ұлт бостандығы мен халық еркіндігі болатын. Барша қазақты азаттық пен тәуелсіздікке негізделген бабалар аманаты – бүгінде әлемдік аренада өзіндік орнымен беделі бар Қазақстан мемлекетінің тарих дәлелі деп отыр. Алаш қозғалысының қайраткерлері мен XX ғасырдың 90-ші жылдары тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің ұстанған ел саясатындағы халық бостандығы, жертүтастығы, ел бірлігі менынтымақтастығы сынды ұлт саясатын жүргізудегі басты ұстанымы, оның тарихи сабақтастықтан туған нәзандылық екенін байқауымызға болады.

Сонымен, өткен тарих қатарының тарихтан алдау жасар болсақ, Алаш қозғалысының тарихы мен еліміздің бүгінгі арасында өзара байланыспен сабақтастық бар екенін байқауымызға болады. Бұл сабақтастықтың негізгі маңыздылығы – ұлттық мемлекеттілік пен оның құру мәселесі. Алашордашылар ұлтжандылық танытып, ұлт мүддесін қорғады. Қазақ елінің болашақтағы даму жолында күрес жүргізді. Алаш жетекшілері көрсетіп кеткен бағыт-бағдар елімізге менді қалып, тәуелсіз мемлекет болған кезде өз маңыздылығын жоймай келем, қазақ қоғамының әлемдік өркениет пен ұштастыруға жол сілтеп отыр.

Әлихан Бөкейханов елінің білімі мен ғылымы жетілген, мәдениеті жоғары, экономикалық әлеуеті зор ұлттық мемлекет ретінде көргісі келді. Ол «Мемлекеттілігі жоқ халық, жетім халық. Кез келген болашағына үмітін бар ұлт үшін мемлекеттік – негізгі құндылық» деген. Алаш қозғалысы – ұлт пен бірге өмір сүретін, ұлт өмірін тамырланған құндылықтар жинтығы, ұлттық өмір сүру тұлғасы. Алаш идеясының қайта жаңғыруы, қайта күшалуы оның өміршеңдік сипатына ықпал қайтады. Кез келген мемлекеттің тірілігі – белгілі бір ұлт. Барлық мемлекеттер осы жолмен қалыптасқан. Жаңа ғасырдың басында Әлихан Бөкейханов бастаған ұлт зиялыларының Алаштың партияға да, үкіметке де беруі – тарихқа адалдықтың, ұлтжандылық пен сол уақыттағы және болашақ бағдарды дұрыс анықтаудың жолы болды. Сондықтан да, Алаш партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңыздылығын сақтап отыр.

Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздікке апаратын жолын салып беріп кеткен соқпағы сара жолға айналды. Алаш идеясы – тәуелсіздігіміздің бағдаршамы болып, күн санап жарқырай түсіп, Алаш боздақтарының асыл мұраттарының орындалғандығының бұлжымас айғағына айналуда. Алаш партиясы, оның жетекшісі Әлихан Бөкейханов зайырлы демократиялық мемлекет құрайық, оны Президент басқарсын, Парламент сайлансын, тәуелсіз сот болсын деген қағидаларды өз бағдарламаларына негізді ұсынған еді. Дәл қазіргі біздің мемлекеттік жүйеміз сол ұлттық идеяның өркен

депотырғаныайғақ.

ӘлиханБөкейхановөзініңқазақжәнеорыстілдеріндегішығармаларындаұлткөсеміхалқынсолбиікмақсатқа жетелеуменболды.ОлбасқадаАлашжетекшілеріменбіргеҚазақстандытаяуқелешектеБатысЕуропадеңгейі нежеткенөркениетгі,ауылшаруашылығыдамыған,қуаттыагроиндустриясыбарәлеумет-тік- демократиялықпарламенттікқұқықтықмемлекетретіндеқұрудыкөздеген.

Атапайтқанда,қазақтыңұлттық,экономикалықшаруашылықтарихыныңбасындаӘлиханБөкейхановтүр. Петербордағыорманшаруашылығыинститутыныңүздікбітіргенғалымретіндеолшаруашылықғылымдарды нда,қоғамдықжәнеасаясиғылымдардыңдабасындатұрдыжәнеонысжүзіндеқалыптастырды.Оныңмақалары менбаяндамалары,екітілдебірдейжазғаненбектеріболсадағыоныңсаясаттанушыретіндегібірқыры.

ӘлиханБөкейхановсаясиқайраткерболуыменқатар,теориялықбіліміжетік,тәжірибесітолысқансарабалә кономистғалымдаболған.ОныңмаңынатоптасқанАлашқайраткерлерідешаруашылық,яғниэкономикалықм әселелердіңмаңыздылығынтереңсезініп,мүмкіндігіншехалықтыңтұрмыстықжағдайы- ныныңтүзелуінеөзүлестерінкосты.

1910жылы«Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың формалары» жинағымен шыққан «Қазақтар» (түпнұсқасында «Қырғыздар») атты тарихи очеркінде Әлихан Бөкейханов өзін «батысшылармыз» деп сана йтын ұлт зиялылары, яғни өзі бастаған «Алаш» зиялылары «қазақ даласына саналы түрде және кең мағынадағы батыс мәдениетінің орнағанын көргісі келеді» [3]. Олар мәдениет саласында Жапония салған сүрлеужолымен жүр іп, ол мемлекеттің тәжірибесіне зер салған екенін жоғары да атап өткіміз. Ұлттық экономиканың келешегіне келг енде, Әлихан Бөкейханов экономиканың ауыр өнеркәсібі саласында мытұда Германияны, ауыл шаруашылығын о ркендетуде Швейцария, Дания сияқты Батыс Еуропа елдері- мен қатар, жер шарының екі бетіндегі Америка Құрама Штаттары мен Аустралияның тәжірибелерін үлгі- өнеге етіп ұсынды. Мысалға, 1924 жылы «Қосшы» газетінде жарық көрген «Тозған егістікке жоңарыш қасалсын, бидай жақсы өседі» атты мақалысында Әлихан Бөкейханов: «мал бақ, егін сал, әдіс қыл, амал қыл, шебер бол, ен бе кке, білімге жалын. Еңбекке, білімге жалынған еуропалықтар – міне бес жүз жыл болады – жұт, аштық жоқ. «Жаңбыр жоқ болды, егін шықпады, қарқалың болды, мұз жауды» деп елбоспайды; мал бақса, егі нсалса – тізгіні өзінде, «күдай» демейді. Егінді де, мал да күдайдың жұмысы жоқ. Елін де адам, малды жұтқа, топалаңға, қ асқырға бермеймін деп, білімге жалынып, еуропалық еңбекқылады. Тұзумылтықты мергендей, қыран бүркітті а ңшыдай қанжығасы қандалады, ауызы майланады. Қазақкедей, сен қашан осы жолға түсе саласын?» [4]- деп жазды.

Мал шаруашылығы қазақ өмірінде қашанда елеулі орыналған. Тарих беттеріне көз жүгіртетін болсақ, ХІХғ асырдың 70 жылдарында еінің қазақ халқы тек қана мал шаруашылығымен айналысқан. Тіпті, сол кездегі түскента быстың 82% -

ы мал шаруашылығы саласынан түсіпотырған. «Мал күйлі болса, қазақ та күйлі, өріс шүрайлы болса, қазақтың жү зідешүрайлы. Мұндадала – малды, мал – қазақты асырайды», - деген ұстаным тіршілік заңына айналған еді.

Әлихан Бөкейханов «қазақ жұрты мал бағуға жалпы шебер», «мал бағуға жұрт шебер болған соң, осы малды қа зақайналдырғаны жөн» - деп есептеді. Оның кәміл сенімі бойынша, күнікешегі көшпелі халқы- ның дәстүрлі мал және егін шаруашылығынегізінде – бірінші кезекте – ұлттық экономиканың ауыл шар- уашылығы саласында мытып, Алаш елі жетекші әрі қуатты агро өнеркәсіптік мемлекетке айналуы тиіс. Төрт түрі кмалына сылдандыру, дәнді дақылдардың, жеміс-жидектің, көкөніс, бақша өсімдіктерімен жем- шөптің тұқымдарыніріктеумен жетілдіру, ауыл шаруашылық техникасы мен ауыл шаруашылық өнім- дерін өңдеудің өзықүлгілерін қолдану арқылы Қазақстан дүние жүзіндегі жетекші әрі нарықты керкін бәсекле стікке қабілетті зорағрарлық мемекетке айнала алатын барлық мүмкіндігімен алғашарттары – кең байтақ жері, табиғаты, ауарайы, теңдессіз жайылым- жайлауы, суы, ғасырлардан бері төрт түлік малын бағып-қаққан теңдессіз тәжірибесі бар еді.

Әлихан Бөкейхановтың 1915-

1916 жылдары «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларына назараударсақ, бірінші дүние жүзілік соғыс кезінд е Ресей империясында мына да мға 312 ірі қарамал, Еуропада орташа есеппен 62, оның ішінде Англияда –

263, Германияда – 327, Данияда –

758 ірі қарамалдан келсе, қазақта 1 мына да мға 1750 сиыр дан келген екен. Бұл жалпы Ресейдегі әрбір мына да мға ке летін сиыр дан 5,5 есе, Ресейдің Еуропалық бөлігіндегі 1 мың орысқа келетін сиыр дан – 28 есе артық болған [5].

Алайда, Әлихан Бөкейханов қазақтың төрт түлік малына сылдандыруды керектігіне ерекше назараударды. Ө йткені, оның мәліметіне қарағанда, 1 дүние жүзілік соғыс жүріп жатқан 1915 жылы қазақ сиырының еті 10 пұт 21 қа дақтар қан болса, Германиядан еміс сиырының еті 2 есе артық - 17-

18 пұт қатартқан. Бұл, Ә.Н. Бөкейхановтың пікірінше, қазақпен еміс мәдениеттерінің деңгейін көрсетеді, қазақ-

тыңкөпжердеотырып, малмалдаасырайалмадыдегенгемысалдейді. Осымәліметтердітізіп, келтірекеле. Ә. Бөкейханов: «Ендізаманөзгерді. Базарда (нарықта) бағаланғаныпұлболады. Қазанабасыкөпкебайлаулыемес, база рдаакшаболатынғабайлаулы. Ендіжарыстанқалмайындесең, малсүйегінасылда» [6], - дегенүзілді-кесілдітұжырымғакеледі. Өзенбектерінде Ә. Н. Бөкейхановхалқынмалбағып, егінегінегуменшұқылдануғақұрғақызылсөзбенғанаүгіттепқоймай, малжәнеегіншаруашылықтарындамытудыңанықжолдарын, еңүздікама

л-тәсілдерінкөрсетіп, оғаннақтымысалдаркелтіреді. Ауылшаруашылықсаласынөркендетудіңбірден-біржолыретіндеАлашкөсеміхалқынкооперативкебірігудіұсынып, оғанДаниянымысалғакелтіреді. Оныңішінде1924жылы«Ақжол»газетіндежарияланған«Үлгіалындар! Даниядакәперативжәнеелшаруасы»аттымақадасындаӘ. Бөкейхановдателін«күнбатысЕуропадажалпыжұртыхатбілетіналдыңғыелдіңбірі»депсипаттайды. Данияныкелтіруініңсебебі, бұлелдеегінсалумен, малбағуменкүнелтіпкелді. СолуақыттанелужылбұрынғанаДанияхалқыРесеймұжығындайегіншіболған. Бірақастықарзандағансондатжұртыегіншіліктішектеп, малөсіругекөшеді. Келесі29жылдыңішіндеастықеккендатжұртыныңжартысыкемиді. Оныңорнынамалдыңжем-

шөбіегілгенегістіктікеңейтіп, бүкілДанияжерініңүштенбіріненартықалқаптыалады. Нәтижесінде1879жылдан1900жылғадейінгі21жылдаіріқарамалдыңсаныдаартатүсіп, 49мың83шаршышақырымжерімен2,5миллионхалқыбарДаниядасырдыңсаны1миллион700мыңғажетедінемесәрбірүйбасына2сырданкелетінболады. «БұлсықылдысырғабайелАзия, Еуропадажоқ» [7], - атапкөрсеттіөзмақаласындаӘ. Бөкейханов. Малкөбейгенсонтозғанегістіктітыңайтатынмүмкіндіктекөбейеді. Шаруашылығыныңайғансондатхалқыфосфор, калий, кальцийбархимиялықтыңайтқыштардысатыпалып, тозғанегістіктітыңайтудықолғаалады. Нәтижесінде1879-шыжылдан1900-

шіжылғадейінгі21жылыішіндебұрынғы100пұтбидайдыңорнына129пұт, 118пұтжоңышқа, 117пұтсұлы, 191пұткартопжинайтынболады. Ә. Бөкейхановтыңесебібойынша, Даниядаартықөнгенбидай, сұлы, жоңышқа, өзгегініңбіржылғыбағасы90миллионсомболып, үйбасы100сомнантабыстүсірген.

Дәндідақылдардың, бақшаөнімдерінің, жемі-жидек, көкөністіңкүнсәулесі, жылыауарайыжәнеуағар, жерікболатынынтізекеле, Ә. Н. Бөкейхановқазақжеріндежылыауарайыда, күнсәулесідеекенін, бірақсурмалыегінгесужетіспейтіні, көпжердіңшөл, шөлейтекенінатапкөрсетеді. Оныңесебібойынша, егінніңөсіп-өнуіүшінбіржылдаортаесеппен400миллиметрсу-дымқылқажетболса, қазақжеріндебіржылдақар, жаңбыр, шықпенкелетінсу-дымқыл150-200миллиметрдікұрайды. 1миллиметрдымқылсу800шелексуғатенболса, 1десетинеегінжайға330мыңшелексукерек. Демек, қазақдаласындажердісуармасегінжақсышықпайдыдегентұжырымғакелгенӘ. Н. Бөкейханов, ҚазақстанныңЖержөніндегіхалықкомиссариаты, жергіліктіжербөлімдері«жатса-тұрса, өлсе-тірілседесудеуікерек, сутабуыкерек», өзенгетөғанқазып, егінсалғанелодақтасып, осыкүнгісаяситілдекәператив(кооператив)болыпсіқылуыкерек». Қазақегіншілерін«кәперативжолына»бастап, егінсалатынжабдық, жақсытұқымберіп, инженержіберіп, тоғанынтүзетіп, жоңырышқасалатынжолдыкөрсетіпжіберуіміндетіде. Ә. Бөкейхановтыңікірінше, Жержөніндегіхалықкомиссариатыменоныңжергіліктібөлімдерініңміндеті. «Өзендегіегіншіаймақ-аймаққылыпбөліп, тоғанынтүзеп, діірменсалып, жоңырышқасалғызып, өнеркөрсетсе, қазақтыңшаруасытүзеліп, қасқажолғатүсіп, жөнөпкетеді» [8], - депмәлімдейдіӘ. Бөкейханов.

Даниядажераз, адамкөпболады. Әрүйдіңиеленгенжері1десетинегедежетпейді. Ал, Ә. Бөкейхановтың1915жылғыесебінеқарағанда, Ресейимпериясыныңезгісіндеотырғанқазақхалқыныңменшігіндеәлідеболса240миллиондесетинақалған, яғниқазақтыңәрбірқарашаңырағына240десетинадайжеркелген. БұлжерДаниядағыәрбіршанырақтыңүлесінетіналақандайжердібылайқойғанда, Ресеймұжығыныңсыбағасынан1бесекөп. Ал, 240миллиондесетина-осыкүніжеркөлеміжағынандүниежүзінде9орыналатынәуелсізҚазақстантерриториясыныңнегізі. Қазаққойыныңтұқымдарыменқазақтыңқойшаруашылығы, қазақсырыныңтұқымдарыменқазақтыңіріқарамалшаруашылығытуралы1904-

1905жылдары2бірдеймонография[9]жазғанӘлиханБөкейхановтыңмәлімдеуінше, қойғақазақтыңкеңбайтақкеңбайтақдаласынанартықжайылымдүниежүзіндежоқ. «Жеріміз1бесеартық, сиырымыз28есеартық!» - депжаздыбірмақаласындаӘлиханБөкейханов, -Қазақтыңжері-малкіндігі. Қазақтыңқойыныңегіндей, профессорКулешовжазғанынақарасақ, жерүстіндеетжоқ. Жерүстіндегіадамбаласыөсіп, баржарамдыжерегінболыпжыртылып, 20ғасырдажылдан-жылғақымбаттады. Америка, Колорадаштатында, бидайсалыпотырғанжердісуарып, жоңышқаегіп, етқымбатболғандықтан, малжайлауына, малбағатынөріскеайналдырды. Мұндабірдесетинажерге50қойасырайды. Аустралияқой

ыныңеті4айкемеқоймасындажатып,мұхитжүзіп,Лондонда,Англиядасатылады»[10].

Атапөтукерек,КеңестікҚазақстанның15миллионхалқыбареспубликада36миллионгажетер-жетпесқойбасыболғанымәлім.1915жылыдүниежүзіліксоғысжүріпжатқанда,5миллионболғанқазақтыңдәл сондай36миллионқойыболған.Яғниәрбіршаңырақортаесеппен26басқойданкелген.Ал,ӘлиханБөкейхановтыңэкономикалықесебібойынша,әрбірқазақшаңырағыөзөлкесініңтабиғи,ауарайыерекшеліктеінеқарайқойбасын26-дан78-кедейіннемесеортаесеппен5-дейінкөбейтугеөзүлесінетиегін240десетинажержетіпартылады,яғниқойдыңбасын36миллионнан2-3есегарттыруғаболады[11].

Жалпыайтқанда,ӘлиханБөкейхановXXғасырдыңбасындағықазақжеріндегікез-келгенмәселеніерекшеқойылған.Далаөлкесіндегіқойшаруашылығыныңэкономикалықсипатынсаралайотырыпкөрсетелді.

БүгінгітәуелсізҚазақстанғақалсақ,халықсаны17миллионгажетседе,қойбасы20миллионгаәзержетеді.ЕгерКенесдәуіріндеҚазақстанжылсайын300мыңтоннасиыретінэкспортқашығаратынболса,тәуелсізҚазақстанэкспортқашығарылатынсиыретінжылына60мыңтоннагажеткізудітек2016жылғақарайжоспарлаптыр.

Ал,ӘлиханБөкейханов1924жылыжазған«Үлгіалындар!Даниядакәператипжәнеелшаруасы»аттымақадасынақарағанда,«жалпыелдіңбілімімолдығынан,кәператипкесүйеніпестегендігіненбайлықДанияелінеқуядейжаққан».Автордыңмәліметібойынша,1899жылыДанияда1мың273кооперативболған,1кооперативке500бұзаулысыыркелген.Бұлкооперативтедіңсарымай,ірімшікшығаратын4-тен20мыңсомғадейінтұрарлықөндірістікқұрал-жабдықтарыболған.Кооперативболмаса,мұндайзоріс2-3сиырлышаруақолынанкелеме?-

деп,мақалаавторысұрақоядыда,оқырмандардыкооперативкебірігугешақырып:«Көптүкірсе—көлболады»!—дептүйіндейді.

ӘлиханБөкейхановтыңкелесібірмәліметтерінеқарағанда,1898жылыкооперативкекірген148мыңүйбарболса,олардың742мыңсауатынсырыбарекен.Әріқараймақалаавторымынадайэкономикалықесебінбереді:«Бірсиырдыңбіржылғысүті139пұт,26,5пұтсүттен1пұтсарымайөндірілген.Сөйтпкооперативтіңбіржылғыалғансарымайы4миллион600мыңпұтболған.Осымайдың4.5миллионынДанияағылшындарғасатады.1899-

шыжылыДаниясарымайсатып,Англиядан79миллионсомалған.Үйбасына190сомнанкеледіекен.Малбағып,кәператипашып,сарымайстыпалғанақшабіріуге190сомнанкелсе,бұлазкірісемес»[12].

ӘлиханБөкейхановқазақшаруашылығындаөнеркәсіптіңмаңыздылығынадамәнберіп,басқасалаларменсалыстырғандаоныңалатынорныныңқаншалықтыекенінбағамдайбілгентұлға.Осының1915жылы«Қазақ»газетіндежарықкөрген«Жауапхат»мақаласынанбайқауғаболады.Мұндаавторрәңгіменіалыстанқозғап,«Заводісіжұрттыңжалпышебер,көнбіс,ұстаболуынабайлаулы.ҚазақбілетінатақтыЗингеркиімшинасыАмерикаданкеледі.МұныбіздіңРоссиядаістеугеқызметатқаратынжұртшеберлігітөмен.Жақсынәрсешығыратынзавод,фабрикажоқ.Істегенісартшегесі,сартбөзісияқты.Жақсыкиім,жақсынәрсеұстайтынадамбұлардыАнглия,Бельгия,Франция,Германияданалғызады.

...Қарқаралыуезіндебосжатқанкүмістінансалатынпешкеқорытыпалып,дүрілдегенПоповқайда?Мұныңзаводынеменжоқболған?Күмістіжерденқазыпалуғағылым,шеберліккерек.Бұларбосжатқанкүміскеқызығып,келеркүндіойламай,қазужайыңқарамайөзтопырағыменөзкүмісінкөмген...Күміспенбіргежүрегіналтыншөгіп,дасырыныпқалаберетін.Күмістенайырғанқорғасынжалжалболып,міне30жылдаладажатыр...БұлПоповзаводықасынантеміржолжүрсе,заводбасқарушығылымболса,қызметқылатынжігітшеберболса,олкүміскеніқайтақозады»[13],-депті.

ӘлиханБөкейхановтыңосымақаласындатекөнеркәсіпемес,ауылшаруашылығы,малтұқымынасылдандыру,саудажасаумәселелеріндеқамтыған.Солжазғандарыдаәлікүнгемаңызынжоғалтқанжоқ.Әсіресе,оданыңмалшаруашылығынаайырықшаназараударғанынаңғаруғаболады.Олойынжәйғанаайтасалмайды.Экономикалықтұрғыданнегіздейді.ӘлиханБөкейхановбылайдепжазады:«Әрнәрсеніамалынбіліп,өзорнынажұмсаса,іскөркейеді.Малбағуғажұртшеберболғансон,осымалдықазақайналдырғаныжөн.

...Малтәрбиелепөсіріп,қызметатқарса,байлықтапқандегенсолболады.Қазақосыншажердешалқыпжатып,малбасынқосып,шаруақылаалмайотыр»[14].

Өкінішкеқарай,бүгінгікүніқазақтыңмалшаруашылығыэкономикамыздыңжетекшісаласынажатпайды,тіптіжалпыауылшаруашылығыныңүлессалмағыдатөмен.Бұлсаланыңөнімдерінегізіненішкіқажеттіліктеріміздіғанаөтеп,экспорттықбасымдылыққажетеалмайотыр.Аләлемдікнарықтамалөнімдеріндегенсұранысешқашантоластағанемес.Бұлсаланыңілгерідамытып,молтабыскөзінеайналдырудыңбастыбіржолы,малтұқымдарынасылдандыруекенінӘлиханБөкейхановжақсытүсінген.Оныаталғанмақаладажылқы,сиыр,қойшаруашылығытәжірибесіненалынғанмысалдармен,мәселенағылшындрдыңнарабатынжетілдіруарқылыәлемдегіенжүрістіаттұқымыншығарған,алысқабармай-ақ,орысмұжығыжергіліктіқазақсиырынаасылтұқымдыбұқасалып,өтеетті,салмақтыіріқаратұқымыншығарғ

ан, ал профессор Кулешов қазақ қойынының тіндей жер үстінде жоқ екенін жазғандай келе, Әлихан Бөкейханов былай дейді: «Бұрынақша болмаған. Өмір керегі жалғыз мал мен орнына келетін.

... Енді заман өзгерді. Базарда бағаланғаны пұл болады. Қазына басы көпке байлаулы емес, базарда ақша болатын бағайлаулы. Енді жарыстан қалмайын десен, мал сүйегінасылда» [15].

Ә.Н. Бөкейхановтың экономикалық септерінің және қазіргі таңда дүние жүзінде азық-түлікке деген сұраныспен оның бағасының жылдан жылға үнемі өсіп келе жатқанын ескеріп отырып, Қазақстан бірінші кезекте және ең алдымен ауыл шаруашылығының барлық саласын жоспарлы және уәдәмелі түрде дамытуға тиіс. Оның ішінде дәнді дақылдар, жеміс-жидек, көкөніс, бақша өнімдері, жем-шөп, мақта, мал және құс шаруашылықтарының өнімдерін өндіру, ауыл шаруашылығының өнө-здық әрі сонғы-үлгі дегі техника-ларын шығаратын өнеркәсіпін дамыту да шұғыл қолға алу, экспорт қашығару үшін дайын өнім береті ауыл шаруашылық шикізатын өңдеу саласын – агро өнеркәсіп саласын дамыту керек.

Әрине, аграрлық өнеркәсіптің дамуы, өз кезегінде, жүн, тері, мақта және т.б. шикізаттардың өнділіп, дайын өнім беретін және өнеркәсіптің дамуына зор серпін береді.

Егер бұл көкейтесті мәселерді жүзеге асырғанда Қазақстанның ішкі азық-түлік сұранысын толық қанағаттандырады, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді және тәуелсіздігін нығайтатүседі.

Нарықтық қатынастар заманында экономикалық сүді қамтамасыз ету мақсатында елімізде мемлекеттің түрлі бағдармаларды жүргізу арқылы қолдау тауып отырғанауыл шаруашылығы, оның ішінде мал шаруашылығын әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті өнім шығару бағытында дамытудың өзектілігі айқын. Осы мақсатты жүзеге асыруда мал шаруашылығы мен айналысатын әрбір маман үшін мал шаруашылығы экономикасын зерттеудің түрлі үлгілерді қамтыған Әлихан Бөкейхановтың еңбектері бағажетпес күндү дүние болып саналады.

Егер барлық жоғарыдайтқандарымызды қорытасек, Алашарыстары салып кеткен жол жалғасын тауып, бүгінгі жастарымызды жоғары технологиялар заманында көшпенді қалмай, сапалы білім алып, еліміздің болашағы жолында жалынды еңбек етіп, тәрбиелеу тұрғысынан біз үшін алтын арқау боларлық үлгі-өнеге болуына сеніміміз мол.

1 Құрманбаева Ж.Ж. XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының қызметінің тәуелсіз Қазақстанға тигізіні қысқалы // Қаз Ұқ хабаршысы. Тарих сериясы. - №4(63), 2011. - 72-77 бб.

2 Исахметұлы Ж., Дауытбаев М. Алашарыстарың саған тәуелсіздік және Тұрар Рысқұлов // Ақиқат. - №5, 2009. - 51-53 бб.

3 Формы национального движения в современных государствах. – СПб., 1910. – С. 577-600. 4 Қосшы. - №509, 1924 ж. – 3б.

5 Қазақ. - №179, 30.04.1916 ж. - Самарқаласы.

6 Қырбаласы. Жауапхат (басып теген нөмірде: «Ендігісінің қолынан келетін, өзіне де жұртқа да пайдалы бір іскөтеріейік») // Қазақ. - №123, 30.04.1916 ж. - Самарқаласы.

7 Қырбаласы. Үлгі алыңдар! Данияда көперативпен елі шаруасы // Ақжол. - №502, 1924 ж. - Ташкент. - 4б. 8

Қырбаласы. Тозған егістікке жоңышқа салсаң, бидай жақсы өседі // Қосшы. - №509, 1924 ж. - 3б.

9 Букейханов А.Н. Овцеводство в Степном крае. -

Томск, 1904; Букейханов А.Н. Скотоводство. Крупный рогатый скот. - Томск, 1905.

10 Қырбаласы. Жауапхат // Қазақ. - №123, 30.04.1915 ж. - Самарқаласы.

11 Қырбаласы. Жауапхат // Қазақ. - №123, 1915 ж. - Самарқаласы.

12 Қырбаласы. Үлгі алыңдар! Данияда көперативпен елі шаруасы // Ақжол. - №502, 1924 ж. – Ташкент, - 4б.

13 Қазақ газеті // Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. - 187б.

14 Бұлдасонда. - 188-189 бб.

15 Бөкейхан Ә.Н. (1866-1937). Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. - Астана: Сарыарқа, 2009. - 190б.

Резюме

В статье рассматриваются социально-экономические и политические взгляды А.Н.Букейханова, которые еще недостаточно изучены в социально-политической литературе. В статье особое внимание уделено политической партии «Алаш» и социально-политическим идеям А.Н.Букейханова на развитие народного хозяйства Казахстана. Вместе с тем уделено внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: политика, государство, экономика, народное хозяйство, культура, наука, образование, независимость, партия, правительство, рынок, казахский народ

Summary

In article social and economic and political views of A.N. Bukeykhanov which are still insufficiently studied in socio-political literature are considered. In article the special attention is paid to political party "Alash" and socio-political ideas of A.N. Bukeykhanov on development of a national economy of Kazakhstan. At the same time the attention and to debatable

questions is paid.

Keywords: policy, state, economy, national economy, culture, science, education, independence, party, government, market, Kazakh people

УДК340.12

ПРАВОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ: ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Г.Р. Абсаттаров – зам. декана исторического факультета КазНПУ имени Абая, к. полит. н.

В статье рассматриваются вопросы правового поведения диаспоры в материалах Казахстана, которые в социально-политической науке еще недостаточно исследованы. В статье рассматриваются особенности и проблемы формирования культуры правового поведения диаспоры Казахстана. Вместе с тем уделяется внимание и дискуссионным вопросам.

Ключевые слова: право, поведение, диаспора, Конституция, государство, общество, культура, граждане, обязанность, ответственность, закон, правила, активность

Проблема научного анализа формирования правового поведения населения, в том числе диаспоры представляется собой сложный, актуальный и недостаточно изученный объект исследования в социально-политической науке. Ведь в современном мире живут и трудятся более 3000 наций, народностей, племен и более 2000 диаспор, а в Казахстане 140 национальностей. Следует сказать, что сегодня повышенное внимание ученых к изучению правового поведения населения и диаспор обусловлено процессом политизации во всех сферах общественной жизни, а также неукоснительным соблюдением правил, норм и требований, предъявляемых достигнутым уровнем развития общества и преодолением недостатков гражданской зрелости и дисциплинированности части людей.

Необходимость формирования правового поведения диаспоры в материалах Казахстана (139 диаспор) в условиях реформирования, модернизации общества вынуждает не только социально-экономическими и духовными, но и политическими факторами: утверждению нравственно-политической зрелости, сознательности и иного мировоззрения может быть обеспечено лишь в результате бескомпромиссной борьбы с теми, что мешают нашему продвижению к цивилизованному, демократическому, правовому обществу.

Следует сказать, что основой формирования культуры правового поведения диаспоры Республики Казахстан является Конституция нашей страны.

Конституция – это главный политико-правовой документ страны. Она является Основным Законом государства. Следует сказать, что Основной Закон выступает в качестве базы правовой культуры любого государства.

Поэтому основой формирования культуры правового поведения диаспоры Республики Казахстан являются Конституция, гуманистическая концепция права, свобода, достоинство человека и справедливое законодательство и др. При этом культура правового поведения диаспоры страны – это верховенство права и действия на базе Основного Закона – Конституции. Качество Основного Закона предопределяет состояние и уровень правового поведения населения Казахстана, в том числе диаспоры. Оно зависит от демократизма Конституции и ее совершенства. Эти два краеугольных камня определяют основу культуры правового поведения диаспоры Республики Казахстан.

Как известно, Конституция Республики Казахстан определяет объем и характер прав и обязанностей, составляющих правовой статус казахстанца. При этом казахстанское государство имеет право требовать от граждан правомерного поведения, соответствующего эталону, закреплённому в конституционных правах и обязанностях.

Правомерное поведение в казахстанском обществе – это один из основных способов осуществления конституционных прав и свобод, выполнения обязанностей граждан диаспоры. Формирование и развитие культуры правового поведения диаспоры Республики Казахстан представляется собой необходимое условие обеспечения массового правомерного поведения, т.е. реализации конституционных прав, свобод и обязанностей в соответствии с требованиями Основного Закона.

В Конституции Республики Казахстан закреплено право граждан диаспоры участвовать в управлении делами государства, в обсуждении и принятии законов и решений общего государственного и местного значения. Более того, Конституция Республики Казахстан, казахстанские законы предоставляют всем гражданам –

диаспорам вместе с казахским народом одинаково право участвовать в управлении государственными и общественными делами.

В Конституции Республики Казахстан указывается, что граждане-диаспоры Казахстана обладают всей полнотой социально-экономических, политических и личных прав и свобод. По мере социально-экономического и культурного развития страны становится возможным расширение содержания и усиление гарантий реализации существующих конституционных прав и свобод, увеличение их объема. Построение в Казахстане демократического общества, правового государства, правовой культуры и укрепление материально-технической базы общества, сделав возможным провозглашение в Конституции Республики Казахстан обновленных, новых прав граждан-диаспор: права на обеспечение жильем; пользования достижениями культуры; права на предпринимательскую деятельность; права носить государственные и общественные организации и предложений об улучшении их деятельности; обжаловать действия должностных лиц, государственных и негосударственных организаций. Значительно расширены содержание и гарантии и права на труд, отдых, охрану здоровья, на образование и т. д.

Конституция Республики Казахстан провозгласила обязанность граждан-диаспор укреплять демократическую законность. «Каждый обязан соблюдать Конституцию и законодательство Республики Казахстан, уважать права, свободы, честь и достоинство других лиц» [1] – гласит статья 34 Конституции. Диаспоры Казахстана выполняют эти конституционные обязанности в многообразных формах.

В связи с этим надо отметить, что укрепление конституционной законности, возрастание ее роли в демократическом обществе неотделимы от формирования высокого правового поведения представителей диаспор-казахстанцев и развития правовой политики, основывающейся на уважении к праву, закону, превращении требований права во внутреннее убеждение каждого человека, каждой диаспоры.

Конституционная законность в казахстанском обществе выступает как принцип, регулирующий поведение граждан, диаспор, деятельность государственных органов, общественных организаций и должностных лиц.

Важнейшим показателем уровня формирования культуры правового поведения диаспор Казахстана является конституционность в деятельности государственных органов и должностных лиц. Они должны быть эталоном неукоснительного соблюдения Конституции Республики Казахстан, при этом эффективные меры по ее соблюдению, охране и защите, воспитывать у диаспор, казахстанцев уважение, доверие и гордость за Основной Закон страны. Более того, конституционность должна соблюдаться не только в процессе деятельности органов государства и должностных лиц, но и в процессе их формирования.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что Основной Закон – Конституция является основой формирования и развития правомерного поведения населения, диаспор, а поэтому, нам думается, целесообразно ввести жесткий конституционный контроль в стране. Несомненно, конституционный контроль имеет громадное воздействие на общественно-политическую практику и становится действенным рычагом обеспечения устойчивого и реального развития и совершенствования культуры правового поведения диаспор Казахстана.

Культура правового поведения диаспор, населения Республики Казахстан призвана активно содействовать выполнению задач формирования общества, формированию правового сознания и правовому воспитанию казахстанцев. Выражая идею социального гуманизма и справедливости, казахстанские законы оказывают большое воздействие на общественно-политическую жизнь диаспор, населения. Это воздействие обусловлено как необходимостью и целесообразностью правовых предписаний, так и тем авторитетом, которым обладают наша политика и казахстанское право, поскольку они исходят от демократического государства, предусматривает интересы всего казахстанского многонационального народа, в том числе диаспор. Провозглашая в законах определенные идеи и принципы, разработанные казахстанской правовой политикой и наукой, и последовательно проводя эти принципы и идеи в жизнь, казахстанское государство влияет на сознание членов общества, диаспор, способствует выработке у них желательных взглядов, привычек. Казахская культура правового поведения выступает тем самым как важнейший фактор воспитания людей, диаспор, формирования у них политическо-правового сознания.

В связи с этим надо сказать, что казахстанское государство призвано выражать в законах объективную складывающуюся общественно-политические отношения, недопускать «политического или юридического насилия» над ними, выражаемого в разном роде команд и запретах, и должно соблюдать верхо-

венство правовой справедливости. При этом правовая справедливость выражает требование соответствия, соразмерности между деянием субъекта и воздаянием ему за то деяние со стороны другого субъекта, между правами и обязанностями, между правонарушением и ответственностью и т. д. Более того, означенная справедливость может выступать как понятие субъективно-посвоимоснованиям, когда уровень соразмерности между деянием и воздаянием оценивается по позиции казахстанских интересов того или иного индивида, группы, диаспор и т. д. Когда такая оценка совпадает с оценкой, основанной на естественно-исторически возможным, материально обусловленном для данного этапа развития казахстанского общества уровне соответствия, тогда правовая справедливость в республике будет иметь объективный, исторически необходимый характер. Носителями подобных представлений о правовой справедливости выступают, как правило, прогрессивные силы, группы, их партии, отдельные индивиды, диаспоры Казахстана. С их точки зрения справедливой в самом общем плане будет такая культура правового поведения или правовая политика, которая отражает и выражает все адекватный существующему способу производства материально и иной жизни казахстанского общества уровень соразмерности между деянием и воздаянием, между правами и обязанностями, правонарушением и ответственностью, между исторически возможными и необходимыми социальными-правовыми притязаниями и их действиями-удовлетворением и т. д., и т. п. В этом смысле политика культуры правового поведения нашего государства может быть признана в целом справедливой на том основании, что она выражает, закрепляет и регулирует такую систему общественно-политических отношений, который направлен на равноправие и социальное партнерство людей, диаспор, и который является на данный момент исторически оправданным прогрессивным явлением [2].

Надо отметить, что права диаспор, казахстанцев большие, и создана система законности, которую должны соблюдать граждане, прежде всего, работники правоохранительных органов. В связи с этим возникает вопрос, всегда ли созданный механизм работает безупречно? Нет, это далеко не так. Например, как показали результаты прокурорского надзора за соблюдением конституционных прав граждан, диаспор в уголовном процессе в 2010-

2013 гг., выявлены факты нарушения законности. Так, по фактам нарушения законности в этой сфере прокурорам и привлечено к дисциплинарной ответственности более 15 тысяч работников органов следствия и дознания. Есть, к сожалению, и другие примеры, когда местные власти допускают несправедливость в отношении граждан, диаспор, и ущемляют их права. Поэтому, видимо, необходимо разработать детальный кодекс для борьбы с злоупотреблениями и нарушениями законов правоохранительными органами.

Наша задача, чтобы успешно бороться с правонарушениями в Казахстане, необходимо направить основные усилия на преодоление явлений, которые могут породить антиправственную и антиобщественную направленность поведения казахстанца, диаспоры. Исследования показывают, что для большинства правонарушителей характерны внутренняя духовная пустота, психологическая неустойчивость, цинизм и т. д. В связи с этим следует отметить, что преступность – сложное, многоаспектное социально-политическое явление, поэтому борьба с ней имеет социальный, политический, экономический, юридический и другие аспекты.

В связи с этим главной задачей формирования и осуществления культуры правового поведения в Казахстане является выявление и своевременное разрешение правовых противоречий. Научный подход к их проявлению требует, во-первых, познания, понимания, исследования обозначившихся противоречий. Во-вторых, осознанного воздействия, направленного на разрешение их в целом. В-третьих, устранения просчетов и ошибок. Одно противоречие видоизменяясь, приобретает новый характер, другие исчезают с изменением обстоятельств, в местах их появления возникают новые и т. д. Поэтому казахстанцы, диаспоры должны научиться разрешать правовые противоречия, не допуская проявления преступности. Но для этого нужно не только повышать правовую культуру, совершенствовать правовое воспитание диаспор, населения, улучшить подготовку кадров правоохранительных органов, их умения научно анализировать, вскрывать и разрешать реальные проблемы политико-правовых отношений.

Для того чтобы формировать, реализовать правомерное поведение диаспор казахстанского общества, необходимы серьезная многоплановая и длительная работа, последовательное проведение соответствующей политики, включающей в себя деятельность по систематизации, консолидации и кодификации законодательства, и создание доступной автоматизированной системы поиска правовой информации, и организация единой общегосударственной системы юридического всеобщего обучения населения, диаспор, а также значительное повышение роли закона. В связи с этим, отсюда следует отметить, что в Павлодарской области разработана Программа правового всеобщего обучения населения. Например, программа предусматривает правовое обучение в школах ветеранов УВД, прокурат

уры, судов и юстиции, установив во всех департаментах, комитетах и управлениях телефонов для консультации и населения, диаспор, введение в средствах массовой информации специальных разделов, разъясняющих положения действующего законодательства и другим образом. Это попытка, на наш взгляд, необходимо распространить на всю страну. Это формирует правовую политику и повышает культуру правового поведения диаспор, населения нашей республики в современных рыночных условиях, позволит укрепить правопорядок и законность в Казахстане, а также повысить роль закона вообще.

Активность диаспор, населения в создании и обсуждении казахстанских законов, других вопросов государственной жизни стала характерной чертой, традицией казахстанской демократии. Только за последние десять лет казахстанцы, диаспоры приняли активное участие в обсуждении многих важных законодательных актов, регулирующих политико-правовые отношения.

Надо подчеркнуть, что правовая активность казахстанцев, диаспор при создании законов в значительной мере определяется уровнем формирования культуры правового поведения диаспор, населения и правовой политики государства. От уровня формирования правовой культуры населения зависят характер участия диаспор, казахстанцев в правотворчестве, особенности познания и оценки правовой действительности, осознание необходимости и регулирования общественных отношений, изменений в области права. При этом правовая культура населения и правовая политика государства выступают необходимыми условиями активного участия граждан, диаспор в правоприменительной и правоохранительной деятельности казахстанского государства.

В связи с этим следует еще раз отметить, что казахстанское государство призвано выражать в законах объективные складывающиеся общественно-политические отношения, недопускать «политического или юридического насилия» над ними, выражаемого в различном роде команд и запретах.

Правовая активность диаспор, казахстанцев – это форма социально-политической активности, которой присущи все признаки, свойственные этому явлению. В понятие социально-активной личности диаспоры подчеркивается ее творческое, инициативное, деятельное отношение к миру, внутренняя направленность социально-полезным действиям по осуществлению общественных интересов, воплощение этой деятельности в практических результатах.

Следует подчеркнуть, что социально-политическая, правовая активность диаспор, казахстанцев представляет собой самостоятельную, внутренне мотивированную деятельность по реализации конституционных предписаний. В связи с этим нам думается, что важным свойством политико-правовой активности диаспор, казахстанцев – ее позитивный характер, качественная сторона, которая характеризуется общественной полезностью, творческим характером, интенсивностью.

Нельзя не обратить внимание и на то, что объективными предпосылками социально-политической, правовой активности диаспор, казахстанцев выступают укрепление правопорядка, совершенствование социально-правового, политического механизма реализации конституционных прав, свобод и обязанностей, обогащение правового статуса личности-диаспоры и т.д.

В заключение следует сказать, что правовое поведение диаспор в Казахстане как социально-политический феномен – сложное явление, определенное единством всеобщего, особенно и единичного. Эффективность каждого элемента в общем механизме воздействия на диаспоры изменяется в зависимости от целого комплекса факторов, среди которых: время, социальное пространство, экономическая ситуация, политическая обстановка. Каждая составляющая этого механизма может быть детерминирующим элементом при условии воздействия на сознание и правосознание диаспоры и общества в целом.

1 Конституция Республики Казахстан. - Астана: Елорда, 2008. - С. 14.

2 Politische, soziologische und rechtliche Probleme der Gesellschaftsentwicklung Kasachstans. - Berlin: Verlag Dr. Köster, 2013. - S. 59-71.

Түйін

Мақалада Қазақстан материалдары негізінде әлеуметтік-саяси ғылымда әлі де жете зерттелмеген диаспоралардың құқықтық тәртібі мәселесі қарастырылады. Мақалада Қазақстандық диаспоралардың құқықтық тәртіп мәдениетінің ерекшеліктері мен мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, пікірталас тудыратын сұрақтарға да көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: құқық, тәртіп, диаспора, Конституция, мемлекет, қоғам, мәдениет, азаматтар, міндет, жауапкершілік, заң, ережелер, белсенділік

Summary

In article questions of legal behavior of diasporas on materials of Kazakhstan which in socio-political science are still insufficiently studied are considered. In article features and problems of formation of culture of legal behavior of diasporas Kazakhstan are considered. At the same time the attention and to debatable questions is paid.

Keywords: right, behavior, diaspora, Constitution, state, society, culture, citizens, duty, responsibility, law, rules, activity

МЕРЕЙТОЙ – ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ 70 ЖЫЛ! ЮБИЛЕЙ – К 70-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ!

УДК141.7

ИСТОРИЮ НАДО ПОМНИТЬ, ЧТОБЫ НЕ ПОВТОРЯТЬ ЕЕ ОШИБКИ

А.И.Артемьев – д. филос. н., профессор

Статья посвящена семидесятилетию Победы в Великой Отечественной войне. В ней рассказывается о тех жертвах, которых понесло человечество. Особое внимание уделено Холокосту. Автор призывает к бдительности, ибо сегодня имеют место попытки исказить историческую правду о войне, реабилитировать нацистов и фашистов во всех мастьях.

Ключевые слова: война, Холокост, нацизм, фашизм, шовинизм, бандеровщина, новые угрозы, бдительность

«Люди, будьте бдительны!»

Юлиус Фучик

Если попытаться мысленно охватить историю человечества, то, как представляется, невольно содрогнешься от тех потерь, которые оно понесло в результате ненависти и утоления ненасытных хаптитов политическими авантюристами.

Только подумайте о цифрах, которыми располагают ученые!

Так, численность человеческих жертв лишь на Европейском континенте составляет: XII век – 2,9 млн. человек; XIII век – 3–5 млн. человек; XIV век – 6–9 млн. человек; XV век – 8–11 млн. человек; XVI век – 14–16 млн. человек; XVII век – 45 млн. человек; XVIII век – 40 млн. человек; XIX век – 17 млн. человек; начало XX века (до 1925 г.) – 51 млн. человек.

Новейшая история не стала исключением. По расчетам американского профессора А. Уэстинга, во Второй Мировой войне погибли четыре процента всего населения земного шара, то есть 51 млн. 216 тыс. человек, причем гражданское население – 29 млн. 868 тыс. человек, а военнослужащих – 21 млн. 348 тыс. человек. Бывший Советский Союз потерял 20 млн. человек: 10 млн. военнослужащих и 10 млн. гражданских лиц (но эта цифра сейчас спаривается в плане значительного увеличения многих исследований); Германия – 6 млн. 221 тыс. человек (4 млн. 750 тыс. военнослужащих и 1 млн. 471 тыс. гражданского населения); Китай – 4 млн. человек (по 2 млн. военнослужащих и гражданских лиц); Япония – 2 млн. 10 тыс. человек (1,5 млн. военнослужащих и 510 тыс. гражданского населения). Уэстинг указывает, что потери гражданского населения Англии, Франции и других стран были незначительными, а США и воевать не имели потерь среди мирного населения [1].

Сегодня нельзя без содрогания и душевной боли вспоминать ужасы военных преступлений. Разве можно забыть о Холокосте – гибели свыше 6 млн. населения Европы в ходе систематического преследования и уничтожения нацистами в Германии и захваченных территориях в 1933–1945 гг. евреев тех, кто был несогласен с нацистской идеологией [2].

Один из наиболее объективных современных исследователей биографии Адольфа Гитлера Йохим Фест, пытаясь ответить на вопрос, откуда у фюрера была такая патологическая ненависть к евреям, пришел к выводу, что она сформировалась еще в юности, в австрийский период жизни.

В конце XIX – начале XX вв. Австрия, как и многие другие европейские страны, испытывала глубокий кризис: «гибла старая, космополитическая, феодальная крестьянская Европа, ставшая особенным анахронизмом как раз на территории австро-венгерской монархии». Все это породило не только тревогу за будущее, но и возникновение многочисленных движений, отражавших потребность бегства от реальности. Главным образом они исповедовали идеологию «фёлькише» и расового превосходства, которое выдавал ось за учение, направленное на спасение гибнущего мира».

В особой обостренной форме этот защитный рефлекс проявлялся в антисемитизме. Евреи в то время занимали ведущие роли в экономике Австрии, «непропорционально своему количеству в торговле, в науке, в профессиях, о которых говорили доминирующие в то время на прессу и завладели почти всеми крупными банками Вены и значительной частью ее промышленности» [3]. К примеру, в 1913 году среди студентов медицинского факультета евреев было 29%, на юридическом факультете – 20,5%, на философском – 16,3% [4].

Ощущение угрозы находило свое выражение в утверждении, «будто еврей оторван от своих корней, оказывая потрясающее, революционное влияние и для них нет ничего святого; при этом их «холодный разум» полемически противопоставлялся немецкой сердечности и духовности... К этому присоединялся еще расовый фактор. Книга Германа Альвардта с характерным названием «Отчаянная борьба арийских народов с еврейством», хотя и написанная на основании «документальных данных» из немецких исторических и современных источников, была встречена в Берлине 90-х годов, несмотря на все модные антисемитские течения того времени, всего лишь как болезненная выходка какого-то аутсайдера; в Вене же его фантазия захватила широкие слои населения» [5].

Все это явилось основой для формирования Гитлера антисемитских взглядов в самой маниакальной обостренной форме. И, придя к власти, он смог их реализовать в ужасающей по бесчеловечности практике не только по отношению к евреям, но и многим другим народам.

Еще в начале 30-х годов Гитлер выдвинул требование выработать «технику депопуляции» и под черкнувал при этом, что имеет в виду ликвидацию целых народов, «миллионы представителей неполноценной, размножающейся, подобно насекомым, расы» [6].

В «Майн Кампф» он писал, что хорошо бы было бы «12 или 15 тысяч этих еврейских растлителей народа подержать... подотравляющими газами» [7].

Уже в конце 1939 года начались первые депортации в гетто. А 31 июля 1941 года Геринг отдал шефу СД Рейнгарду Гейдриху указание «желательно окончательное решение еврейского вопроса» [8].

По оценкам Главного управления имперской безопасности, уничтожению подлежали 11 млн. евреев, убитых

выше 5 млн. [9].

Вот лишь один пример зверств, о котором рассказана Нюрнбергском процессе Герман Фридрих Гребева как свидетель массового расстрела эсэсовцами украинской вспомогательной полиции около 5000 евреев 5 октября 1942 года в Дубнов Украине:

«Сошедшие грузовики влюди – мужчины, женщины и дети всех возрастов – должны были потренироваться, державшего в руке плетку для лошадей или собак, раздеться до гола и сложить свою одежду, обувь, верхнее и нижнее белье – всё раздельно – в определённых местах. Я видел горубуви – примерно восемьсот илитысяч пар – огромные груды белья и одежды. Эти люди раздевались без крика и плача, стояли семейными группами, целовались, прощаясь друг с другом и ожидая знака другого эсэсовца, который стоял у ямы и то же держал в руке плетку. На протяжении четверти часа, что я стоял у ямы, я не слышал никаких стенаний или просьб о пощаде. Я наблюдал за одной семьёй, их было человек восемь... Старая женщина с седыми волосами держала на руках годовалого ребёнка, что то ему напевала и шепкала ему. Ребёнок закатывался от удовольствия. Супружеская пара со слезами на глазах смотрела на него. Отец держал за руку мальчику лет десяти и что-то тихонечко говорил ему. Мальчику во все силы старался сдерживать слёзы. Отец указывал пальцем на небо, гладил его по голове, кажется, что-то ему объяснял. Тут эсэсовец у ямы крикнул что-то своему товарищу. Тот отделил человек двадцать и велел им идти за холм. Семья, о которой я говорил, тоже была в их числе. Я ещё отлично помню, как одна девушка, черноволосая и стройная, проходя мимо меня, показала на себя и сказала: «Двадцать три года!» Я обошёл холм и оказался перед огромной ямой. В ней в плотную друг к другу лежали люди, так что видны были только головы. Почти со всех голов на плечистекала кровь. Часть расстрелянных ещё шевелилась. Некоторые поднимали руки и крутили головой, чтобы сказать, что они ещё живы... Я оглянулся на того, кто стрелял. Это человек, эсэовец, сидел на краю ямы на вынутом грунте, опустив ноги в яму и положив ватку на колени, и курил сигарету. Совершенно наигло диспукались по земляным ступенькам, вырытым посклоны ямы, вниз, перелезали через головы лежащих к тому месту, которое было им указано эсэовцем. Они ложились впереди убитых или раненых людей, некоторые гладили ещё живых и что-то тихонечко говорили им. Потом я услышал автоматную очередь. Я посмотрел в яму и увидел, как ещё в драгивают тела или уже недвижно лежат головы на лежащих перед ним телах. Из татылков струилась кровь» [10].

На одной из таких массовых экзекуций в августе 1942 года присутствовал Генрих Гиммлер, так же этот не человек, по свидетельству очевидцев, «ито почти потерял при этом сознание, а потом бился в истерике». [11]

Газета «Известия» 28 января 2000 года писала, что всего было убито женом млн. евреев, 3 млн. из них погибли на территории Советского Союза. Сухая и страшная статистика гласит, что 1 млн. 300 тыс. человек стали жертвами Холокоста в Украине; в Латвии из 150 тыс. евреев уцелело 135 – нетысяч, а человек! Зато в Болгарии фашисты не убили ни одного еврея – евреев здесь прятали, переписывали «под болгар». И потом после войны многие евреи в этой стране в графе «национальность» писали: «еврей-болгарин».

Ещё в 60-е годы в состав молодёжной делегации из Казахстана я посетил бывший концентрационный лагерь Освенцим в Польше и до сих пор без сожаления не могу вспомнить об этом. А первые месяцы под сильным эмоциональным впечатлением у меня был нервный срыв: я не мог спать, так как мне всё время снились кошмары.

Поэтому и сегодня, по прошествии лет, я, как и раньше, все моменты митаммогусказать словами Евгения Евтушенко:

*«Еврейской кровинки в кровинке моей,
Ноненавистен злобой заскоружлой
я всемантисемитам как еврею
ипотому – я настоящий русский!» [12]*

В ноябре 2014 г. мне вновь довелось побывать в Кракове (Польша), и я посетил бывшее еврейское гетто, прошёл по улицам, которые наполнены памятниками прошлых преступлений, и все ужасы Холокоста вновь всплыли в моей памяти и я подумал: вот куда надо привозить всех шовинистов, националистов и веронетерпимцев, особенно, неонацистов. Пусть видят, к чему призывают они в своей ненависти к людям другого цвета кожи, других религиозных убеждений и взглядов.

Особая страница истории преступлений нацизма – это зверства, чинимые фашистами на оккупированных территориях бывшего Советского Союза.

Ещё 30 марта 1941 года, т.е. за три месяца до вторжения, Гитлер созвал в Имперской Канцелярии в Берлине примерно 250 высших офицеров всех родов войска и объяснил им в своей длившейся два с половиной часа речи новый

арактер предстоящей войны:

«Наша задача в отношении России: вооруженные силы разгромить, государство ликвидировать... Нам не следует придерживаться тут законов солдатского товарищества. Коммунист не был товарищем и не будет. Речь идет об обороне и уничтожении... Это война будет резко отличаться от войны на Западе. На Востоке же жестокость – это благо для будущего» [13].

И эта идея активно воплощалась в реальные действия. Досих пор мы не знаем точного количества погибших с одной стороны в этой ужасной войне: кто говорит 20 млн., кто – более 30. Раздаются голоса, что потери были не оправданными. Но представьте себе, чтобы было, если бы мы проиграла эту войну!..

Гнев и возмущение вызывают попытки отдельных безответственных «политиков» пересмотреть итоги войны, реабилитировать нацистов, бандеровцев, власовцев, бывших членов Туркестанского и Латвийского легионов и т. д.

Не могу безвозмущения слушать рассуждения о том, что ведь советские воины не были ангелами.

Да, война есть война! Но давайте вспомним пронзительные стихи поэта Александра Суркова, написанные им на Западном фронте в самые драматические дни войны 1941 года:

*«Человек склонился надводой
И увидел в друг, что он соседой.
Человеку было двадцать лет.
Над лесным ручьем ондалобет:
Беспомядно, яростно казнить
Те хубийц, что рвутся на восток.
Кто его по сему обвинить,
Если будет он в бою жесток?» [14]*

«Апофеозом справедливости», – назвал Илья Эренбург Нюрнбергский процесс, на котором он участвовал как представитель советской прессы. «Трибунал, – писал он, – заседал в здании окружного суда; на стене была роспись –

Адам, Ева, змей. Установили дневной свет, кабины для переводчиков и кинооператоров; нов коридорах отопление не действовало. Шел снег; все кашляли, чихали...

Я жадно разглядывал под судимых, как будто искал разгадку происшедшей трагедии. Герингу улыбка хороша, енокистой графистке; Гесс читал книгу; Штрейхер жевал бутерброды. А в это время читали документы: убитых застенках триста тысяч, шестьсот тысяч, шесть миллионов...

По одежде Геринга было видно, что он похудел и все же выглядел тучным; вегилице было нечто бабье, наушники на нем казались платочком...

Пожалуй, единственный неожиданный эпизод приключился с человеком, которого гитлеровцы называли «с овестью партии», с Гессом. В начале процесса он говорил, что ничего не помнит. Защитник настаивал, что у подсудимого амнезия; целое заседание было посвящено докладом врачей – экспертов. Однажды Гесс попросил слова и объявил, что по тактическим соображениям стимулировал болезнь. Получилось нелепо. Впрочем, все заседания являлись воспоминаниями как длинный кошмарный сон» [15].

Как же прав был В. С. Соловьёв, когда ещё в 80-е годы XIX века, т. е. задолго до появления фашизма, писал: «Доведённый до крайнего напряжения, национализм убит и впаший вне народа, делая его врагом человечества, которое всегда покажется сильнее от отдельного народа» [16].

Неправда ли, очень злободневно? Ведь сегодня политический этнонационализм представляет главную опасность для всех государств мира. Сначала он перерастает в шовинизм, а затем –

в фашизм и нацизм, то есть идеологическое и психологическое основание, на котором реализуются свои амбиции политические авантюристы, добивающиеся «... массового помутнения умов...» (А. Зиновьев), разного рода негодяи и политики, и бонегодьяй –

это патология, постепенно переходящая из болезни в основную суть человека, а чаще всего – и в его специальность.

К гипертрофии национального чувства человек приходит не сразу. Формирование этого чувства начинается в семье, где именуется традицией мертвых поколений, по образному выражению К. Маркса, «как кошмар, тяготеющий над сознанием живых», затем этот процесс включает общество, вернее, самые злейшие его враги – национал-патриоты.

Шовинизм (в английской версии – джингоизм) – это провозглашение национальной ненависти, исключительности и превосходства, противопоставление интересов одного этноса, или супертноса, другим. Сам термин, как известно, появился во Франции в 1831 году после публичного представления пьесы братьев Коньяр «Трёх

цветнаякокарда», в которой образ одного из героев – агрессивно-воинственного Николы Шовена – истал нарицательным.

Шовинизм – прародитель фашизма и нацизма.

Сочетая все себе спорную веру в идею исключительности и избранности, отождествляя «обществом нацией, нацию государством, экономическую деятельность политической деятельностью» (Р. Фарначчи), фашизм от верги деюс свободы и равенства людей независимо от их национальной и расовой принадлежности, религиозных и политических приверженностей. Лозунг итальянских фашистов «верить, подчиняться, бороться» стал антидез ой девизу Французской революции «свобода, равенство, братство». Как провозгласил в своей работе «Доктрина фашизма» Бенито Муссолини, «фашизм – не только законодатель и основатель институтов, но и воспитатель, и покровитель духовной жизни. Объекте его рестройки – не только форма жизни, но и их содержание – человек, его характер и его вера. Для достижения этих целей он вводит дисциплину и использует авторитет, входя в душу и управляя ею споримой властью. Поэтому он избрал своей эмблемой прутья ликторов (знак должностной и карающей власти – А.А.) – символ единства, силы и справедливости» [17].

В германской версии – *в национал-социализме* – фашизм приобрел форму *расизма*.

Поэтому, думается, и сегодня не утратила своей объективности (если отбросить некоторую идеологическую фразеологию) оценка фашизма, данная на XIII пленуме Исполнительного комитета Коммунистического интернационала, который проходил в Москве в ноябре – декабре 1933 года: «Фашизм есть открытая террористическая диктатура наиболее реакционных шовинистических и наиболее империалистических элементов капитала».

В 30–40-х годах фашизм представлял многим эдаким трагическим парадоксом, исторической загадкой. Парадоксом и загадкой в том смысле, что всё это происходило в странах европейской культуры, где так любил и илюбя трассуждаться о либерализме, демократии, гуманизме.

Как же всё это могло случиться?

Не помню, кому из деятелей немецкой культуры принадлежит этот рассказ, но суть его такова:

- Когда пришёл забирать моего соседа – еврея, я промолчал, потому что я – не еврей.

- Когда пришёл забирать моего родственника – коммуниста, я промолчал, потому что я – не коммунист. -

А когда пришёл забирать меня, то говорить уже было несем.

Рассматривая именно такую позицию, Карл Ясперс ввел в философию понятие «пограничной ситуации» и вв занное с ней понятие «раковины» («футляра»). Человек в щелях самосохранения живет как бы в «раковине», пряча сь от острых проблем («пограничных ситуаций»). Но всё это ведет к либкокпараличу, либкоккомпромиссу. Однако о баварианта – не выход. Они ещё больше осложняют ситуацию.

Сегодня, например, мы всё чаще сталкиваемся с вылазками неонацистов, т.е. с видоизмененной формой нацизма, пытающегося приспособить лозунги и методы деятельности к современным условиям, но при этом дейно – политическая основа остаётся неизменной.

Пример тому –

события в Украине, где во времена недавнего проявления политического национализма, шовинизма, бандеровщины, фашизма, нацизма, шизофренической веронетерпимости соответствующую правовую и общественно – нравственную оценку.

И хочется верить, что этот печальный пример послужит серьезным предупреждением!

Мне представляется, что изучение таких сложных явлений, как национализм, шовинизм, фашизм, нацизм, кр айняя веронетерпимость, требует комплексного подхода и участия ученых – гуманитариев самых разных специальностей: философов и историков, психологов и социологов, культурологов и религиоведов. При этом методы изучения должны быть самыми современными: номететический, идиографический, системно-комплексный. И важно не только изучить эти феноменальные явления, но главное – разработать меры, которые бы способствовали воспитанию этнической и религиозной толерантности, уважени якультурного наследия и национальных особенностей всех наций и народностей нашей страны.

И в завершении хочу привести пронзительные слова писателя Юлиуса Фучика – автора «Репортажа спетлей нашего», написанного в фашистских застенках. Перед казнью он написал: «Об одном про шу Вас, тех, кто переживёт это время: не забудьте! Не забудьте ни добрых, ни злых» [18].

Мы не забыли!

1 Данные приводятся по: Капто А.С. Философия мира: истоки, тенденции, перспективы. – М., 1990 – С.278-279.

2 Большой Энциклопедический словарь. – М. – Санкт-Петербург, 2004. – С.1313.

3 Фест Иохим. Гитлер. Биография. Путь наверх. – М.: Вече, 2006. – С.44-47.

- 4 Болеподробные данные можно найти у: Andies H. Derewige Jude. S. 192.; Jenks W.A. Vienna and the Young Hitler. P. 113. ff.; Jenks W.A. Op. cit. P. 121. f.
- 5 Фест Иохим. Гитлер. Биография. Путь наверх. – С. 47.
- 6 Rauschnig H. Gespräche. - S. 129.
- 7 Hitler A. Mein Kampf. - S. 772.
- 8 Цит. по: Фест И. Гитлер. Биография. Триумф и падение беззвезд. – М.: Вече, 2006. – С. 476.
- 9 Там же. – С. 479.
- 10 ИМТ. Bd XXXI. S. 446. ff. (Dok. 2992-PS).
- 11 См. свидетельство обертгруппенфюрера СС Эриха фон дем Бах-Зелевски: ND, NO–2563.
- 12 Евтушенко Е. Бабий Яр. // Граждане, послушайте меня... Стихотворения и поэмы. – М.: «Худож. Литература», 1989. – С. 423.
- 13 Цит. по: Фест И. Гитлер. Биография. Триумф и падение беззвезд. – М.: Вече, 2006. – С. 419. (Цитата приводится по Дневнику Гальдера. – Halder F. KTB. Bd. II. S. 335 ff).
- 14 Сурков А. Избранные стихи в двух томах. – Том I. Стихотворения. – М.: «Худож. литература», 1974. – С. 139.
- 15 Эрленбург И. Собр. соч. в девяти томах. – Т. 9. – М.: «Худож. литература», 1967. – С. 482-483.
- 16 Соловьёв В. С. Национальный вопрос в России. Выпуск первый. 1883-1888 // Собр. соч.: В 10 т. – Брюссель, 1966. – Т. 5. – С. 13.
- 17 Муссолини Б. Доктрина фашизма. // Антология мировой политической мысли в пяти томах. – Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. – М.: «Мысль», 1997. – С. 239.
- 18 Фучик Ю. Репортаж спелёй нашего. – М.: «Книга», 1979. – С. 43.

Түйін

Мақала Ұлы Отан соғысы Жеңісінің жетпіс жылдығына арналады. Мақалада соғыс құрбандары туралы айтылады. Холокостқа ерекше көңіл бөлінген. Мақала авторы халықты қырағы болуға шақырады, өйткені қазіргі кезде соғыс туралы тарихи шындықты бұрмалауға, алтуан түрлі ұлтшылдар мен фашистерді ақтауға талпыныстар жасалуда.

Тірек сөздер: соғыс, Холокост, ұлтшылдық, фашизм, шовинизм, бандеровшылар, жаңа қауіп-қатерлер, қырағылық

Summary

This article is devoted to the seventieth anniversary of the Victory in the Great Patriotic War, particular attention in which is paid to the Holocaust. It tells about enormous amount of victims incurred by the mankind. By this work the author calls for vigilance, as nowadays there are attempts to distort the historical truth about the war, to rehabilitate the Nazis and fascists of all stripes.

Keywords: war, Holocaust, Nazism, fascism, chauvinism, Bandera, new threats, vigilance

УДК316(075.8)

ЖАЗЫЛМАС ЖҮРЕК ЖАРАСЫ

Т. Ж. Қалдыбаева – с. г. д., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры

«Асқартауым әкешім», «әкетайым, қорғаным» деген әндер мен сөздер мен сияқты адамдарға соншалық тым мәнді болып көріне бермеуі мүмкін. Себебі әкесі майданда қайтыс болғандар немесе әкелерін тектүсінде ана көргендер балалар қатарында болып жеттім.

Өмірге әкем майданда аттанып кеткен соң ұшайдан соң қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Табағатай (бұрынғы Ақсуатауданының) бұрынғы Максим Горький колхозы аумағында, Доланғаратауының баурайында өмірге келіпін. Әкеміз Жұмажанов Жүмәділ, майданға жетіп, жаумен соғысқа кіріскеннен кейін оның отбасына жолдаған екі хаты ғана қолға тиіп, кейін ол «хабарсыз кеткендер» қатарына кете барған. Оны мен үшін ішкі сыныпта оқып жүрген жылы тектүсімде ғана жүздестім. Еуропа үлгісімен киінген, өзінің бойына шақ, жарасып тұрған жолақты қоңыр түсті костюм киіген, орта бойлы, бұйра шаш, қараторы Жүмәділ менің қарсы алдым да маған мейірлене қарап тұрды... Үлкен әкем Жұмажан сөзіне қарағанда мен шынында мен әкеммен «бетпебет жүздескен» екенмін.

Әкесінің күнделікті, жанынан көріп, етене араласып, оның төккен жаннұрына батып жүрген балаларондай қасіретті құбылыстарды түсіне де алмайтын шығар. Бірақ бейбіт өмірде өз баласынан аттондына лақашып, немесе мейірімнен гөрі көрсетер қиянаты мол «әкелерді» көру, түсіну мен сияқтыларға да қиын кеніні.

Әкеден біз ұш бала қалдық. Үлкен ағамыз Слямбай екінші ағайым Дәуірбекекеуімізге қарағанда әлде қайда ере сек болды. Сондықтан да болар ол кейінірек, әкеміздің әкесі атам жасы ұлғайып, денсаулығы кеми бастаған шақта бауырларының жалпы отбасымыздың негізгі қамқоршысына, асыраушы еразама-тына айналды.

Әкеміз Жүмәділ, атамның маңдайына біткен жалғыз перзенті, өмірінде жинақы жүретін, өз ауақытындағыс ауатты, ширақ, ұжымдық шаруашылық басшылығының алдыңғы қатардан көрініп жүрген азамат болыпты. Ала

йдафашистікжаулапалушылықшабуылотанқорғауісінеондаймиллиондағанамазаттардыжұмылдыруғамәжбүреткенібелгілі. Кеңестікқоғамныңотанқорғаушыларыментылдағыеңбеккерлердіңеренеңбегіменөлшеусіз жоғарыпатриотизміҰлыЖеңіскеқолжеткізді. ХалықаралықфашизмгеқарсыкүрестеортақтасқанаодақастардыңболуынақарамастанКеңесОдағыныңоныңбіртұтас, іштейұйысқанхалқыныңбүлдүниежүзіліксоғыстаерекшерольатқарғаныбұлтартпастарихишындық. Сол себептісоғысқындықтарықаншалықтыортақболса, қандышайқастарарқылықолжеткізгенЖеңістеортақ. Аталарыныңқайтпасқайсарлығы, ерліккүресіқазіргіДостастықелдерініңжасұрпақтарыүшінтаусылмасмұражәнезорәлеуметтік-саясижауаптылық. ҰлыЖеңістің70жылдығыортақмәртебелімереке.

АлайдаЖеңісөткенжылдардығыжойқынсоғысәкелгенсалдарлардыдаескесалмайқоялмайды. Оныңауыр зардабынашалдықпағанотбасыболмағандеугедеболады. Соныңбірібіздіңотбасымызеді.

Бірқатарәкесісоғыстақазаболғанмесеқайтпай, хабарсызкеткенбалаларғақарағанда, немерелерініңбақытынақарай, әкемініңәкесі, яғни, туғанатамызБақыұлыЖұмажанменжетіншісыныптаоқыпжүргеншағымадейін жанымыздаболды. Олауылаумағықадірлеп, құрметтұтыпсилайтын, «Жүкеақсақал» деп аталыпкеткен, асаина баттыжанеді. Мінезіқаталдау, бірақәділ, талғампаз, солуақыттыңтіліменайтқанда, пірадардам. Олкісініңайтқанынатеотбасымүшелеріғанаемес, ағайынтуғандарменкөрші-қоландақарсышықпайтын. Текөмірініңсоңғы5-бжылындаекікөзідекөрмейқалып, кәріптікжағдайғакездескенімен, рухыжығылмай, еңсесітүспей, бұрынғысыншақоршағанадамдараумағыныңар-ожданыболыпқалаберді.

АтамЖұмажанныңжалғызбаласынанайрылып, әкелікжүрегініңсағыныштанқақайрылып, талайретұйсыр тындатаяғынасүйеніптұрып «жалғызым» депкүңіреніпжылағаныныңқуасыболды. Дегенменатам «жүрегім сезеді, меніңжалғызымөлгенжоқ» дейтінжәнежұбанатын.

Немересіүшеуболғаныменменоныңжанынаеңжақынжұбанышыболдым. Әсіресеөзіненайрылғанжылдарыкеуімздіңжұбымызжазылғанжоқдеугеболады. Жетектепдаладажүргізетінде, қонаққапарыпкелушіді, оныңшежіреәңгімесінтындағысыкелгенауылақсақалдарыныңортасынаалыпшығып, тізесініңтүбіндеотыратында, негізінен, менболатынмын. «Меніңкөккөзім» депсабақтанкелгенімшеасығақүтіпотыратын. Атамныңбатасыналғысыкелгенотбасыларыкейдеалысауылдарғадаонықонаққашақыратын. Бірат, бірертоқымүстіндеек еумізкележатамыз.

Бірдеузақуақытнәрестекөреалмайжүргенотбасыбалалыболғандарынақуанып, қадірліадамныңбатасыналмақойменатамдышамасы10-

15шақырымдағықонысынақонаққашақырған. (Шамасыменіңүшіншісыныптаоқитынкөзім). Екікүнқонақта болғансоңжасәкебіздіауылғадейіншығарыпсалмақболыпжолғашықтық. Біразжолжүргенсоңмен «Сізқайтаберіңіз, менжолдыбілемін» депбойбермеушіліккебастым. Атамныңкелісіміменолкісікеріқайтып, бізлағақарайкетбардық. Біраздансоңменжолдыңтымұзапбаражатқанынбайқап, қобалжибастадым. Біраздансоңнегізгіжол данауытқыпкеткеніміздіәбденсездім. Адасыпкетіпатамдыөлтіріпаламынбадегенқорқынышбойымдыалабастады. Шырығыпотырмын. Көзімжасташығыпкетті. Бірақатамжайымдысезіпқоймасәкендепқыстығып, білдімеугебарыншатырысыпотырмын. Әйтеуіржалғызаяқжолменастымыздағыатымыззалыпкележатыр... Әйтеуірбіруақыттааулымыздыңқарасыкөрінді-ау!

Әринеатамменіңжаншырылымдысезіпотыр, бірақшыдамдылықпенолдаөзініңкүдігінбілдірмеді, ешбірсе зайтпады. Шамасымағанжаныашып, оданәріқинамайындепотырсакерек...

Бүгіндеөткенкүндергекөзжүгіртеотырыптүсінетінім, атамменіңбалалықшағымдағыбастыұстазым, жана шышырым, қамқоршымболғанекен. Олнемересініңруханиеркіндікте, ешкімгежалтпақтамай, жасқанбайөсуін емүмкіндіктудырыпты. Бұлтекәкесізөскендерүшінғанаемес, талай-талайәкесіжанындажүргендерүшіндетабылабермейтінбағасыжоқмолрухани-мәдениқазына. Кейжағдайларданеғбарлықүлкенәкелердіңменіңатамдайданалықпенмейірімділіктіңқайнар көзіболабермейдідептеойланыпқаласың.

Соғыстанкейінгіжылдардаәліқиындығымол, жетіспеушілікжылдарыболып, қарапайымхалыққысылып, қымтырылыптіршілікжасапжатты. Ақша, жалақыдегендіадамдартек50-шіжылдардыңортасындакөребастады. Олқиындығымолбоғаныменеларасындағыберекебірлік, төзімділік, ел мүддесінеберілгендік, кедейболғаныменхалықтыңрухыжоғарыболғануақытеді.

Бастауышыныптаоқыпжүргенжылдардыңбіркүнінде, аяздықыстаменүйгедаладан, атамаеркелігімдібілдірежыламысырап, аяғымдағыпимамныңөкшесітесіліпқалғандықтанаяғымныңтоңыпкеткенінайтудамын...

Атамменіңжанынажақынытырғызып, шашымдықолыменсипайотырып, байыппенәңгімебастады: соғыстанкейінгіжағдай, соғыстанқайтпағанәкелерменбалаларжайы, үлкенәғамыздыңәскерденқайтқанғадейін (олҚиырШығыстатөртжылдықтеңізфлотындаәскериборшыныөтеудеболатын) жағдайымыздыңтүзелетінін, уақы

ттыңқиындыққашыдаудықажететіптұрғаны... Көзікөрмеседеколыменсипалапотырып, пимамдыөзіөкшеле пберді. Алкіншіағайы молуақытта жоғарысыныптары барбасқа елді мекендегі мектепте оқитын. Үйде қалғана там, анам және мен ғана болатынбыз (әжем бұдан біраз жыл одуниелік болып кеткен еді).

Кезінде мән бермегенімізбен, қазір өткен өмір жолының алаотырып, күйеуі соғыстан қайтпағана маздын өзінің балаларымен қайына тасына деген құрметі, отбасындағы сыйласымдылықтың өзіндік бір ерекше адами, а дамгершілік тікұбылыс екенін тебіреністі сезіммен қайта қарап, жаңаша бағалағандайсың.

Анамыз Раисова Тойғажы (Тойшы деп аталып кеткен) 32 жасынан бастап жесірлік жағдайында тіршілік жаса п, 63 жасында дүниесалды. Екінші қайтатұрмыс қашық пады, керісінше ерадамның еңбегін жасап, жынысы әйел болғаны менерміне зділ көрсетіп, сыртта да, үйде тіршілік тауқыметінен қолы бір босамай, одан қалды кейіні рек, алғашқы немерелерін күтіп, бір қарағанда ел қатарлы болғанымен, жесірлік тұрмыста уқыметі не тереңінен б ата жүріп өмірден өтті.

Атам тек немерелері үшін ғана емес, келіні үшін де еке, қамқоршы, сенімді қорғаны, аяулы ақылшы болды.

Қайына тасын өз әкесіндей құрметтеп, қоша меттеп, алдынан кесөтпей, бетіне тіктеп қарамай, көңілін тие тін дей сөзді естірпей, оның алдында өз баласына да қатты сөйлемей, астын жылы- жұмсағына алды мен атаның алдына қою, көзінен айрылып қиналғана қақалды адамның үстіне шаң жұқтырмай қ арап бағу..., қандай зеттілік мен адамгершілік, шыдамдылық пен қайсарлық. Қазақ келіндерінің осы бір керемет а дамдық қасиеттері қазіргі жастардың кейбіріне ерсі, шектен тыс өзін-өзі шектеу болып көрінуі де мүмкін. Дәл осы ндай адамимінез- қылықтардың ғана өзін қоршаған ортаны, жанындағы адамдардың өмірін мәнді, маңызды ете алатыны екінің бірі ғана уғынуы мүмкін.

Әрине, жұбайынан соғысайырған әйел оқана емес. Алайда әрқайсысының жандүниесі өзінше. Жүріп өткен жолы, көрген бейнегі мен өмірден өткен шет үйсіні пұлгерге назды көптің бегінің зейнеті де әрқелкі. Қалай болға нда да ел үшін апа тты соғыстың жесір қалған аналарға әкелген жүрек жарасының жазылмағаны, үшкікүйікті олар дың өзімен бір геала кеткені анық.

Қалай болғанда күйеуінен жас қалған әйел адамның, жарын сыз өткен жылдардың қаншалықты азапты екенін , жан-

дүниенің жазылмас дертін, ондаған жылдарға созылған жаралы жүректер соғысын тек әйел адамдар, әрқелкі жағ дайлар да жарына айрылған аналарға нәтижелі түсіне алатыншығар. Жұбын соғыс қашығарып салған қанша ма жүзде г енаруаналардың жан ментән күйзелісін, армен ұят алды нәтизесін бүгіп, абыройын ту етінуысына қысқан мыңдағ ан рухани, мәдениерлікті біз деркезінде сезіне де, түсіне де алмаппыз.

Біздің отбасымыз 50-

жылдарға дейін мал шаруашылығы саласында еңбектенген. Қыста қыстауда, жазда жайлауда, тамаша табиғата яс ында өмір кін жүгіріп ойнап, тазақ ұнарлықта мақпен нәрленіп, анамыз, ағаларымыз бен қатар жүріп, еңбек пен ш ыныға жүріп болашаққа апарар өміресі ғіна штық.

Жеті жасымда біз қоныстанған елді мекенге жақын мектеп болмағандықтан атам мені оқуға жібермеді. «Мен е ні біреудің үйіне тұрғызып, басқаларға күнінді түсіріп, жасыға алмаймын. Келесі жазда мектебі бар «Үштөбе» ау ылына өзіміз көшіп барамыз, жылама, шыда!» деп кесіп айтты. Айтқанындай келісі жазда Өкп етітауының бөктер інде орналасқан, табиғаты қыста да жазда да барынша тіршілікке қолайлы, «Ленин жолы» ұжым шарының ортал ығы болып табылатын Үштөбе ауылына көшіп келдік. Бірінші қыркүйекте атам тіккізіп берген жел біре текжібек көйлегімді, белді қысып тұратын күртешемді киіп, матадан жасалған аспақітап салғышымды иығыма салып мек те пке бардым. Ауылда басқа жұмыстабылмағандықтан анамыз мектеп еденін жуып, тазалығына жауап беретін б олды. Кіші ағамыз екеуіміз бірге жүріп көмектесетінедік. Жұмыстан тыс қарыуы шаруасыда анамыз үшін жеті пар тылатын. Үлкен ағамыз әскерде болған жылдары қысқа керектіотын мен шөпті кіші ағайымекеуіміз өзіміз шауып жинап, даярлап, атарба ментасып жеткізіп алатынедік.

Біздің өткен өмірімізбен салыстырсақ қазіргі бірталай балалар қолы бостықтан, еңбекке араласпай, өз қолыме нештеңе онды шаруа бітірмегендіктен бозөкпе, жалқау, талапсыз болып өсіп, сөйтіп жүріп жақсы мен жаманның арасында айырыпала алмай, әртүрлі ауытқуға ұрынып жатады. Біз көрген соғыстың салдарын басқаның басын ат үсірмесіндей отырып, адамды аметіп өсіріп шығаратын еңбек екенін әрбір отбасы, қоршаған ортасы ешқашан ұмытпаса және өскелең ұрпақерте жастан еңбек жағдайына қойылса, еңбектенуге, еңбек барысында қиындықты да жеңуге ұмтылса, сөйте жүріп ерік-жігері қалыптасса, тәрбиенің басты жеңісі осы болар еді деп ойлайсың.

Соғыс салдарынан әкесіз өсудің салдары ағаларымыз үшін де жеңіл болған жоқ. Атам марқұм «сені ағынып үйд еотыра алмадық» деп үлкен ағамызды мектептен жиі-

жиі алып кетіп, ақыры оның орта мектепті толыққанды оқып аяқтауы мүмкін болмаған. Сол себепті бойындағы ба рқа блеті ашылмай, көкірегі табиғатына ояу болғаны мен өз қатарындағы азаматтар мен бірге жүріп, білікті мама н болып шыға алмай қалды. Кіші ағайымын тернатта оқып жүріп, денсаулығына ақау түсіріп, ақыры зоотехниктік

жоғарыбілімалыпшыққанымен, азғана жылмамандығы бойынша еңкетіп, барды-жоқты 31 жасын данау қастан қайтыс болды. Егер әкеміз тірі болып, оның деркесіндегі қолдауымен қамқорлығын аие болса қанамыздың да, оның балаларының да тағдыры әлде қайда мәнді және мазмұнды болар еді. Бірақ сұрапы лсоғысталай жастың жолын бөгеді, қолы жетуге тиісті өріске енгізбеді, әкесін балаларына найырып, жартылай жетімдік жағдайында күн кешкізді.

Қазіргі жағдайда біздің жастарымыз барды қадірлеп, бейбіт өмірдің құндылығын, отбасының тұтасығынын бағалап, бақытына дәлел бектентабуды үйренсе, осылайша өмір сүрсе, Отан соғысында төгілген әкелер қаны, жастығына көз жасы сіңген аналар үміті ақталды дередік. Екінші дүние жүзілік соғыстың шындықтары адамзат жадында, болашақта осындай апатты әлемдік қақтығыстарды болдырмауға сақтандырушы құбылыс ретінде мәңгі сақталуға тиіс.

Адамдар алдағы уақытта жеке елеген ұлттың, халықтар топтарының бір жақты артықшылығы туралы жалғанаңызға бой алғызбауға, адамзаттағдырынан ем құрайдылыққа, жауапсыз саясаткерлердің демагогиясына еріп кетуге жол бермеуге тиіс. Әсіресе террористік, экстремистік ниеттердің әртүрлі жамылғыға оранып төңірегімізді бағалап жүрген жағдайында.

Ағаларым Жұмажанов Слямбай мен Жүмәділов Дәуірбекақын жанды адамдар еді. Жоғарыда айтылған ойларды сол кісілердің өлеңдер шумақтарымен жалғастыруды жөн көрдік.

Жұмажан ақсақалдың мұңы

Көз қымбат бардененің бәріненде,
Жазбасалекарьем деп дәріменде.
Қымбат дене бас болған соғыста да,
Қорғаған оқпеноттың зәріненде.
Ендешесол көзімекеліпзақым
Сондықтан сауадамнан төмен қақым
Мағандүние қараңғы көрсе кілді
Көзімекөрінбейді алыс жақын.
Несі өмір сәулесі жок қаратұнның
Несі өмір құрқұлақ келген үннің
Жарығын мен көрмеймін нұрлық үннің
Ішқұсабойға алған мұңмен жүрмін.
Зарығып мен отырмын соқыршал боп
Артым жар, суытгерен, алдым тал боп
Бәрінен көз қайғысы қиынекен
Толса да үйің, қораңбаспен мал боп.
Түстерін бір баламның көре алмаймын
Бірбасы пөздігімен жүре алмаймын
Қараңғы тұман түнек боп тұрған соң,
Өмірдің не екенін біле алмаймын.
Шамшырақшын-ақ сөніп кеткеніңбе,
Кемеуліканы құлып жеткеніңбе,
Жарығын дүниенің бір көре алмай,
Қайғымен қалған өмір өткеніңбе?!...

Бабам

Үлкен әкем Жұмажан, ақылды еді, дана еді
Әңгімешілше жіре, көп тоқыған жан еді.
Өзіне баурап алушы ед, әділдігі бар еді,
Кең жауырынды, шекелі, дене бітім зор еді.
Бетаяры көрікті, қарақат көзім өлдіреп,
Серілігі бар еді.
Кем-кетікке қамқоршы, адамды талғау жоқ еді,
Онсаусағы онкісі, шеберлігі демол еді.
Ойланбай сөйлеп көрмеген, ақылоғабай еді,
Мінезі де жадағай, әзілгедесай еді.
Арамдыққа баспайтын, адалдықтанаспайтын,
Адал жүректәза еді.
Ағайын халық ішінде, көңілі, шіркін, жаз еді.

Сіләмбай Жүмәділұлы

Даламекен

Шіркін-ай, даламекен,
Менсені сүйемелденала бөтен...
Сағынып қалмас үшін бұдан былай
Біруыстопырағыңды алакетем.

Ойға кеткен кезімдесырақтарып,
Көрінеді туған ел сияқтанып.
Сенбесендер, құрбылар, бұл сөзіме
Жерінді сағынып көржырақтарып.

Анама

Мәпелеп сәби күннен ардақтаған
Жолдаймын сізгесәлем, ардақты анам.
Құттықтап мерекелі күніңізбен
Жыр жазып отырміне арнап балаң.
Келгендей жыр төккісін асқақтаған
Кейкезде кетеді өстіп бастап қалам.
Жүректен, ана, сізге жыр төккісінші
Көңіліндей Алатаудың асқақтаған.
Жүзіннен көре меркіңді алатын
Менсенің меркіңнен балапаның.
Әлі күнгесәби боперкелеймін,
Басымнан сипап өтсе алақаның.

Аға

Сезімі бай, көңіліңар, жаны аппақшағала,
Риза болған жерім бар, азамат – Абанағаға.
Ақылы айтқан тас-түйін, ағалық сөзі батпандай,
Қарсылдында қасқып, атан шөгіп жатқандай.
Ей, ағалар, ағалар! Үйрет ақыл, мархабат,
Арттағы бала-шағалар, борышын жүрсін арқалап.

Дәуірбек Жүмәділұлы

Нәрінен табиғаттың сусындаған

Табиғат, қуат бердің, айбат бердің,
Қайсар мінез, қайыспас қайрат бердің
Балакезден шындық қатура қарап,
Қиындықты жеңуге жетеледің
Балалығым, жасшағым, бойжеткенім
Табиғат аясында өткергенмін.
Жүрсем далай жердің дәмін татып,
Өзіңдей жер ұйығын мен көрмедім.
Баурайы Тарбағатай, Өкпелінің
Болатын біздер үшін жазғы мекен.
Қызылтас, Боғас бойы көз алдымда
Бүгін десол табиғат қалды ма екен?!...
Жайсаң жайлау, көкшалғын, балбалауса
Сыңғырлаған бұлақтар, мөлдір таза,
Қарақаты, бүлдірген, тошаласы
Өскелектәні үшін болғандауа.
Рауағаш, биешкек пен түйе табан
Даламның берген сыйы болды маған.
Аунап-қунапой-қырды асыр салып,
Табиғатпен сырласып өсті балаң...
Әлі талай асқардың шыңына лам
Себебі мен өзіңдей таза қайнар
Табиғаттың нәрінен сусындағам!

**МЕРЕЙТОЙ – 85 ЖАС!
ЮБИЛЕЙ – 85 ЛЕТ!**

УДК112

САЯСИҒЫЛЫМНЫҢ КӨРНЕКТІӨКІЛІ

Р.Б.Әбсағтаров – ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, филос.ғ.д., профессор,

Ә.Шалтықов – с.ғ.д., профессор

Тәуелсіз Қазақстанның саясаттану ғылымының негізін қалаушылардың бірі немесе бірегейі, философия ғылымдарының докторы, профессор Байделдинов Лайық Әмірұлының туғанына 85 жыл толып отыр. Ол тамаша азамат, үлкен ғалым, белгілі қоғам қайраткері еді. Оның қайраткерлігі бұрынғы коммунистік идеология билеп-төстеп тұрған шағында бұржу азиялық ілім деп келген саясаттану ғылымын тәуелсіздіктің сәулесі көріне бастағанда мойынұсынып, оның қоғам үшін маңызын сезген Қазақстандағы алғашқы ғалымдарымыздың бірі болды.

Лайық Әмірұлы саяси ғылыммен жоғары білімін дамуына атсалысқан ірі ғалым және көрнекті педагог болды. Ол өзінің шығармашылық қуатын, өміріндегі негізгі істерге адал бола жүріп, барлық күші мен білімін еліміздің дамуы үшін, келе жатқан жеткіншек ұрпаққа беруге арнады.

Лайық Әмірұлы білімнен ғылымның жоғын жоқтап, үнемі олардың барын қастерлеуді, ұстаздыққа ғұмырын сарпетуді ананың сүті мен бойына жастайынан жинақтағаны баршаға белгілі. Оның өмірдегі барлық жетістіктері тек өзінің табиғи тарту еткен дарындылығымен құдай берген қабілеттілігі нарқасында ғана күнбе-күне аяусыз тер төгіп, маңдай терінің нәтижесі деуге болады. Ол жастайынан қажырлы бектің қадірін біліп, жалпы білімге деген құрметтің адамға деген құрметтен басталатынын ертетіп, сонымен қатар олардың бірімен өз аратығын асып жататынын ерте аңғарған жан. Өз халқына деген ізгілікті қатынасын өзін-өзі жетілдіруден, кәсіби және тұлғалық сатылардан өтуден бастаған Лайыққа ағамыз күнделікті педагогикалық және ғылыми өмірде әуелі философия, содан кейін саясаттану десе барынша дән қойып, жаңа идеялар десе барыншасы мены қылас білдіріп келді. Лайыққа ағамыз ақпарат және дерек көздеріне барынша жақын дайтүсуді, оның ғылыми сипаттар еңігеруді, жастарға оларды ерекше құндылық ретінде насихаттауды мақсат етті. Міне, сол білімге деген құштарлықтың Лайыққа ағамыздың жеке бағынаның адам табиғатында, кісілік тағдырында белгілі бір жоғары деңгейде маңызды және жетекші рөл атқарғандығы білімділер арасында оны саясаттану ғылымында беделді кәсіби маман деңгейіне көтеріп, осы ғылымның қазақ топырағында негізін қалаушысының бірі ретінде есте қалды.

Саясат адамзат өркениетінің бөлінбес бөлігі болып табылады, онсыз қоғамның, тұлғаның өмір сүруінің әлеуметтік прогресі мүмкін болмас еді. Адамзат өмірі дамуының өзекті, шешуші мәселелері түгел дерлік саясатпен байланысты. Саясат олардың мақсат-

міндеттерін және құндылықтарын іске асырып, шындыққа айналдырудың негізгі құралы мен тетігі болып табылады. Саясаттың әлеуметтік міндеті қоғамдық дамуға әділ әлеуметтік тәртіпті нығайту, мемлекеттік күштеуді тежеу және адам құқығының басымдылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Адамзат өркениетінің қазіргі эволюциясы жағдайында саясат қоғамды модернизациялаудың құралы, әдісі және жолы болып табылады. Осындай саясат қоғамдық жүйені өзгертудің, жаңартудың құралы, тәсілі және әдісі бола отыра, экономикалық, әлеуметтік және мәдени салаларды дамытуды үнемі күн тәртібіне қояды және іске асырады. Азамат, тұлға өз мүддесін қорғау үшін саясатты білуге міндетті. Саясатты білу, саяси белсенділік және саяси мәдениет халықтың да, биліктің де сапасын көтеруге көмектеседі. Аристотельдің пікірінше, «саясатты білетінінде мәдемі өмір сүре алады».

Саясаттану адамдарға саяси қажеттіліктерін мемлекет тарапында іске асырудың жолдары мен әдістерін дұрыс таңдап алуға, демократиялық тәртіптерді және қоғамдық институттарды қалыптастыруға көмектеседі. Ол саяси төзімділікті, келісімге, серіктестікке, мәмілеге келе білуді, саяси шиеленіс, дау-жанжалдарды деркесіндешешуді, ұлтжандылықты, қоғаммен мемлекет алаңындағы азаматтық парызды, жауапкершілікті сезінуге ықпал етеді.

Лайыққа ғамыздың ғылымдана таңдап алынған жолы философия, одан кейін саясаттану дегеніміз адамның терең ойлау менойды тұжырымдау өнері, әлемді рухани герудің ерекшесі саласы болып табылады. Ал, бұл салаларда адамға ашқан дайық шектеулер болуы мүмкін емес және бұл пәндердің құрылымын көптеген ғылымдардағыдай дайын тұрған жауаптардың науқымын көмкерсалуға да болмайды. Философияның және одан нэралған саясаттанудың құдіретін жететүсіну санаулы тұлғалардың еншісінде кені әлемдік ой-пікір тарихы дәлел деп отыр.

Лайыққа ғамызды елден ерекшелеп, ірі тұлға деңгейіне көтеретін қасиеттері жетерлік еді. Ең әуелі оларкісінің адалдығы мен тазалығын, әділдігі мен имандылығын, кісілік пен кішіпейілділігін, парасаттылығы мен зиялылығын, одан кейін құдай берген салмақтылығын, сабырлы мінезін, айтқан сөзге тұратын тұрақтылығын айтуымыз керек. Әрине мұның бәрін Лайыққа ғамызды надами болмысынан, күнделікті атқарған қызметінен, бітірген істерінен, көпшілікпен, ел-жұртпен араласқан қарым-қатынасынан байқалған ерекше қасиеттерінен байқайтынбыз. Онымен қоса оның ұйымдастырушылық қасиеті, қызмет бабында адамдарды алаудан тыс қары бір келкілігі, ұстамды мәдениеттілігі, сондай-ақ, өзгеге де, өзіне деген талап қойғыштық қасиеттері де ғамызды елден ерекшелеп, ірі тұлға деңгейіне көтерді. Қол үшін беру, көмектесу, үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу, бәрімен де тіл табысу, аралас-құралас жүру – Лайыққа ғамыздың өмірдегі ұстанымдары болды.

Қасиетті Қостанай топырағында талай даналар дүниеге келгені белгілі, талай даналар өз шығармашылығын әлемге пашеткені тарихқа аян. Лайыққа ғамызосы болыстың Қамысты ауылы, Кубенов поселкасында тұған. Оның әкешешесі ауыл зияларының қатарынан шыққан, әкесі колхоздың төрағасы болған, партия және кеңес органдарында қызмет атқарған. Осындай күрделі заманда жас Лайық іргелі білім алудың қажеттілігін түсінеді. Оның бұлайын әкешешесі қызу қолдайды.

Әрине, дарынды азамат болу оңай емес және ондай биік көтерілудің өзі екінің бірінің қолынан келе бермейді.

Міне, осындай қасиетті топырақта дүниеге келген Лайық Байделдинов орта мектепті ойдағыдай бітірген білімге, ғылымға деген құштарлық албырт жасты сонау алыс солтүстіктегі Ленинградтың А. Жданов атындағы мемлекеттік университетінің философия факультетіне алып келді. Университет студенті Л. Байделдинов сол заманның ақпараттық философия ғылымдарынан сабақ алады. Университеттегі курстарғылымы категорияларды, қоғамдық, саяси процестерді терең түсінудің негізін қалады. Университет қабырғасында оқып жүрген кезінде ақ, Лайық Әмірұлы қоғамдық жұмыстарға белсене араласып, курстың кәсіподақ ұйымын басқарды, Ленинград облыстық комсомол комитетінің штаттық антсынұсқаушысы болып тағайындалды. Студенттік жылдары ол тамшалектор болып қалыптасады, әлемдік әдебиетті, қоғамдық өмірдің философиясына оқып біледі.

Жоғары білімді жасаман жолда маңына еліне оралғасын қажырымен қайратының арқасында өрлеу бастан алаңдақтары биіктей береді. Білімнен біліктілікті жадына тұтқан Лайық алғашында Қостанай педагогикалық институтының оқытушысы болып, диалектикалық және тарихи материализм сабақтары бойынша дәріс береді.

Қостанай қаласында Л. Ә. Байделдинов өзінің педагогикалық қызметін үлкен насихаттық жұмысымен ұштастырады, облыстық «Білім» ұйымының қоғамдық-саяси секциясына басшылық жасап, қоғамдық-саяси мәселелері бойынша ұдайы дәрістер оқиды, сол еңбектері үшін Кеңес Одағы «Білім» қоғамы Алқасының алаңғы грамотасымен марапатталады.

Әрі қарай Лайық Әмірұлы үлкен қажыр-

қайраттанытып, өмірінің ғылымдағы жолы нүздiкiсiзденiсте өткiзедi. Педагогикалық қызмет Лайықағамызды нғылымнайналысуына итермелейдi. Сондықтанда 1957 жылы оыл Мәскеу қаласындағы КСРО Ғылым Академиясы философия институтының аспирантурасына оқуға түседi. Онда бір жыл оқығаннан кейiн еңбек пен тұрмыстың жанатүрiн зерттеу бөлімінің ұсынысы бойынша осы бөлімнің аспирантурасына ауысады. Бұл бөлім 60-шы жылдардың бас кезiнде Әлеуметтік зерттеулер институты болып құрылады.

1961 жылы Лайық Байделдинов «Әлеуметтік зерттеулердегі статистиканың рөлі» атты тақырыптан кандидаттық диссертация қорғайды. Сөйтiп, iргелi ғылым орталығында Лайық Әмiрұлы Байделдинов Кеңеселiнiң iшiнде алғашқылардың бiрi болып, әлеуметтік ғылымдар саласындағы ғылым кандидаты атағына иелi болады.

Аспирантурада оқыған жылдары оыл Кеңес Одағының барлық республикаларының танылған әлеуметтанушы және философия тармағының байланыс орнады.

Аспирантурадағы оқуды ойдағыдай бiтiргеннен соң, ол 1962 жылы Алматы қаласындағы Жоғары партия мектебiне аға оқытушы қызметiн еш ақырылып, өзiнiң барғылым және ұйымдастырушылық өмiрiнiң негiзiн осы Алматы Жоғары партия мектебi қабырғасында өткiзедi. Бұл жоғары оқу орны қабырғасында қазiргi тәуелсiз Қазақстанның шын мәнінде саяси және басқару элитасы тәрбиелендi және қалыптастыруға бөленген.

Сонымен, Л.Ә. Байделдиновтың санқырлы ғылыми және педагогикалық қызметi осы Алматы Жоғары партия мектебi мен тағы байланысты. Онда бұл жоғары оқу орнының барлық дерлік қызмет баспалдағынан өтедi: аға оқытушы, доцент, профессор, кафедра басшысы, декан.

Осы жоғары оқу орнында еңбектенген кездерде 1962-

1992 жылдар Лайық Әмiрұлы Байделдиновтың ұйымдастырушылық қасиетi айқын байқалады. Ол өзiн тек қарындасының ғана емес, жоғары шеберлiгi бар педагог ретiнде көрсетедi.

Л.Ә. Байделдинов 80 жылдардың ортасынан басталатын Кеңес Одағы халықтарының өмiрiндегi түбегейлi өзгерiстердi белсендi қабылдады. Ұстаздық қызмет атқара жүрiп, Лайық Әмiрұлы ғылыми зерттеу жұмыстарымен де белсендi айналысады. Оның ғылыми зерттеу тақырыбының негiзгi объектiсi қоғамдық дамудың субъективтi факторы мәселелерiне арналған. Осыпроблемалар бойынша ғалым Мәскеу Жоғары партия мектебiнде өткiзiлген ғылыми конференцияда «Роль субъективного фактора в превращении возможности в действительность» деген тақырыпта баяндама жасайды.

Сондай-ақ, Лайық Әмiрұлы Байделдинов қоғамның әлеуметтік-саяси өмiрiндегi субъектiнiң аспектiлерi, субъектiлiк және субъектiлiк факторлары жөнiнде зерттеулер жүргiздi. 1985 жылы жарық көрген «Социалистiк қоғамдағы әлеуметтік практика» атты монографиясы осы ғылым зерттеудiң нәтижесi болып табылады. Осы тақырып бойынша ғалым 1988 жылы докторлық диссертациясын үлкен абыроймен қорғап шықты. Бұл диссертация КСРО-дасоциализм құрылыстың әрiбесiн есiнiкiз қарасыз мұнында болды және елiмiздiң өмiрiнде түбегейлi өзгерiс жасауға жеттiлiгi дәлелдендi. Диссертация КПСС Орталық Комитетi жаңындағы Қоғамдық ғылымдар академиясында қорғалынып, онда бұл жұмыстың теориялық жағынан жетiлгенi және КСРО-дасоциализм құрылысы тәжiрiбесiн есiнiкiз қарасының орынды екенi атап өтiлдi.

Профессор Л.Ә. Байделдинов жоғары партия мектебiн жаңа заманға лайық саясаттану және менеджмент институтына өзгертудiң бастамашысының бiрi болды, осы түбегейлi жаңа оқу орнының оқу жоспарының қалыптастыруға белсендi қатысты, «Саясаттану», «Саяси ойлардың тарихы» атты оқу курстарының бағдарламасын құрастырды және елiмiзде бiрiншi өзiнiң бастамасымен ашылған саясаттану кафедрасын басқарды. Оның басшылығымен Қазақстанда бiрiншi болып саясаттану бойынша оқу құралы басылып шығарылды. Оның бұл бастамаларына осы жоғары оқу орнының басшылары толық қолдау көрсетiп отырды.

Л.Ә. Байделдинов Қазақстан Республикасында саяси ғылымның институттаныуына үлкен үлес қосты. Ол бiздiң елiмiзде Қазақстан Республикасының саяси ғылымы Академиясын құрудың бастамашысы болды, республикалық «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Мысль», «Саясат», «Евразийское общество», т.б. газет-журналдарда саясаттану ғылымы, Қазақстан қоғамының саяси өмiрi туралы терең, мазмұнды мақалалар жазды.

1992-

1998 жылдары Лайық Әмiрұлы Байделдинов Қазақ мемлекеттiк басқару академиясының саясаттану және әлеуметтану кафедрасының меңгерушiсi болып қызметiстедi. Ол осы кафедраның қалыптасуымен жетiлуiне үлкен үлес қосты, оның басшылығымен қайта дана оқу бағдарламалы жасалды, жаңа оқу пәндерi енгiзiлдi.

1998 жылы аль-

Фараби атындағы Қазақ мемлекеттiк университетi басшылығының шақыруымен осы университеттiң саясаттану кафедрасының меңгерушiсi болып тағайындалды.

Бұл жылдары оыл Қазақстан Республикасында саясаттану ғылымының кадрларын дайындауға үлкен жұмыстар атқарды. Оның бастамасымен саясаттану мамандығының қазақ бөлімшесi ашылды, кафедраның ғылыми зерттеу бағытына өзгерiстер енгiзiлдi. Дипломдық жұмыстар, кандидаттық, докторлық диссертациялық зерттеу

удеркөбіне Қазақстан Республикасында жүріп жатқан қазіргі саяси процестерге арналды.

Өзінің өмірінің соңғы жылдарында Лайық Әмірұлы Қазақстан Республикасындағы ұлтаралық қатынастарға көбірек көңіл бөлді, ол «көпұлтты мемлекет» және «полиэтникалық мемлекет» деген тұжырымдарға анық түсінік берді, ол қоғамда бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін этникааралық қатынастардағы саясатты реттейтін Қазақстанды полиэтникалық мемлекеттер қатарына қосады.

Профессор Л.Ә. Байделдинов 100 баспадан астам көлеміндегі баспалардың авторы. Солардың ішінен кейбіреулерін атасақ –

«Роль статистики в социологическом исследовании», «Социальная практика в социалистическом обществе», «Республика Казахстан как политическая реальность», т.б.

Профессор Л.Ә. Байделдинов жоғары білікті саясаттану кадрларын дайындауға беделді үлес қосты. Ол көп жылдар әл-

Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторлық диссертацияларды қорғау жөніндегі мандырылған кеңесіне басшылық етті. Ол ҚР Әлеуметтік Ғылымдар Академиясының академигі, сондай-ақ ҚР саясаттану Ғылымдар Академиясының академигі болып сайланды.

Қамқорғаға, ақылшы ұстаз Л.Ә. Байделдиновтың басшылығымен саясаттанудан 10 докторлық, 12 кандидаттық диссертация қорғалды. Бүгінде оның шәкірттері Қазақстанның түкпір-түкпірінде ғылым, білім және өндіріс, басқару жүйелерінде жемісті еңбек етуде.

Өзінің саясаттану ғылымы бойынша жүргізетін ғылыми-зерттеу еңбектерінде ғалым: «... саясаттану ғылымы ретінде нақты саяси тәжірибелерді зерттеу барысында ғана ғызғылым болып дамыды» деген қағиданы берік ұстады.

Міне, ірі ғалым, ұлағатты ұстаз, профессор Л.Ә. Байделдиновтың өмір жолымен шығармашылығы осындай бай және мазмұнды. Ол – ғылымға жан-

тәнімен берілген, бойындағы оғандеген молдарының, қарымды қабілетімен қажыр-қайратын, таланты мен тәлімді тәрбиесін, барық қылас, ынта-жігермен ойнайтын, ниетіне зікі қалаған осы бір киелі де қастерлі өмір жолында жан қиярлылығы мен аянбай жұмсады.

Профессор Л.Ә. Байделдинов бойындағы бар зияткерлік қуат-күшін, қажыр-қайратын, жаңа ойларын идеяларын тәуелсіз елінің игілігіне, өркендеуіне жұмсады.

Лайық ағамыздың тағы бір ерекшелігін атап өтуге болмайды, ол – оның отбасының дәстүрлеріне үлгі-өнеге болуы. Аяулы жары Галина Константиновна өзімен бірге Ленинград университетінде бірге оқып, кандидаттық диссертация қорғаған, көп жылдар Алматыда жоғары оқу орындарында доцент, профессор қызметтерін атқарған, ол Лайық ағамыздың алаңсыз жұмыс істеуіне жағдай жасап бақты. Өмірде ақбосағасының береке – бірлігін сақтап, алтын босағалы шаңырақ күмбезін көккөкөтерген, аналық пен адалдықты аялап, азаматының қадір-

қасиетін бағалап, абырой атағын кемітпеген, балаларына мейірімді ана, жолдастарына ақжарқын дос бола білген асыл жарды қалай әспеттесе текте жарасады. Лайық ағамыздың күнделікті күйбең тіршіліктің қам-қарекетіне мойын бұрмай, ғылымға алаңсыз қызмет еткені Галина жеңгеміздің арқасында десек, ақиқаты сол болды. Бүгінде Галина жеңгемізге зор денсаулық тілеп, ұзақ өмір сүруін тілейміз, балалары, немерелері және шөберелерінің қызықтарына сүйсіне беріңіздемекпіз.

Лайық ағамыз бен Галина жеңгеміздің отбасын ғалымдар отбасы дейтін. Оған толық негіз бар. Үлкен ұлдары – Бақыт Әмірұлы – физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, екінші ұлы – Дәулет Әмірұлы – заң ғылымдарының докторы, профессор, аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің деканы. Немерелері – Жараспен Марияда ғылым кандидаттары.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ/СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. Абсаттаров Р.Б. – ҚРҰҒА корреспондент-мүшесі, филос. ғ. д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультеті, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі

2. Абхари Айман Шаукат Фарис – магистрант 2 курс КазНПУ им. Абая кафедрасының политология және социальное-философиялық дисциплина, специальности БМ050200 – «Политология».

3. Әбсаттаров Ғ.Р. – саяси ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультеті, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының доценті

4. Абишев М.А. – доктор социологических наук, профессор КазНАУ

5. Артемьев А.И. – доктор философских наук, профессор кафедрасының политология және социальное-философиялық дисциплина КазНПУ им. Абая.

- 6. Бегасилова Ж.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020100—«Философия».
- 7. Буркитбаева Ж.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020600—«Религиоведение».
- 8. Ван Чжао Хэ**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200—«Международные отношения».
- 9. Дағжан Ә.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020600—«Религиоведение».
- 10. Досмағамбетова Г. И.**-ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының «Мемлекеттің саясат стратегиясы» кафедрасының профессоры, а. саяси ғылымдарының кандидаты
- 11. Жүсіпова А. Д.**-саяси ғылымдарының кандидаты, Т. Рысқұлов атындағы Жаңа экономикалық университетінің доценті
- 12. Жұмағұлов М. О.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, кафедрасы политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М050100—«Социология».
- 13. Жусупова А.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, кафедрасы политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М050100—«Социология».
- 14. Жомарт Е.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, кафедрасы политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020400—«Культурология».
- 15. Иманбекова Б. И.**-саяси ғылымдарының докторы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, профессор
- 16. Иргебаева Г.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200—«Международные отношения».
- 17. Кабаева Ж. А.**-доктор философских наук, профессор кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая.
- 18. Күзембаева С. Е.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020100—«Философия».
- 19. Қалдыбаева Т. Ж.**-элеуметтану ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих және шетелдік студенттер мен жұмыс факультеті, саясаттану және элеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры
- 20. Мұқажанова А. Ж.**-доктор политических наук, доцент кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая.
- 21. Мұқашев Ж. Е.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020100—«Философия».
- 22. Ниеталиева Г. О.**-магистрант кафедры религиоведения Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева
- 23. Nicolás Zambrana-Tévar**-LLM(LSE)PhD доктор, ассистент-профессор Университета КИМЕР (Алматы, Казахстан)
- 24. Nurlybek T.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200—«Международные отношения».
- 25. Рау И. А.**-доктор философских наук, профессор Академии ведущих кадров Бундесфера (Германия, Гамбург)
- 26. Садвокасова А. К.** - ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Орталық Азия өңіріндегі этносаралық және конфессияаралық орталығының жетекшісі, ә.ғ.д.
- 27. Саурбаева Р. С.**-Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
- 28. Сұлтанова Ф. М.**-кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая.
- 29. Сейсен Н. Б.**-с.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің саясаттану және элеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының доценті
- 30. Тұрсынбек К.**-магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, кафедрасы политологии и социально-

философских дисциплин, специальности 6М020400–«Культурология».

31. Ундасинова М.У. -- магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, кафедры политологии и социально-философских дисциплин, специальности 6М020400–«Культурология».

32. Шалтыков Ә.И. - д. полит. н., профессор кафедры политологии и социально-философских дисциплин КазНПУ им. Абая.

33. Ысқақова Н.А. -

магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200–«Международные отношения».

34. Хенрик Хоффманн – Институт религиоведения Ягеллонского университета (г. Краковь).

35. Хоу Сяо Жие -

магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200–«Международные отношения».

36. Чень Цзинь Юля -

магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая кафедры международных отношений, специальности 6М020200–«Международные отношения».

Бас редактор Р.Б. Абсаттаров

Жауапты хатшы А.Ж. Мұқажанова

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**